

FAN VA JAMIYAT ILIM HAM JAMIYET

2026/1-3

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI MEKTEPKE
SHEKEMGI HAM MEKTEP BILIMLENDIRIWI
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari. Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки. Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences. Psychological sciences

№ 1/3

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti bashlıǵı, NMPI rektori – A.T.UBBIYEV
Bas redaktor – A.K.PAZÍLOV

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

p.i.d., doc. **Allambergenova M.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Ábdixalıqova A.** (Qazaqstan);
p.i.b.f.d., doc. **Babaniyazova N.** (Tashkent);
p.i.d. (DSc), doc. **Bekimbetova G.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Darmenov J.** (Nókis);
p.f.b.f.d. **Dauekeeva A.** (Nókis);
p.i.d., doc. **Dáwletbekova J.** (Qazaqstan);
ps.i.d. (DSc), prof. **Elmuratova A.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Xodjaniyazov S.** (Urgench);
ps.i.d., doc. **Jumaniyozova R.** (Urgench);
p.i.d., (DSc), prof. **Jumasheva G.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), doc. **Kadirov K.** (Nókis);
p.i.d.(DSc), prof. **Kurbaniyazova Z.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Qudaybergenova Á.** (Qazaqstan);
p.i.d. (DSc), prof. **Qarlıbaeva G.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Makovchik A.** (Belorussiya);

p.i.k., doc. **Mamırbaeva D.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Matjanov N.** (Nókis);
p.i.d., (DSc), prof. **Nauruzbaeva A.** (Nókis);
ps.i.d. (DSc) **Nurimbetova E.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Ostapenko A.A.** (Rossiya);
p.i.k., prof. **Pazilov A.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Pazilova M.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Seytjanova U.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Seytkasimov D.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Tajieva A.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Tlegenov A.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Utebaev T.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Ermolich S.Y.** (Belorussiya);
p.f.b.f.d. **Vaxobov A.** (Tashkent);
ps.i.d. (DSc), doc. **Sherimbetova Z.** (Nókis).

Q.Biysenbaev – juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator

Juwaplı redaktorlar:
f.i.d. (DSc), doc. S.Matyakupov – ózbek tili boyınsha
f.i.d. (DSc), prof. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
p.i.d. (DSc), prof. D.Seytkasimov – qaraqalpaq tili boyınsha

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 7-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen ilimler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 02.00.00 – ximiya ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

АКАДЕМИК СОБИР КАМАЛОВ: ИЛМИЙ-ПЕДАГОГИК
ВА СИЁСАТШУНОСЛИК СОХАСИДАГИ ФАОЛИЯТЛАРИ

А.Р.Абатов – мустақил тадқиқотчи

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими
Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институтиАКАДЕМИК САБИР КАМАЛОВ: НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ОБЛАСТИ ПОЛИТОЛОГИИ

А.Р.Абатов – самостоятельный соискатель

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук
Каракалпакского отделения Академии наук Республики УзбекистанACADEMICIAN SABIR KAMALOV: SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL
AND POLITICAL SCIENCE CAREER IN THE FIELD

A.R.Abatov – independent researcher

Karakalpak Humanitarian Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
research Institute of Sciences

Таянч сўзлар: академик С.К.Камалов, тарих, сиёсий фаолият, депутат, Марказий Осиё, мактаб, ўқитувчи, жамоатчилик фаолияти.

Резюме. Мақолада С.Камаловнинг сиёсий соҳада олиб борган ишлари архив материаллари асосида кенг ёритилган. Жумладан, Қорақалпоғистон Олий Совети раиси ўринбосари сифатидаги фаолияти ва 1959-1999 йилларда 40 йил давомида узлуксиз Қорақалпоғистон ва Ўзбекистон Олий Советларига депутат даврда ишлари аниқ мисолларда келтирилган. Устоз С.Камаловнинг илмий асарлари ва сиёсий фаолиятидаги ютуқлари мамлакатимизнинг тарихшунослигида ўз аҳамиятини сақлаб қолган фундаментал кашфиётлар бўлиб хизмат қилди.

Ключевые слова: академик С.К.Камалов, история, политическая деятельность, депутат, Центральная Азия, школа, учитель, общественная деятельность.

Резюме. В статье на основе архивных материалов широко освещена деятельность С.Камалова в политической сфере. На конкретном примере освещены его работа в качестве заместителя председателя Верховного Совета Каракалпакстана и в качестве депутата Верховных Советов Каракалпакстана и Узбекистана в течение 40 лет в 1959-1999 годах. Научные труды академика С.Камалова и его достижения в политической деятельности послужили фундаментальными открытиями, сохранившими свое значение в историографии нашей страны.

Key words: academician S.K.Kamalov, history, political activity, deputy, Central Asia, school, teacher, social activities.

Summary. The article based on archival materials, extensively covers the activities of S.Kamalov in the political sphere. Using a specific example, his work as Deputy Chairman of the Supreme Council of Karakalpakstan and as a deputy of the Supreme Councils of Karakalpakstan and Uzbekistan for 40 years in 1959-1999 is highlighted. The scientific works of academician S.Kamalov and his achievements in political activity served as fundamental discoveries that have retained their significance in the historiography of our country.

Кириш. Тарих ўқитувчи, тарих огоҳ қилувчи, тарих хатолардан хулоса чиқаришга чорлайдиган бебоҳа дарс. Тарих ўзлигини ким эканлигини исботлаш усули, халқ маънавий мероси. Шунингдек, ҳурматли Президентимиз Ш.Мирзиёев айтганидек: «Бир ҳақиқатни ҳеч қачон унутмайлик: биз буюк тарих, буюк давлат, буюк маданият яратган халқмиз... Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади» [1]. Инсонда тарихга таянмоқ, ундан маънавий қувват олиш, ўзининг насли меросиз, тўсидан осмондан тушган эмас, аксинча томирлари теран, бирнеча асрлардан буён келаётган бойтеракнинг шохи эканлигини англаш зарурлиги пайдо бўлади [2:6]. Ҳақиқатдан ҳам, биз маънавий хазинамизни қанчалик кўп ўргансак,

бугунги кунда бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Қорақалпоғистон тарих мактабининг асосчиси, кўплаб шогирдларнинг устози академик Собир Камалов ўз фаолияти давомида нафақат илмий, балки ижтимоий-сиёсий фаолият ҳам олиб борган, кўплаб жамоат ишларида фаол иштирок этиб, ўз илғор ташаббусларини илгари сўрган.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Академик Собир Камаловнинг таржимаи ҳоли ва сиёсий фаолияти ҳақидаги асосий маълумотлар асосан архив ҳужжатларида, илмий мақолалар тўпламларида ва ҳамкасблар, шогирдларининг хотираларида мавжуд. Академик Собир Камалов – Ўзбекистон тарихида ўчмас из қолдирган етук олим, сиёсат ва жамоат арбобидир. Унинг сиёсий фаолияти халқ манфаатларига хизмат қилиш, мамлакатни ривожлантириш ва илм-фанни раванқ топтиришга қаратилган. Унинг раҳбарлиги остида кўплаб муҳим ислохотлар амалга оширилган.

Бундай инсоннинг меҳнатлари муносиб баҳоланиб маҳаллий ва Республика Кенгашларига депутат қилиб сайланиши ҳам табиий ҳолдир. У 1959-1999 йилларда 40 йил давомида узлуксиз Қорақалпоғистон ва Ўзбекистон Олий Советларига депутатликга сайланиб келди. Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг 1967 йил 6-апрелдаги Қарорига мувофиқ Қорақалпоғистон Олий Совети раиси ўринбосари С.Камалов Беруний тумани Хамза сайлов округидан Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг депутати этиб тайинланди [3:6]. Кейинчалик эса Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг 1971 йил 1 октябр ҳолатидаги депутатлар рўйхатида Қорақалпоғистон Олий Совети раиси ўринбосари Собир Камалов Нукус шаҳри №11 Калинин сайлов округидан Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг депутати этиб тайинланди [4:10].

Натижалар. Тадқиқодларимиз шуни кўрсатадики, Академик Собир Камалов жўда кўп ва ҳар ҳил маъсулиятли жамоат ишларига, турли ҳил масалалар бўйича комиссия ишларига жалб қилинган. Масалан, Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг Президиуми Кегейли тумани вояга етмаганларнинг ишлари бўйича комиссия таркибида иштирок этган [5:2]. Мазкур комиссияда Собир Камаловдан ташқари маҳаллий жамоат арбоблари Х.Абдуллаева, Ж.Бекжанов, А.Панкратов, Г.Назруллаев, Р.Мухамедов ва П.Абдреймовлар бўлган. Комиссия аъзолари ўсмирлар орасида ҳуқуқбузарлик, жиноят содир этиш, мактаб дарсларини сабабсиз қолдириш, мактабни ташлаб кетиш, назоратсиз қолган болалар тақдири каби муаммоларни аниқлаган ва уларга чора кўрган.

Тадқиқодларимиз давомида Қорақалпоғистон АССР Олий Совети раиси, раис ўринбосарлари, котиби ва аъзолари томонидан фуқароларни қабул қилиш жадвали ҳақида маълумотларни топдик. Масалан, Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиуми раиси К.Рзаев ҳафтанинг ҳар сешанба куни соат 10⁰⁰да, Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиуми раиси ўринбосари М.Луев ҳафтанинг жума куни соат 10-00да, Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиуми котиби Ф.Джуманиязова ҳафтанинг чоршанба куни соат 10-00да фуқароларни қабул қилган. Бизларни табиийки, илмий ишимиз мавзуси бўлган Собир Камалов фаолияти қизиқтиради. У ҳар ҳафтанинг пайшанба куни соат 15-00да фуқароларни қабул қилган.

Бундан ташқари, Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг 1964 йил 30 ноябрдаги №21 сонли Протоколида ишчи депутатларнинг Хўжайли шаҳар Совети ташкилий-оммавий ишининг ҳолати ҳақида баёнат келтирилган [6:14]. Бу баёнат С.Камалов, А.Нурпейсов, Ф.Жуманиёзов, К.Таджиев, А.Данченколар ҳаммуаллифлигида тайёрланган. Унда туман ишчиларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш ва турмуш сифатини яхшилаш ҳақида тақлифлар келтирилган. Худди шундай ҳужжат, Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг 1967 йил 19 июндаги №23 сонли Протоколида ишчи депутатларнинг Кенес ва Шуманай қишлоқ Совети ташкилий-оммавий ишининг ҳолати ҳақида баёнатда келтирилган [7:3]. Мазкур масала бўйича баёнат С.Камалов, Т.Шабанов, У.Қунназаров, Д.Ешимбетовлар томонидан тайёрланган. Қишлоқ Советларининг

ташкилий-оммавий ишларини яхшилаш, ўз ваколатларидан тўлароқ фойдаланиш, энг муҳим масалаларни Кенгаш ва унинг Ижроия Қўмитаси муҳокамасига киритиш, доимий комиссияларнинг ролини ошириш, депутатларнинг Кенгашдаги ва сайлов округларидаги ишларини фаоллаштириш, Кенгаш фаолиятида ошкораликни кучайтириш, овул ҳаётига оид энг муҳим масалаларни фуқаролар муҳокамасига қўйиш, шунингдек, Кенгаш ва Ижроия Қўмита томонидан қабул қилинган қарорларни аҳоли эътиборига етказиш каби муҳим масалалар ёритилган. Бундан ташқари, Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг 1972 йил 26 апрелдаги №10 сонли Протоколида меҳнаткаш депутатларнинг Тахтақуип тумани Совети ташкилий-оммавий ишининг ҳолати ҳақида баёнати келтирилган[8:3]. Баёнат С.Камалов томонидан тайёрланган ва мазкур президиум мажлисида муҳокама қилинган.

Муҳокама. Бу архив маълумотлар шундан далолат берадики, Собир Камалов халқ билан доимий мулоқотда бўлган, унинг жамоатчилик билан учрашувлари, муаммоларни ҳал этишдаги фаоллиги халқ орасида катта ҳурмат қозонишига сабаб бўлган.

Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг 1964 йил 22 сонли Протоколида «Фуқароларнинг меҳнат қилмай топган даромадлари, сотилган ёки сотиб олинган уйлари ва бошқа иншоотларини текинга олиш ҳақида»ги Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг 1962 йил 3 сентябрдаги буйруғини бажариш ҳақида С.Камалов томонидан баёнат тайёрланган [9:5]. Бундан ташқари, мазкур президиум мажлисида юқоридаги муаллиф томонидан «Республикада туман Халқ судлари сайловларининг яқунлари ҳақида» маълумотнома тақдим қилинган. Бу архив ҳужжатлари шуни кўрсатадики, академик Собир Камалов нафақат самарали илмий фаолият, балки сиёсий фаолиятнинг турли-туман масалалари бўйича шуғулланганлигидан далолат беради.

Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг 1981 йил 27 февралда 11сонли Протоколида «Қорақалпоғистон АССРда 1980 йили халқ хўжалигининг турли тармоқлари ишчилари, кўп болали оналар ва меҳнат фахрийларини орден, медал ва фахрий ёрликлар билан тақдирлаш натижалари тўғрисида» Қарори ижроси масаласи кўриб чиқилади. Ушбу масала юзасидан маълумотнома Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиуми раиси ўринбосари С.Камалов томонидан тайёрланган. Унда эришган ютуқлари учун Қорақалпоғистонлик 1005 ишчи Собиқ Иттифоқнинг турли орден ва медаллари билан тақдирланган, шу жумладан бир Социалистик меҳнат қаҳрамони, 11 нафар Ленин ордени, 13 нафар Октябр инқилоби, 101нафар Меҳнат қизил байроғи, 40 нафар Халқлар дўстлиги, 160 нафар Фахрий ёрлик, 9 нафар II-даражали Меҳнат шон-шарафи, 8178-Меҳнат фахрийси унвонлари билан мукофотлангангани қайд этилган. Шу билан бирга, 1980 йили давлат мукофотларини топшириш ва тақдирлаш бўйича ишларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, бир қатор ижроия қўмиталари ишида камчиликлар мавжуд. Масалан, кўп болали оналарни рўйхатдан ўтказишда қонунбузарликларга йўл

кўйилган ва мукофотларга лойиқ оналарни қамраб олиш фоизи паст бўлган. Медалларга номзодларни тавсия этишнинг талаблари бузилган, кўп болали оналарни мукофотлаш учун материаллар кеч тақдим етилган ва мукофотни қайта топшириш ҳолати мавжуд. Шундай қилиб, Хўжайли туманида Ж.Сейтнйезова исмли фуқарога «Кахрамон она» унвони иккинчи маротаба берилган [10:110-111]. Бу вазият шундан далолат берадики, С.Камалов ҳар бир маърузасини пухта тайёрлаб, танқидий руҳда кўриб чиқиб, чуқур таҳлиллар асосида тақдим қилганлигини аңлатади.

Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг 1973 йил 29 майдаги 23 сонли Протоколида «Қорақалпоқстон АССР географик номларини хариталарга ўтказиш бўйича кўрсатмаларнинг қисман ўзгариши ҳақида» қарор қабул қилинади. Унда Топономик ва Терминологик комиссиянинг доимий вакиллари тайинлаш ҳақидаги масалалар муҳокама қилинган. Ушбу баёнат С.Камалов, К.Абдимуратов, Ф.Жуманиязова томонидан тайёрланган [11:15]. Шунингдек, Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг 1973 йил 31 январдаги 19 сонли Протоколида «Автоном Республика ишчи депутатлари маҳаллий Кенгашлари фаолиятида демократик тамойилларга риоя этиш тўғрисида» қарор қабул қилинади [12:3]. Унда Топономик ва Терминологик комиссиянинг доимий вакиллари тайинлаш ҳақидаги масалалар муҳокама қилинади. Ушбу баёнат С.Камалов, С.Иманқулов, Ф.Жуманиязова, Д.Ешимбетов томонидан тайёрланади. Ушбу ҳужжатда ишчи депутатлари туман ва маҳаллий Кенгашларининг ижроия қўмиталарига мавжуд камчиликларни бартараф этиш бўйича тегишли чораларни кўриш, ижро етувчи

хокимият маҳаллий Кенгашларининг барча фаолиятида демократик тамойилларга қатъий риоя этилиши ва янада ривожлантирилишини тушунтириш мажбурияти юклатилиши белгиланлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Тадқиқодимиз шуни кўрсатадики, 1977 йил 24 июнда Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг №117 сонли Қорақалпоғистон АССР Конституциясини тайёрлаш бўйича комиссияни тузиш тўғрисидаги қарори қабул қилинади [13:10]. Бундай ғоят маъсулиятли ишни амалга ошириш учун 45 одамдан иборат комиссия шаклланиши белгиланган. Улар уша пайтдаги давлат ва жамоат арбобларининг энг олдинги катордаги вакиллари эди. Масалан, Қ.Камалов, Ч.Абдиров, С.Камалов, А.Балакин, Д.Ешимбетов, С.Каниязов, В.Кислов, М.Лунев, К.Рзаев, Т.Щербек, К.Юсупов каби етук номбандлар комиссия таркибига кирган эди. Маълумки, Қорақалпоғистон АССРнинг Конституцияси 1978 йил 29 майда Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг тўққизинчи қақирқ саккизинчи навбатдан ташқари сессиясида қабул қилинди.

Хулоса. Хулоса сифатида айтиш мумкунки, Қорақалпоғистонда тарих деган муқаддас илмнинг бошида 60 йилдан ортиқ қарвонбошилиқ қилган, унинг оғир-енгилини кўтарган, ватанининг тарихини ёзишдек шарафли бурчни бажаришда энг олдинги сафда ҳисса қўшган, тарихни тарбия қуролига айлантирган, қорақалпоқ тарихчиларининг отаси академик Собир Камаловнинг фаолияти илмий изланишлар ва сиёсий фаолият билан узвий боғлаган. Унинг илмий ишланмалари ва сиёсий фаолияти мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига катта хизмат қилган.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2019 йил 29 декабрь.
2. Базарбаев Ж., Базарбаев Р. Қарақалпақлардың тарийхына жаңаша көзқарас. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2020.
3. Қорақалпоғистон Республикаси Марказий Давлат Архиви 229-Фонд, 1-Руйхат, 1290-Иш, 6-б.
4. ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 1313-И, 10-б.
5. ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 1272-И, 2-б.
6. ҚР МДА, 229-Ф 1-Р, 1274-И, 14-б.
7. ҚР МДА, 229-Ф 1-Р, 1287-И, 3-б.
8. ҚР МДА, 229-Ф 1-Р, 1329-И, 3-б.
9. ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 1277-И, 5-б.
10. ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 1412-И, 110-111-б.
11. ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 1334-И, 15-б.
12. ҚР МДА, 229-Ф 1, 1331, 3-б.
13. ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 1359-И, 10-б.

**KIMYO TA'LIMIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV
FOYDALANISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI****M.B.Ajjeva – dotsent***Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institute***ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА
В ОБУЧЕНИИ ХИМИИ****М.Б.Ажиева – доцент***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***COMPETENCE-BASED APPROACH IN CHEMISTRY EDUCATION
PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF USE****M.B.Azhieva – associate professor***Nukus State pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so'zlar: kompetensiyaviy yondashuv, kimyo ta'limi, amaliy ko'nikma, laboratoriya ishlari, tadqiqot faoliyati, STEM, funksional savodxonlik.

Rezyume. Ushbu maqolada kimyo ta'limida kompetensiyaviy yondashuvdan foydalanishning nazariy asoslari, amaliy qo'llanilishi va o'quvchilarda kerakli kompetensiyalarni rivojlantirishdagi o'rni tahlil qilindi. Kompetensiyaviy yondashuv nazariy bilimlar bilan amaliyot o'rtasidagi uzviy bog'lanish, tajriba asosida amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish, muammoli va tadqiqotga yo'naltirilgan topshiriqlar, fanlararo integratsiya va hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish orqali namoyon bo'ladi. Pedagogik eksperiment natijalariga ko'ra, ushbu yondashuv o'quvchining tahliliy fikrlashi, tajriba o'tkazish malakasi va mustaqil izlanish qobiliyatini sezilarli oshiradi. Ma'lumotlar kimyo ta'limida kompetensiyaviy yondashuvni keng joriy etish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil ekanini ko'rsatdi.

Ключевые слова: компетентностный подход, химическое образование, практические навыки, лабораторные работы, научно-исследовательская деятельность, STEM, функциональная грамотность.

Резюме. В данной статье анализируются теоретические основы, практическое применение и роль использования компетентностного подхода в химическом образовании для развития необходимых компетенций у учащихся. Компетентностный подход проявляется через неразрывную связь теоретических знаний и практики, развитие практических навыков на основе опыта, проблемно-ориентированные и исследовательские задачи, междисциплинарную интеграцию и формирование жизненных компетенций. По результатам педагогического эксперимента, данный подход значительно повышает аналитическое мышление учащихся, экспериментальные навыки и способности к самостоятельной исследовательской работе. Данные показывают, что широкое внедрение компетентностного подхода в химическое образование является важным фактором повышения эффективности обучения.

Key words: competency-based approach, chemistry education, practical skills, laboratory work, research activities, STEM, functional literacy.

Summary. This article analyzes the theoretical foundations, practical application and role of the use of the competency-based approach in chemistry education in developing the necessary competencies in students. The competency-based approach is manifested through the integral connection between theoretical knowledge and practice, the development of practical skills based on experience, problem-based and research-oriented tasks, interdisciplinary integration and the formation of life competencies. According to the results of the pedagogical experiment, this approach significantly increases the student's analytical thinking, experimental skills and independent research abilities. The data show that the widespread introduction of the competency-based approach in chemistry education is an important factor in increasing educational effectiveness.

Kirish. Ta'lim sohasida yuz berayotgan jahon miqyosidagi islohotlar bugungi o'quvchi shaxsidan nafaqat bilimga ega bo'lishni, balki bu bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llay olishni, mustaqil qaror qabul qilishni, tanqidiy va tizimli fikrlashni talab qilmoqda. Shu sababli ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvning qo'llanishi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Kimyo ta'limi o'z tabiatiga ko'ra tajriba, kuzatish, modellashtirish, reaksiyalarni tahlil qilish kabi faol amaliy faoliyatlarga boy bo'lgani uchun kompetensiyaviy yondashuvni qo'llash uchun eng qulay fanlardan biridir. O'zbekistonning yangi DTS va umumta'lim dasturlarida kimyo bo'yicha o'quvchilarning amaliy, ekologik, kommunikativ, axborot, eksperimental va fanlaraoro kompetensiyalari shakllantirilishi ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

So'nggi o'n yilliklarda ta'lim fanlarida kompetensiyaviy yondashuv keng tadqiq etilmoqda. Nazariy tadqiqotlar ko'rsatadiki, kompetensiyalarni rivojlantirish o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muammolarni hal etish va amaliy ko'nikmalarini oshirish imkonini beradi (Weinert, 2001; Miller, 2015). Bu tadqiqotlarda o'quv jarayonida bilim, ko'nikma va shaxsiy sifatlarni birlashtirish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ekani ta'kidlangan.

Kimyo fanini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuvni qo'llash bo'yicha bir qator amaliy ishlar mavjud. Masalan, Ivanov (2018) laboratoriya mashg'ulotlarini kompetensiyalarga yo'naltirish orqali o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirish mumkinligini ko'rsatgan. Shuningdek, Petrova (2020) o'quv dasturlarini kompetensiyalarga asoslangan holda qayta tuzish orqali

o'quvchilarni nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarini uyg'unlashtirishga o'rgatish mumkinligini ta'kidlagan.

O'zbekiston sharoitida ham kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Axmedov (2019) kimyo darslarida muammo yechishga yo'naltirilgan topshiriqlar orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyati oshganini qayd etgan. Bu natijalar mamlakatimiz ta'lim tizimida metodik yangilanishlar zarurligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili ko'rsatadiki, kompetensiyaviy yondashuv faqat nazariy bilimlarni berish bilan cheklanmay, o'quvchilarni amaliy faoliyatga yo'naltirish, muammolarni mustaqil hal etishga o'rgatish va shaxsiy rivojlanish imkoniyatini berishi bilan ajralib turadi. Shu sababli, kimyo ta'limida kompetensiyaviy yondashuvni tatbiq etish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

1. Nazariy bilimlar bilan amaliyot o'rtasidagi uzviy bog'lanish

Kompetensiyaviy yondashuvning asosiy prinsiplaridan biri — nazariy bilimlarni amaliyot bilan uzviy, tizimli ravishda uyg'unlashtirishdir. Ta'lim jarayonida o'quvchi faqatgina kimyoviy formulalarni yodlash yoki reaksiyalarni qog'ozda yozish bilan cheklanmaydi, balki o'rgangan nazariy bilimlarini real laboratoriya va hayotiy sharoitlarda qo'llash orqali chuqurroq tushunadi. Bu yondashuv o'quvchida bilimning amaliy ahamiyatini anglash, muammolarni hal etish va ilmiy izlanish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu prinsip quyidagi yo'nalishlar orqali amalga oshiriladi:

Amaliyotlar orqali nazariy bilimni mustahkamlash.

Har bir nazariy mavzu o'rgatilgandan so'ng mos laboratoriya ishlari tashkil etilishi zarur. Masalan, "Kislotalar va asoslar" mavzusini o'rgatishda, o'quvchilar turli kislota va asoslarni aralashtirib, pH o'zgarishini kuzatishlari mumkin. Shu tariqa, ular nazariy tushunchalarni amaliy faoliyat orqali mustahkamlash bilan birga, tajriba natijalarini qayta ishlash va tahlil qilish ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar. Laboratoriya mashg'ulotlari nafaqat nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishga yordam beradi, balki o'quvchida mustaqil fikrlash va xulosalar chiqarish qobiliyatini ham shakllantiradi.

Real vaziyatlarga oid masalalar. Kimyo fanining o'quv jarayonini hayotiy vaziyatlar bilan bog'lash o'quvchilarni funksional savodxonlik va hayotiy ko'nikmalar bilan ta'minlaydi. Misol uchun:

- Metallarning zanglash sabablari va bu jarayonni oldini olish yo'llari;
- Maishiy kimyoviy moddalar tarkibi va ularning kundalik hayotdagi xavfsizligi;
- Ekologik jarayonlar va inson faoliyatining tabiatga ta'siri;
- Suvning qattiqligi va uning turli sohalarda (oshxona, sanoat) qo'llanishiga ta'siri.

Bunday vazifalar o'quvchilarni nazariy bilimlarni amaliy jihatdan tahlil qilishga, tajribalar natijalarini hayotiy kontekstda qo'llashga o'rgatadi. Shu bilan birga, ular murakkab muammolarni hal qilish, mantiqiy izlanish olib borish va tizimli yondashuvni rivojlantirishga yordam beradi.

Modellashtirish va vizualizatsiya. Nazariy bilimlarni chuqurlashtirishda molekulyar modellar, diagrammalar, grafiklar va animatsiyalardan foydalanish katta ahamiyatga

ega. Molekulyar tuzilish va reaksiyalar mexanizmini bosqichma-bosqich vizualizatsiya qilish o'quvchilarda mavzuni abstrakt tushunchalardan konkret tushunchalarga o'tkazishga yordam beradi. Shu bilan birga, molekulyar modellar va vizual resurslar o'quvchilarda tahliliy fikrlash, sabab-natija munosabatlarini anglash va ilmiy eksperimentga tayyor bo'lish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Fanlararo bog'liqlik. Kompetensiyaviy yondashuvning yana bir muhim jihati — fanlararo integratsiya. Kimyo-biologiya, kimyo-fizika, kimyo-ekologiya va hatto kimyo-matematika bog'liqligi o'quvchida tizimli fikrlashni rivojlantiradi. Misol uchun, biologiya bilan integratsiya qilish orqali o'quvchilar metabolizm jarayonlarini tushunadi, fizikaga asoslanib energiya o'zgarishlarini baholaydi, ekologiya bilan bog'liq topshiriqlar orqali tabiatni muhofaza qilish va atrof-muhitga ta'sirni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Shu tarzda fanlararo bog'liqlik o'quvchilarga nafaqat kimyo fanini, balki unga aloqador boshqa fanlarni ham tizimli va integratsiyalashgan holda o'rganish imkonini beradi.

2. Tajriba o'tkazish orqali amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish

Kimyo ta'limida amaliy tajribalar kompetensiyaviy yondashuvning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirib qolmay, balki o'z bilimlarini amalda qo'llash orqali tajriba o'tkazish, ilmiy kuzatish, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Amaliy mashg'ulotlar o'quvchini faqat passiv qabul qiluvchi emas, balki faol subyektga aylantiradi, shuningdek, ilmiy tafakkur, mantiqiy tahlil va muammolarni hal etish malakalarini shakllantiradi.

Tajriba dizayni ko'nikmasini rivojlantirish. Kompetensiyaviy yondashuvga ko'ra, o'quvchi tajribani faqat o'qituvchi ko'rsatmasi bilan emas, balki mustaqil ravishda rejalashtiradi. Bu jarayon quyidagi qadamlarni o'z ichiga oladi:

- Tajriba maqsadini aniqlash;
- Kerakli asbob-uskunalar va reagentlarni tanlash;
- Xavfsizlik choralarini ko'rish va ishlash shartlarini belgilash;
- Ish jarayonini bosqichma-bosqich ishlab chiqish va bajarish.

Bu ko'nikma o'quvchida ilmiy eksperimentni rejalashtirish va muammolarni mustaqil hal etish malakasini shakllantiradi. Shu bilan birga, tajriba dizayni orqali o'quvchi ilmiy metodologiya asoslarini chuqurroq o'zlashtiradi va o'z fikrini aniq ifodalash qobiliyatini rivojlantiradi.

Asbob-uskunalar bilan ishlash. Amaliy mashg'ulotlarda o'quvchilar probirka, kolba, pH indikatorlari, termometr, pipetka, o'lchov silindrlari kabi laboratoriya asboblari bilan mustaqil ishlashni o'rganadilar. Ushbu jarayon o'quvchida nozik motorika, aniqlik va laboratoriya madaniyatini shakllantiradi. Asboblarni ishlash ko'nikmasi ilmiy tajribalar natijalarining ishonchiligidini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xavfsizlik qoidalariga amal qilish. Amaliy mashg'ulotlar davomida xavfsizlik qoidalariga qat'iy rioya qilish o'quvchida kimyoviy madaniyatni shakllantiradi. O'quvchilar himoya vositalaridan (ko'zoynak, laboratoriya qo'lqoplar, lab mantiyalari) foydalanishni, reaktivlar bilan ehtiyotkorlik bilan muomala qilishni va xavfli vaziyatlarni oldindan aniqlashni o'rganadilar. Bu nafaqat shaxsiy

xavfsizlik, balki sinfdagi hamkasblarning xavfsizligini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

Natijalarni kuzatish va tahlil qilish. Amaliy mashg'ulotlarda o'quvchilar reasiya jarayonlarini kuzatadi, tajriba natijalarini jadvallarga yozadi, grafiklar chizadi va tahliliy xulosalar chiqaradi. Bu jarayon ilmiy fikrlashni rivojlantiradi va o'quvchiga murakkab kimyoviy jarayonlarni tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Natijalarni qayta ishlash va baholash malakalari, shuningdek, eksperimentni takrorlash va natijalarni solishtirish ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Muammoli - tadqiqot laboratoriya ishlari. Kompetensiyaviy yondashuvda o'quvchiga javobi oldindan tayyor bo'lmagan muammoli vazifalar beriladi. Masalan:

- "Qaysi metall tezroq korroziyaga uchraydi?"
- "Suvning qattiqligini qanday kamaytirish mumkin?"

Bunday tadqiqot vazifalari o'quvchida ilmiy izlanish, gipoteza ishlab chiqish, eksperiment natijalarini tahlil qilish va xulosalar chiqarish kompetensiyalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o'quvchi mustaqil qaror qabul qilish, tanqidiy fikrlash va innovatsion yondashuvni rivojlantiradi.

Jamoadi ishlash. Guruh laboratoriya ishlari o'quvchida kommunikatsiyaviy, ijtimoiy va hamkorlik kompetensiyalarini shakllantiradi. Guruhdagi o'quvchilar o'zaro vazifalarni taqsimlaydi, tajribalarni birgalikda rejalashtiradi va natijalarni muhokama qiladi. Bu jarayon nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy malakalarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi, masalan, mas'uliyatni bo'lishish, hamkasblar bilan muloqot qilish va birgalikda muammolarni hal etish ko'nikmalari.

3. Muammoli va tadqiqotga yo'naltirilgan faoliyatlar

Kompetensiyaviy yondashuvning yana bir muhim tarkibiy qismi – o'quvchilarni muammoli va tadqiqotga yo'naltirilgan faoliyatlar orqali faol subyektga aylantirishdir. Bu usul ularda tanqidiy fikrlash, tadqiqot ko'nikmalari va mustaqil qaror qabul qilish salohiyatini rivojlantiradi.

Muammoli savollar asosida o'qitish. Muammoli savollar o'quvchi diqqatini nazariy bilimdan amaliyotga o'tkazishga yordam beradi va tafakkurni chuqurlashtiradi. Masalan:

- "Nima uchun natriy suvda portlaydi, kaliy esa yanada kuchli reaksiyaga kirishadi?"
- "Nega ammiak hidli, lekin ammiak tuzlari hid sezilmaydi?"

Bunday savollar o'quvchilarda ilmiy tahlil va gipoteza tuzish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ular nafaqat faktlarni eslab qolish bilan cheklanmay, balki sabab-natija munosabatlarini anglash va o'z fikrlarini ilmiy asoslarda izohlashni o'rgatadi. Muammoli savollar talabalarni mustaqil fikrlashga, alternativ yechimlar izlashga va eksperimentlar orqali o'z gipotezalarini tasdiqlashga yo'naltiradi.

Mini-tadqiqot loyihalari. Mini-tadqiqot loyihalari – bu o'quvchilarning mustaqil ilmiy izlanish olib borish salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan uslubdir. Ular kichik, lekin aniq maqsadga ega bo'lgan tadqiqotlar o'tkazadilar, masalan:

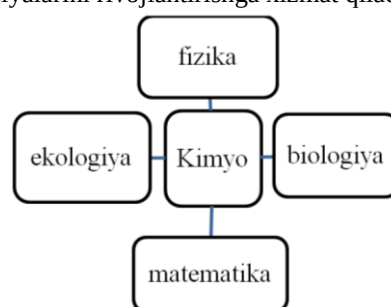
- Maishiy suv filtrlari samaradorligini solishtirish;
- Turli o'g'itlarning o'simlik o'sishiga ta'sirini o'rganish;
- Turli moddalarining pH qiymatini taqqoslash.

Bunday loyihalar o'quvchilarda tadqiqot metodologiyasini tushunish, tajribalarni rejalashtirish, gipoteza tuzish va eksperiment natijalarini tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Shuningdek, mini-tadqiqotlar ijodiy fikrlash va yangi yechimlar topish salohiyatini ham shakllantiradi.

Natijalarni taqdim etish. Har bir tadqiqotning yakunida o'quvchilar grafika, jadval va xulosalarni o'z ichiga olgan prezentatsiya tayyorlaydilar. Bu jarayon nafaqat ma'lumotlarni tuzish va tahlil qilishni, balki ilmiy natijalarni aniq va tushunarli tarzda bayon etish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Natijalarni taqdim etish orqali o'quvchilar kommunikatsiya va ilmiy muomala kompetensiyalarini ham shakllantiradilar, shu bilan birga guruhda ishlash va fikrlarini asoslab aytish qobiliyatlari ham rivojlanadi.

Shu tarzda, muammoli savollar, mini-tadqiqotlar va natijalarni taqdim etish jarayonlari o'quvchida mustaqil fikrlash, tadqiqotchi munosabatini shakllantirish va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

4. Fanlararo integratsiya (STEM yondashuvi). Kompetensiyaviy ta'limda fanlararo integratsiya, ya'ni STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvi, o'quvchilarni turli fanlar orasidagi bog'liqlikni anglashga va kimyo bilimlarini real hayot tizimlari bilan uzviy bog'lashga yo'naltiradi. Bu usul nafaqat nazariy bilimlarni amaliyotga integratsiyalashga, balki har tomonlama fikrlash va muammolarni hal qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

1-rasm. Fanlararo integratsiya.

Kimyo va fizika. Kimyo va fizika o'rtasidagi integratsiya o'quvchilarga energiya o'zgarishi, bosim, harorat, issiqlik effekti kabi jarayonlarni tushunishga yordam beradi. Masalan, ekzotermik va endotermik reaksiyalarni o'rganish orqali o'quvchi nafaqat kimyoviy o'zgarishlarni, balki fizik qonunlarni ham qo'llashni o'rganadi. Shu bilan birga, gaz qonunlari, energiya saqlanish qonuni va harorat o'zgarishining kimyoviy reaksiyalarga ta'siri tizimli tarzda tushuntiriladi, bu esa nazariy bilimlarni real eksperimentlar bilan mustahkamlashga yordam beradi.

Kimyo va biologiya. Fanlararo integratsiya biologiya bilan bog'lanib, o'quvchilarga ovqat hazm qilishdagi biokimyoviy jarayonlar, oqsillar, yog'lar va uglevodlarning parchalanishi, fermentativ reaksiyalar kabi mavzularni chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Bu jarayonlar o'quvchida kimyo va biologiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni anglash, hayotiy tizimlardagi kimyoviy jarayonlarni tushunish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Kimyo va matematika. Matematika bilan integratsiya stoichiometrik hisob-kitoblar, molyar massa, konsentratsiya

va eritma hajmi kabi mavzularni amaliyotda qo'llash imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarda nafaqat kimyo faniga oid bilimlarni, balki matematik kompetensiyalarni ham mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'quvchilar formulalar va tenglamalarni ishlatib, eksperiment natijalarini aniq hisoblash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Kimyo va ekologiya. Kimyo-ekologiya integratsiyasi o'quvchilarda ekologik kompetensiyalarni rivojlantiradi. Masalan, atmosfera ifloslanishi, suvning biologik ifloslanishi, chiqindilarni qayta ishlash, sanoat chiqindilarining ta'siri kabi mavzular o'quvchilarni atrof-muhitni muhofaza qilishga yo'naltiradi. Bu jarayon o'quvchilarda muammoni tizimli tahlil qilish, ekologik jihatdan to'g'ri qarorlar qabul qilish va fanlarni amaliy hayot bilan bog'lash ko'nikmalarini shakllantiradi.

5. Hayotiy kompetensiyalarni rivojlantirish

Kompetensiyaviy yondashuvning yana bir muhim yo'nalishi – o'quvchilarda hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishdir. Kimyo ta'limida bu yondashuv orqali o'quvchilar nafaqat fan bilimlarini, balki kundalik hayotda zarur bo'lgan qoidalar va ko'nikmalarni ham egallaydilar.

Hayotiy kompetensiyalar quyidagi yo'nalishlarda rivojlantiriladi:

• **Maishiy kimyoviy moddalarni to'g'ri va xavfsiz ishlatish:** o'quvchi turli giyohvand va maishiy kimyoviy moddalarni xususiyatlarini anglab, ularni xavfsiz qo'llashni o'rganadi.

• **Oziq-ovqat tarkibini kimyoviy jihatdan tahlil qilish:** masalan, qand, tuz, yog' va vitaminlarning moddiy tarkibini tushunish orqali salomatlikka ta'sirini baholash ko'nikmalari shakllanadi.

• **Atrof-muhit uchun xavfsiz odatlarni shakllantirish:** chiqindi moddalarni to'g'ri ajratib tashlash, suv va energiya resurslarini tejash, ekologik madaniyatni rivojlantirish orqali o'quvchi ekologiyaga mas'uliyatni anglaydi.

• **Energiya tejamlilik va resurslardan samarali foydalanishni tushunish:** o'quvchi kimyoviy reaksiyalar va energiya oqimlari asosida energiya va moddalarni oqilona ishlatish ko'nikmalarini egallaydi.

Bu yo'nalishlar o'quvchilarda nazariy bilimlarni amaliy hayot bilan uzviy bog'lashga va kundalik hayotda foydali,

xavfsiz va mas'uliyatli qarorlar qabul qilish salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu tariqa, kimyo ta'limi nafaqat fan bilimlarini, balki hayotiy kompetensiyalarini ham integratsiya qiladi.

Xulosa. Kimyo ta'limida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish o'quvchilarning nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish, tajriba va kuzatish ko'nikmalarini rivojlantirish, muammoli va tadqiqotga yo'naltirilgan faoliyat orqali mustaqil fikrlash salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Pedagogik tajribalar shuni ko'rsatdiki, kompetensiyaviy yondashuv o'quvchilarda tahliliy fikrlash, ilmiy izlanish va fanlararo integratsiyani samarali rivojlantiradi, shu bilan birga hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishga yordam beradi.

Amaliy laboratoriya mashg'ulotlari, mini-tadqiqot loyihalari, STEM yondashuvi va real hayotiy vaziyatlar bilan bog'langan topshiriqlar o'quvchilarda nafaqat kimyo faniga oid bilim va ko'nikmalarni, balki ijtimoiy, kommunikativ va ekologik mas'uliyat kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Shu tariqa kompetensiyaviy yondashuv kimyo ta'limining samaradorligini oshirish, o'quvchilarni mustaqil, ijodiy va amaliy jihatdan faol shaxs sifatida shakllantirishning muhim vositasi hisoblanadi.

Tavsiyalar:

1. Kimyo ta'limida kompetensiyaviy yondashuvni keng joriy etish uchun maktab va oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchilarni muntazam malaka oshirish kurslari bilan qo'llab-quvvatlash.

2. Laboratoriya va tajriba mashg'ulotlarini muammoli va tadqiqotga yo'naltirilgan shaklda rejalashtirish, o'quvchilarning mustaqil izlanish ko'nikmalarini rivojlantirishga imkon yaratish.

3. STEM yondashuvi va fanlararo integratsiyani dars jarayoniga faol tatbiq etish, kimyo fanini hayotiy va amaliy kontekstda o'rgatish.

4. O'quvchilarda xavfsizlik, ekologik madaniyat va hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishga doimiy e'tibor qaratish.

Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish orqali kimyo ta'limining sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlash salohiyatini rivojlantirish, shuningdek, ularni zamonaviy hayot va kasbiy faoliyatga tayyorlash mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Jo'rayev A. Kimyo o'qitish metodikasi asoslari. – Toshkent: «O'qituvchi», 2018.
2. Qosimova M. Kimyo ta'limida ekologik kompetensiyani shakllantirish. // «Ta'lim va innovatsiyalar», 2(4), 2021, 45-53-b.
3. Abdullayev D. Innovatsion o'qitish texnologiyalari asosida kimyo darslarini takomillashtirish. // «Uzluksiz ta'lim», 1(3), 2019, 67-72-b.
4. Qodirov N. STEAM yondashuvining kimyo ta'limidagi o'rni. // «Fan va jamiyat», 5(2), 2020, 90-98-b.
5. Bybee R. The Case for STEM Education. NSTA Press. 2013.
6. Holbrook J., Rannikmae M. Meaning of scientific literacy. // *IJSE*, 4(3), 2009. – P. 275-288.
7. Gilbert J. Context in chemical education. // *International Journal of Science Education*, 28(9), 2006. – P. 957-976.
8. Taber K. Chemistry Education: Best Practices. // Springer. 2014.
9. OECD. PISA Assessment Framework. – Paris: 2019.
10. Talanquer V. Representations in chemistry education. // *CERP*, 12(2), 2011. – P. 98-110.

**O‘QUVCHILARNI KRITIK FIKRLASHGA O‘RGATISHDA
XALQ PEDAGOGIKASINING AHAMIYATI**

G.B.Babasheva – *pedagogika fanlari boyicha falsafa doktori, dosent*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ЗНАЧЕНИЕ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ
В ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ КРИТИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ**

Г.Б.Бабашева – *доктор философии педагогических наук, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**THE IMPORTANCE OF FOLK PEDAGOGY
IN TEACHING STUDENTS CRITICAL THINKING**

G.B.Babasheva – *Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: kritik fikrlash, xalq pedagogikasi, ta’lim jarayoni, milliy qadriyatlar, mustaqil fikrlash, pedagogik integratsiya.

Rezyume. Mazkur maqolada o‘quvchilarda kritik fikrlash kompetensiyasini shakllantirish jarayonida xalq pedagogikasining pedagogik, psixologik va metodik ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Xalq pedagogikasining asosiy manbalari – maqol va matallar, ertaklar, dostonlar, topishmoqlar, rivoyatlar hamda milliy urf-odatlarining ta’lim jarayonida qo‘llanilishi orqali o‘quvchilarning mustaqil, tahliliy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlari asoslab beriladi. Shuningdek, xalq pedagogikasini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan integratsiyalash orqali ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari yoritib beriladi.

Ключевые слова: критическое мышление, народная педагогика, образовательный процесс, национальные ценности, самостоятельное мышление, педагогическая интеграция.

Резюме. В статье с научно-теоретических позиций анализируется педагогическое, психологическое и методическое значение народной педагогики в процессе формирования у учащихся компетенции критического мышления. Обосновываются возможности развития самостоятельного, аналитического и критического мышления обучающихся посредством использования основных источников народной педагогики – пословиц и поговорок, сказок, эпосов, загадок, преданий, а также национальных традиций в образовательном процессе. Кроме того, рассматриваются пути повышения эффективности обучения на основе интеграции народной педагогики с современными педагогическими технологиями.

Key words: critical thinking, folk pedagogy, educational process, national values, independent thinking, pedagogical integration.

Summary. This article provides a scientific and theoretical analysis of the pedagogical, psychological, and methodological significance of folk pedagogy in the process of developing students’ critical thinking competence. The study substantiates the possibilities of fostering learners’ independent, analytical, and critical thinking through the use of key sources of folk pedagogy – proverbs and sayings, fairy tales, epics, riddles, legends, as well as national traditions – within the educational process. Furthermore, the paper highlights ways to enhance the effectiveness of education by integrating folk pedagogy with modern pedagogical technologies.

Kirish. Hozirgi davrda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri – ijtimoiy faol, mustaqil fikrlaydigan va tanqidiy yondashuvga ega bo‘lgan shaxsni tarbiyalashdan iboratdir [3]. Axborotlar oqimi keskin ortib borayotgan zamonaviy jamiyatda o‘quvchilarning faqat tayyor bilimlarni egallashi yetarli emas, balki ularni tahlil qilish, baholash, taqqoslash va asoslangan xulosalar chiqarish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi [2]. Shu nuqtai nazardan, kritik fikrlash kompetensiyasi zamonaviy ta’lim jarayonining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Kritik fikrlashni rivojlantirish masalasida milliy 10 pedagogic merosga murojaat qilish dolzarb hisoblanadi. Xalq pedagogikasi asrlar davomida xalqning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va tarbiyaviy qarashlari asosida shakllangan bo‘lib, unda inson tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi boy g‘oyalar mujassamdir [4]. Shu sababli, xalq pedagogikasi vositalaridan ta’lim jarayonida maqsadli foydalanish o‘quvchilarda kritik fikrlashni shakllantirishga muhim 10 pedagogic resurs bo‘lib xizmat qiladi.

1. Kritik fikrlash tushunchasining ilmiy-pedagogik mohiyati

Pedagogika va psixologiya fanlarida kritik fikrlash tushunchasi shaxsning pedagogik faoliyatini tavsiflovchi muhim kategoriya sifatida talqin qilinadi. Kritik fikrlash – bu axborotni ongli ravishda qabul qilish, uni tahlil etish, dalillar asosida baholash va asoslangan xulosalar chiqarish jarayonidir [2]. Bu jarayonda shaxs voqelikni bir yoqlama emas, balki turli nuqtai nazardan ko‘rib chiqishga intiladi.

Kritik fikrlash o‘quvchilarda savol berish madaniyatini, mantiqiy mushohada yuritishni, sabab-oqibat aloqalarini aniqlashni va muammoli vaziyatlarga nisbatan mustaqil qaror qabul qilishni rivojlantiradi. Shu bois, zamonaviy ta’lim tizimida ushbu kompetensiyani shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda [3].

2. Xalq pedagogikasining mazmuni va pedagogik imkoniyatlari

Xalq pedagogikasi – bu xalqning tarbiya, ta’lim va shaxs kamoloti haqidagi qarashlari, tajribalari va an’analarining majmuasidir. U asosan og‘zaki ijod orqali avloddan-avlodga o‘tib kelgan bo‘lib, xalqning ma’naviy boyligini aks ettiradi [4]. Xalq pedagogikasining asosiy

manbalari sifatida ertaklar, maqol va matallar, dostonlar, rivoyatlar, topishmoqlar hamda urf-odat va marosimlarni ko'rsatish mumkin.

Mazkur manbalar o'zida chuqur falsafiy va axloqiy mazmunni mujassam etgan bo'lib, o'quvchini fikrlashga, voqelikni baholashga va xulosa chiqarishga undaydi. Xalq pedagogikasining tarbiyaviy ahamiyati shundaki, u shaxsni hayotiy tajriba asosida mushohada yuritishga o'rgatadi [1].

3. O'quvchilarda kritik fikrlashni rivojlantirishda xalq pedagogikasining roli

Xalq pedagogikasi vositalari o'quvchilarda kritik fikrlashni rivojlantirishda samarali didaktik manba hisoblanadi. Ertaklar va rivoyatlar orqali o'quvchilar voqealar rivojini tahlil qiladi, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholaydi hamda muqobil xulosalar chiqaradi. Bu jarayon o'quvchilarning tahliliy fikrlashini faollashtiradi [4].

Maqol va matallar qisqa, ammo mazmunan teran bo'lib, o'quvchini chuqur mushohada yuritishga undaydi. Masalan, "Aql bilan ish qilgan adashmas" kabi maqollar o'quvchilarda tanqidiy yondashuv va ongli qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi [1].

Topishmoqlar esa mantiqiy fikrlashni rivojlantirib, o'quvchilarning tafakkur faolligini oshiradi. Ularni ta'lim jarayonida qo'llash o'quvchilarning muammoni turli yo'llar bilan hal etish qobiliyatini kuchaytiradi.

4. Xalq pedagogikasini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish yo'llari

Ta'lim jarayonida xalq pedagogikasini samarali qo'llash uchun zamonaviy 11edagogic texnologiyalar bilan uyg'unlikni ta'minlash muhimdir. Jumladan, interfaol metodlar asosida tashkil etilgan darslarda xalq og'zaki ijodi namunalarini tahlil qilish o'quvchilarning kritik fikrlashini rivojlantiradi.

"Aqliy hujum", "bahs-munozara", "klaster", "konseptual jadval" kabi metodlar orqali xalq pedagogikasi materiallarini o'rganish o'quvchilarning mustaqil fikr bildirishiga imkon yaratadi. Bu esa ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [3].

5. Xalq pedagogikasi asosida shakllangan milliy va tanqidiy tafakkur

Xalq pedagogikasi milliy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash bilan birga, tanqidiy tafakkurni shakllantiradi. Milliy qadriyatlar asosida tarbiyalangan shaxs voqelikka befarq bo'lmaydi, balki ijtimoiy jarayonlarni ongli tahlil qilishga intiladi [1].

Xalq pedagogikasida ilgari surilgan adolat, halollik, mehnatsevarlik va donishmandlik kabi tushunchalar o'quvchilarning fikrlash faoliyatini chuqurlashtiradi. Ushbu

qadriyatlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini milliy va umuminsoniy mezonlar asosida rivojlantirish imkonini beradi.

6. Xorijiy tadqiqotlarda kritik fikrlash va milliy pedagogika masalalari

Xorijiy 11edagogic tadqiqotlarda kritik fikrlash kompetensiyasini shakllantirish masalasi keng o'rganilgan. Jumladan, J. Dyui, R. Ennis, P. Facione kabi olimlarning tadqiqotlarida kritik fikrlash ta'lim jarayonining asosiy natijalaridan biri sifatida e'tirof etiladi [2]. Ularning qarashlariga ko'ra, kritik fikrlash o'quvchining faolligi, mustaqil tahlili va refleksiv yondashuvi orqali rivojlanadi.

Shuningdek, xorijiy tadqiqotlarda milliy madaniyat va 11edagogic merosning ta'lim jarayonidagi o'rni alohida ta'kidlanadi. Bu holat xalq pedagogikasining nafaqat milliy, balki universal 11edagogic qiymatga ega ekanligini ko'rsatadi.

7. Xalq pedagogikasi asosida kritik fikrlashni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar

O'quvchilarda kritik fikrlashni rivojlantirishda xalq pedagogikasidan samarali foydalanish uchun quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

Birinchidan, dars jarayonida xalq og'zaki ijodi namunalarini tizimli ravishda qo'llash zarur. Ertak, maqol va rivoyatlar asosida muammoli savollar qo'yish o'quvchilarning tahliliy fikrlashini faollashtiradi.

Ikkinchidan, interfaol ta'lim metodlarini xalq pedagogikasi materiallari bilan uyg'unlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bahs-munozara, rol o'ynash va konseptual tahlil metodlari orqali o'quvchilar voqealarga tanqidiy yondashishni o'rganadilar.

Uchinchidan, o'quvchilarning mustaqil ijodiy faoliyatini rag'batlantirish muhimdir. Xalq pedagogikasiga oid materiallar asosida esse, insho va loyiha ishlarini bajarish o'quvchilarning refleksiv fikrlashini rivojlantiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarda kritik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda xalq pedagogikasining ahamiyati beqiyosdir. Xalq pedagogikasining boy ma'naviy-ma'rifiy merosi o'quvchilarning mustaqil, tahliliy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda muhim pedagogik manba bo'lib xizmat qiladi. Uni zamonaviy ta'lim jarayoniga integratsiya qilish ta'lim samaradorligini oshirishga, barkamol shaxs tarbiyalashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: «O'qituvchi», 1992.
2. Karimova S. Zamonaviy pedagogikada kritik fikrlash. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2020.
3. Munavvarov A. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: «Fan», 2018.
4. Qodirov B. Xalq pedagogikasi asoslari. – Toshkent: «Sharq», 2016.
5. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi «Ta'lim to'g'risida»gi O'RQ-637-sonli Qonuni.

**СИСТЕМА АРТТЕРАПЕВТИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ РАБОТЕ
С РАЗНЫМИ ВИДАМИ РЕЧЕВЫХ НАРУШЕНИЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

Ж.А.Бекманова – доктор философии педагогических наук, доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

**МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРДА ТУРЛИ ХИЛ НУТҚ БУЗИЛИШЛАРИ БИЛАН ЛОГОПЕДИК
ИШЛАРДА АРТ-ТЕРАПЕВТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТИЗИМИ**

Ж.А.Бекманова – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

**SYSTEM OF ART THERAPEUTIC TECHNOLOGIES IN LOGOPEDIC WORK
WITH VARIOUS TYPES OF SPEECH DISORDERS IN PRESCHOOL CHILDREN**

J.A.Bekmanova – doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: арттерапия, логопедик иш, нутқ бузилишлари, мактабгача ёшдаги болалар, коррекцион педагогика, изотерапия, мусика терапияси, ўйин терапияси, эртақ терапияси, психонутқий ривожланиш.

Резюме. Мақолада мактабгача ёшдаги турли хил нутқ бузилишларига эга болалар билан олиб бориладиган коррекцион-логопедик ишда арт-терапевтик технологияларни қўллаш тизими ёритилган. Логопедик амалиётда арттерапия методларидан фойдаланишнинг назарий асослари таҳлил қилинган, арт-терапевтик технологияларнинг таснифи ҳамда уларнинг турли нутқ бузилишларида (нутқнинг умумий ривожланмаганлиги, дудукланиш, дизартирия, алалия, ринолалия) дифференциал қўлланилиши келтирилган. Изотерапия, мусика терапияси, ўйин терапияси ва эртақ терапиясининг болаларнинг нутқий ҳамда психоэмоционал ривожланишига таъсир этиш механизмлари баён этилган. Комплекс ёндашувни қўллаш натижалари тақдим этилиб, арттерапия методларини анъанавий логопедик ишга интеграция қилиш болаларнинг мотивациясини ошириш, эмоционал зўриқишни камайтириш ва коррекцион жараёни оптималлаштиришда самарали эканлиги кўрсатилган.

Ключевые слова: арттерапия, логопедическая работа, речевые нарушения, дошкольники, коррекционная педагогика, изотерапия, музыкотерапия, игротерапия, сказкотерапия, психоречевое развитие

Резюме. В статье рассматривается система применения арттерапевтических технологий в коррекционно-логопедической работе с детьми дошкольного возраста, имеющими различные речевые нарушения. Проанализированы теоретические основы использования методов арттерапии в логопедической практике, представлена классификация арттерапевтических технологий и их дифференцированное применение при различных видах речевых нарушений (общее недоразвитие речи, заикание, дизартрия, алалия, ринолалия). Описаны практические механизмы воздействия изотерапии, музыкотерапии, игротерапии и сказкотерапии на речевое и психоэмоциональное развитие детей. Представлены результаты применения комплексного подхода, демонстрирующие эффективность интеграции арттерапевтических методов в традиционную логопедическую работу для повышения мотивации детей, снятия эмоционального напряжения и оптимизации коррекционного процесса.

Key words: art therapy, speech therapy work, speech disorders, preschool children, corrective pedagogy, isotherapy, music therapy, play therapy, fairy tale therapy, psycho-speech development

Summary. The article examines the system of applying art therapy technologies in corrective speech therapy work with preschool children who have various speech disorders. The theoretical foundations of using art therapy methods in speech therapy practice are analyzed, and a classification of art therapy technologies along with their differentiated application for different types of speech disorders (general speech underdevelopment, stuttering, dysarthria, alalia, rhinolalia) is presented. Practical mechanisms of the influence of isotherapy, music therapy, play therapy, and fairy tale therapy on children's speech and psycho-emotional development are described. The results of implementing a comprehensive approach are presented, demonstrating the effectiveness of integrating art therapy methods into traditional speech therapy practice to enhance children's motivation, reduce emotional tension, and optimize the corrective process.

Введение. Проблема речевых нарушений у детей дошкольного возраста остается одной из наиболее актуальных в современной коррекционной педагогике и логопедии. Дошкольный возраст является сенситивным периодом для становления всех компонентов речевой системы, а любые нарушения речи в этот период могут оказывать негативное влияние на общее психическое развитие ребенка, формирование личности и успешность дальнейшего обучения.

По данным исследований, количество детей с различными речевыми патологиями неуклонно растет, что требует поиска новых эффективных методов логопедической коррекции. Увеличение числа детей с тяжелыми и сочетанными нарушениями речи

актуализирует необходимость пересмотра и расширения традиционного инструментария логопедической помощи.

Традиционные подходы к преодолению речевых нарушений, несмотря на их доказанную эффективность, нередко встречают сопротивление со стороны детей из-за монотонности занятий и недостаточной эмоциональной вовлеченности. В ряде случаев это приводит к снижению мотивации, утомляемости, повышенной тревожности и формальному участию детей в коррекционном процессе. В этом контексте особую значимость приобретает использование арттерапевтических технологий, которые позволяют создать комфортную психологическую атмосферу,

повысить мотивацию к занятиям и обеспечить комплексное воздействие на речевую и эмоционально-волевую сферы ребенка. Арттерапия рассматривается как средство гуманизации коррекционного процесса и повышения его эффективности за счёт опоры на творческую активность и эмоциональный опыт ребенка.

Литература и методология. Арттерапия представляет собой метод психолого-педагогической коррекции, основанный на использовании различных видов искусства и творческой деятельности. В научных исследованиях арттерапия рассматривается как междисциплинарный подход, объединяющий достижения педагогики, психологии, нейропсихологии и коррекционной педагогики. В логопедической практике арттерапевтические технологии выполняют несколько функций: диагностическую, коррекционную, психотерапевтическую и развивающую. Диагностическая функция позволяет выявлять особенности речевого и эмоционального развития ребенка, коррекционная – целенаправленно воздействовать на нарушенные компоненты речи, психотерапевтическая – снижать эмоциональное напряжение, а развивающая – стимулировать познавательную и коммуникативную активность.

Нейрофизиологической основой эффективности арттерапии является активизация межполушарного взаимодействия, стимуляция сенсомоторных зон коры головного мозга и развитие психических процессов, тесно связанных с речевой функцией (внимание, память, воображение, мышление). Творческая деятельность способствует формированию новых нейронных связей, что особенно важно в условиях коррекционной работы с детьми дошкольного возраста. Творческая деятельность также способствует снятию психоэмоционального напряжения, формированию положительного эмоционального фона и повышению учебной мотивации, что создает благоприятные условия для успешного усвоения речевого материала.

В логопедической работе применяются следующие основные виды арттерапии:

Изотерапия – использование изобразительной деятельности (рисование, лепка, аппликация) для развития мелкой моторики, зрительно-пространственных представлений и речевых функций. Методы включают рисование пальцами, ладонями, нетрадиционными материалами, создание пластилиновых картин с речевым сопровождением, что способствует активизации речевой инициативы ребенка.

Музыкотерапия – применение музыки и музыкальных инструментов для развития фонематического слуха, чувства ритма, речевого дыхания и интонационной выразительности. Включает логоритмику, пение, игру на детских музыкальных инструментах, музыкально-ритмические упражнения, направленные на синхронизацию движений и речи.

Игротерапия – использование различных видов игровой деятельности для формирования коммуникативных навыков, обогащения словарного запаса и развития связной речи. Применяются сюжетно-ролевые, дидактические, театрализованные игры, игры-драматизации, позволяющие моделировать реальные коммуникативные ситуации.

Сказкотерапия – работа со сказочными сюжетами для развития речевого творчества, преодоления речевых страхов и формирования связного высказывания. Методы включают сочинение сказок, драматизацию, рисование по мотивам сказок, куклотерапию, что способствует развитию воображения и эмоциональной сферы.

Песочная терапия – создание композиций на песке для развития тактильной чувствительности, мелкой моторики и речевого планирования с одновременным снижением тревожности и эмоционального напряжения.

Результаты. Практический опыт применения системы арттерапевтических технологий демонстрирует значительное повышение эффективности логопедической работы с детьми дошкольного возраста. В ходе систематического применения арттерапевтических методов наблюдается положительная динамика в развитии всех компонентов речевой системы.

Улучшается звукопроизношение, расширяется активный и пассивный словарный запас, формируется грамматический строй речи, развивается связная монологическая и диалогическая речь. Отмечается более высокая степень усвоения речевого материала по сравнению с традиционными формами работы. Важным результатом является улучшение психоэмоционального состояния детей: снижается уровень тревожности и страха речи, повышается коммуникативная активность, формируется позитивная самооценка. Дети проявляют больший интерес к занятиям, активнее включаются в коррекционный процесс, что в целом способствует сокращению сроков преодоления речевых нарушений. Комплексное применение арттерапевтических методов способствует гармонизации личности ребенка, развитию его творческих способностей, эмоциональной отзывчивости и успешной социальной адаптации.

Обсуждение. Результаты анализа подтверждают целесообразность дифференцированного применения арттерапевтических технологий в зависимости от вида и структуры речевого нарушения.

При *общем недоразвитии речи (ОНР)* эффективно комплексное использование всех видов арттерапии. Изотерапия способствует обогащению словаря признаков и развитию описательной речи. Музыкотерапия помогает формировать фонематические процессы и слуховое внимание. Сказкотерапия развивает связную речь и творческое воображение. При *заикании* приоритетными являются музыкотерапия и игротерапия. Логоритмические упражнения формируют плавность речи, музыкальное сопровождение способствует снятию судорожности. Игротерапия создает ситуации успешной коммуникации, снижает речевые страхи и тревожность. При *дизартрии* основной акцент делается на музыкотерапию для развития артикуляционной моторики, речевого дыхания, голоса и интонации. Изотерапия с использованием лепки и пальчикового рисования активизирует мелкую моторику, что положительно влияет на артикуляционную функцию. При *моторной алалии* эффективны изотерапия и игротерапия для стимуляции речевой активности, расширения словарного запаса и формирования фразовой речи. Песочная терапия создает безопасное пространство для речевых проб и снижает эмоциональное напряжение.

При *ринолалии* музыкотерапия используется для коррекции речевого дыхания, устранения назального оттенка голоса и развития интонационной выразительности. Дыхательные упражнения с музыкальным сопровождением повышают эффективность работы над голосом.

Внедрение арттерапевтических технологий в логопедическую работу осуществляется поэтапно. На подготовительном этапе проводится диагностика речевых нарушений и психоэмоционального состояния ребенка, определяются приоритетные направления коррекции. На основном этапе арттерапевтические методы интегрируются в структуру логопедических занятий как организационные моменты, динамические паузы или самостоятельные коррекционные блоки.

Важным условием эффективности является систематичность применения методов, их дозированность и соответствие возрастным и индивидуальным особенностям детей. Особое внимание уделяется организации предметно-развивающей среды: создаются центры изотерапии с разнообразными материалами, музыкальные уголки с детскими инструментами, театральные зоны и песочницы для песочной терапии.

Заключение. Система арттерапевтических технологий представляет собой эффективный инструмент

оптимизации логопедической работы с детьми дошкольного возраста, имеющими различные речевые нарушения. Дифференцированное применение методов изотерапии, музыкотерапии, игротерапии и сказкотерапии с учетом вида и структуры речевого дефекта обеспечивает комплексное воздействие на речевую и психоэмоциональную сферы ребенка. Интеграция арттерапевтических технологий в традиционную логопедическую работу повышает мотивацию детей к занятиям, создает благоприятный эмоциональный фон и способствует более быстрому преодолению речевых нарушений. Эффективность применения арттерапии в логопедии обусловлена активизацией межполушарного взаимодействия, развитием сенсомоторной сферы и психических процессов, тесно связанных с речевой функцией. Необходимым условием успешной реализации арттерапевтических технологий является их систематическое применение, соответствие возрастным особенностям детей и создание специально организованной предметно-развивающей среды. Перспективным направлением развития данного подхода является разработка индивидуальных программ арттерапевтического сопровождения для детей с различными речевыми нарушениями и изучение долгосрочных эффектов применения данных технологий.

Литература

1. Выготский Л.С. Психология искусства. – Москва: «Педагогика», 1987.
2. Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичева Т.Б. Логопедия. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников. – Екатеринбург: «АРД ЛТД», 1998.
3. Киселева М.В. Арттерапия в работе с детьми: руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми. – Санкт-Петербург: «Речь», 2006.
4. Копытин А.И. Основы арттерапии. – Санкт-Петербург: «Лань», 1999.
5. Лопухина И.С. Логопедия – речь, ритм, движение. – Санкт-Петербург: «Дельта», 1997.
6. Медведева Е.А., Левченко И.Ю., Комиссарова Л.Н., Добровольская Т.А. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании. – Москва: «Академия», 2001.
7. Поваляева М.А. Коррекционная педагогика. Взаимодействие специалистов. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002.
8. Филичева Т.Б., Чиркина Г.В. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста. – Москва: «Айрис-пресс», 2004.
9. Шашкина Г.Р., Зернова Л.П., Зимина И.А. Логопедическая работа с дошкольниками. – Москва: «Академия», 2003.
10. Эйдемиллер Э.Г., Александрова Н.В., Юстицкис В. Семейная психотерапия. – Санкт-Петербург: «Питер», 2000.

BERDAQ RUWXÍY MIYRASÍNIŇ SHAXS TÁRBIYASÍNDAGÍ ORNÍ**S.K.Ernazarova** – *filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori**Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı***РОЛЬ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ БЕРДАКА В ВОСПИТАНИИ ЛИЧНОСТИ****К.Ерназарова** – *доктор философии философских наук**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***THE ROLE OF BERDAQ'S SPIRITUAL HERITAGE IN PERSONAL EDUCATION****S.K.Ernazarova** – *doctor of Philosophy in Philosophy**Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch soʻzlar: Berdaq, maʼnaviy meros, ijtimoiy-falsafiy qarash, gʻoya, shaxs tarbiyasi, komil inson.

Rezyume. Maqolada XIX asrda yashagan qoraqalpoq mumtoz adabiyotining mashhur vakili, buyuk shoir va mutafakkir, tarixchi va baxshi Berdaq Gʻargʻaboy oʻgʻlining maʼnaviy merosining shaxs tarbiyasidagi oʻrni tahlil qilindi. Berdaq falsafiy-axloqiy-pedagogik, adabiy-didaktik yoʻnalishda mashhur asarlar yaratgan. Maqolada shoirming asarlarida ilgari surgan gʻoyalari, ijtimoiy-falsafiy qarashlari oʻrganilib, uning bugungi davr shaxs tarbiyasidagi oʻrni naqadar muhimligi ochib berildi.

Ключевые слова: Бердах, духовное наследие, социально-философские взгляды, идея, воспитание личности, совершенный человек.

Резюме. В статье анализируется роль духовного наследия Бердаха Гаргабай оглы, известного представителя каракалпакской классической литературы XIX века, великого поэта и мыслителя, историка и бakhshi, в воспитании личности. Бердах создал известные произведения в философско-нравственно-педагогическом, литературно-дидактическом направлении. В статье были изучены идеи и социально-философские взгляды поэта, выдвинутые в его произведениях, и раскрыта его важная роль в воспитании личности сегодняшнего дня.

Key words: Berdakh, spiritual heritage, socio-philosophical views, idea, upbringing of the individual, mature individual.

Summary. The article analyzes the role of the spiritual heritage of the famous representative of Karakalpak classical literature of the 19th century, the great poet and thinker, historian and bakhshi Berdakh Gargabay uly, in the upbringing of the individual. Berdakh created famous works in the philosophical-moral-pedagogical, literary-didactic direction. The article examines the ideas and socio-philosophical views put forward by the poet in his works, revealing the importance of his role in the upbringing of the individual of today.

Kirisıw. Rawajlanıw hám ruwxıylıq bir-birin talap etetuǵın dialektikalıq óz ara baylanısta. Biraq házirgi globallasıw dáwiri ruwxıylıǵı qarama-qarsı geosiyasıy ortalıqta rawajlanbaqta. Jámiyette júz berip atırǵan procesler, kórkem óner hám mádeniyatnıń rawajlanıwı, sociallıq rawajlanıwdıń barlıq bagdarları, demokratiyalasıw, puqaralıq institutlarınıń rawajlanıwı jámiyet agzalarınıń ruwxıy-mádeniy dárejesine, ruwxıy tárbiyasına, jámiyettegi ruwxıy ortalıqqa baylanıslı.

Ullı babalarımızdıń bay ruwxıy miyrasında ruwxıy jetiklik normalarınıń jámiyetlik turmıstaǵı ornı, kámil insan haqqındaǵı kózqaraslarınıń ádep-ikramlılıq analizi hám sociallıq-filosofiyalıq máseleleri boyınsha ámelge asırılǵan ilimiy izertlewler konstruktivlik áhmiyetke iye bolıp qalmaqta.

Mámleketimizde ullı oyshıllardıń, sonıń ishinde, jetik mánawiyat iyesi bolǵan Berdaqnıń kórkem-ruwxıy miyrasın ilimiy jaqtan izertlew arqalı erkin shaxstı tárbiyalawǵa ayrıqsha itibar qaratılmaqta. «Ullı jazıwshı hám oyshıllarımızdıń biybaha miyrası, ibratlı ómiri hám jámiyetlik jumısın hár tárepleme tereń úyreniw hám úgit-násiyatlaw, jaslarımızdı ózligin ańlaw, milliy hám ulıwma insaniylyq qádiriyatlarǵa húrmet ruwxında tárbiyalaw zárúr». Bul bolsa, jámiyetnıń rawajlanıwı hám jaslardıń ruwxıy dúnyaqarasın joqarlatıwdı Berdaq tárepinen alǵa qoyılǵan aldınǵı filosofiyalıq ideyaların ádep-ikramlılıq áhmiyetin filosofiyalıq izertlew hám onıń konceptual tiykarların ósip kiyatırǵan jas áwlad sanasına sińdiriń máselesi áhmiyetli ekenligin dáwirdeń ózi kórsetpekte [1].

Izertlew metodologiyası. Maqalada XIX ásirde jasaǵan ullı oyshıl hám shayır Berdaq Ğargabay ulınıń shaxs tárbiyasına baylanıslı kózqarasları tariyxıylıq hám logikalıq, ulıwmalıq, jekelik, salıstırmalı tallaw metodları tiykarında juwmaqlar shıǵarıldı.

Ádebiyatlar analizi. Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti Islam Karimov: «...elimizde jasap ótken ullı alımlarımız, oyshıl babalarımızdıń úlgili ilimiy-dóretiwshilik oylap tabıwları búgin de dúnya xalqın tań qaldırıp atırǵanın maqtanış penen atap ótiw kerek», – dep jazǵan edi [2:41].

Ullı danishpan shayır Berdaq óziniń «Izler edim» qosıǵında ilm hám ádep-ikramlılıqtıń áhmiyeti haqqında pikir júrgizedi. Bul eki pazıylet jaslardı danishpan hám joqarı dárejedegi shaxsqı aylandıratuǵının atap ótedi, kámillikke jeteklewshi faktor sıpatında kóredi. Óytkeni, kámillik, ádep-ikramlılıq, jetiklik haqıyqıy insanlarǵa tán qásiyet ekenligin kórsetip, «Jaqsı adam biyádeplik is qılmas» dep aql, bilimge súyenip, onı haqıyqatlıqqa, ádillikke alıp baratıǵının aytadı.

Berdak insan aqlı, oy-pikiriniń ilm-pán menen tıǵız baylanıslılıǵı haqqında da pikir júrgizedi. Eger aql mazmun hám maqset bolsa, ilm forma, qural bolıp xızmet etedi. Aql ilimdi haqıyqatlıq jolına baslaydı, biraq óz nábwetinde aql ilimsiz óz jılwasın joǵaltadı. Aql insandı tuwrı jolǵa baslaydı, jaqsı pazıyletlerdi iyelewge, haqıyqatlıqtı, ilm sırların biliwge járdem beredi.

S.P.Tolstovtıń atap ótkenindey, Berdaq «Qaraqalpaqlardıń birinshi tariyxshısı. Haqıyqatında da, Berdaq Orta Aziyadaǵı júdá ullı shayırlarınıń biri» [3:8].

Berdaq óz xalqınń «Shejire»sin, tariyxın dóretiw ushın birinshi qádem taslağan danışpan. Sonıń menen birge shayır siyasiy-jámiyetlik, tárbiyalıq áhmiyeti joqarı bolğan: «Xalıq ushın», «Jaqsıraq», «Zamanda», «Izler edim» hám basqa da usı sıyaqlı keń kólemli shıǵarmalardı dóretken ullı filosof shayır.

Oyshıldıń shıǵarmalarına názer taslasaq, ol óziniń sociallıq-filosofiyalıq kózqarasların násiyat-didaktikalıq tárizde, xalıqqa ápiwayı, túsiniikli tilde jetkergenligine gúwa bolamız. Bunnan gózlangen maqset, tiykarınan ápiwayı xalıqtı durıs jolǵa baslaw, aǵartıwshılıqtı arttırıw, xalıqtı bilim alıwǵa shaqırıw edi.

Berdaq – qaraqalpaq ádebiyatın, filosofiyasın joqarı dárejede rawajlandırǵan oyshılardıń biri. Ol óz betinshe júdá kóp izlengen, ilimdi, aǵartıwshılıqtı iyelew jolında ter tógip miynet etkenin, áyyemgi grek filosofları Platon, Aristotel táliymatlarınan da xabardar bolǵanın esleydi.

Ótken Árastu, Áplaton,
Jaratıp ilimniń kántin,
Sheshiw ushın pikir bántin,
Men maǵrifet izler edim [4:41].

Berdaq shaxstıń aǵartıwshılıq tárbiyası haqqındaǵı kózqaraslarında itibarlı tárepi sonda, ol bul shınıǵıw shaxstıń júdá jaslıǵınan baslanıwı kerek, shaxs hár bir qádemin oylap basıw kónlikpesine iye bolıwı kerek dep uqtıradı.

Berdaq hár qanday jaǵdayda jaslar ilim iyelewi zárúrligin hám bunıń adamzat ushın paydası kóp ekenligin «Men aǵartıwshılıq izler edim» degen qatarlarında kóremiz. Sebebi, ol óz átirapındaǵı barlıqtı biliwge tek ǵana insan áwladı ǵana uqıplı ekenligin atap ótedi.

Berdaqtıń kózqaraslarında insannıń ózligin biliwi barlıq máselelerden ústin turadı. Ol insan ózin bilse, Haqtı bilei, insapqa keledi, degen ideyanı alǵa súredi hám súren etip alǵan. Shayır «Bársheni jaratqan qádir qudayım, berseń bul bendege, haqlıq jolın ber» deydi. Hár bir adam jawızlıqtan qutılıwı kerek, tek mal-dúnya táshwishi menen jasamay, haq hám haqıyqatlıqtı ańlap alıwǵa háreket etiwı kerek, degen ideyaların ózinde sáwlelendiredi [2:21].

Shaxs tárbiyasında shańaraq tiykarǵı orındı iyeleydi. Shın mánisinde óz ata-anasın húrmet etpeytuǵın, olardıń aldındaǵı parız benen qarızın umıtqan perzent iymansız. Ata-anasın húrmet etpegen bala basqanı da húrmet etpeydi. Onıń «Balam» atlı qosıǵında tómendegishe súwretlenedi:

«Ata-anańdı qádirle,
Ólgenińshe jaqsı sóyle,
Mal tapsań torqaǵa bóle,
Óserińe jaqsı balam» [3:29].

Ata-anaǵa boysınıw menen birge olarǵa shın kewilden iseniw hám olar menen sırlas bolıw kerek. Sebebi ata-ana kópti kórgen, aqıl hám tájiriyebege iye, jaqsı hám jamandı kórgen adamlar. Sonıń ushın ata-ana perzentine durıs jol kórsetip, násiyatlar beriwı, perzentler bolsa oǵan ámel etiwı kerek ekenligin shayır «Atańnan pándi násiyat, hámmeden de usı zıyat», dep úlkenlerden ibrat alıwdı aytıp ótedi.

Berdaq shaxs tárbiyası haqqındaǵı kózqaraslarında «shaxs hám jámiyet bir-birine juwapker» degen shaqırıp jatadı. Bul másele házirgi dáwir ushın da óz áhmiyetin joǵaltpaǵan kózqaras bolıp esaplanadı. Ol adamlardı xalıq arasında jaqsılıq tuqımın shashıwǵa, jamanlıqtıń tamirlarin qurıtıwǵa shaqıradı. «Jaman adam bilmes gápiniń parqın, Bárqulla jamanlar aǵayın-xalqın», dep tastıyıqlaydı. Sonıń menen birge shayır jaslardı ózine paydasız, pasıq sózden

jıraq bolıwın uqtırıp, «Jaqsı adam sóz mánisin ańlaydı, jaman adam pasıq sózdi tıńlaydı», dep jámiyettiń rawajlanıwın támiyinlewde onda jasap atırǵan puqaralardıń durıs hám pák ómir súriwi ushın bárinen burın biypárwalıqtan waz keshiw, hár bir watansúyiwshi puqaranıń jámiyet aldındaǵı minneti ekenligi uqtıradı.

Búgingi künde xalqımız, ásirese, jas áwlad elimizden jetisip shıqqan ullı ata-babalarımızdıń miyrasın tereń biliwi – bul eń áhmiyetli hám zárúr qádiriyat, jańa jámiyetti qurıwdıń áhmiyetli shárti bolıp esaplanadı. Bizniń ullı ata-babalarımız jaratqan hám bizge shekem jetip kelgen ruwxıy miyras – bul, bárinen burın, eń joqarı, potencialǵa iye qádiriyat. Usı mániste, «milliy miyras – ata-babalardan qalǵan materiallıq hám ruwxıy qádiriyat», degen pikirge qosılıw maqsetke muwapıq [5:31].

Analiz hám nátiyjeler. Demek, joqarıda keltirilgen misallardan kelip shıǵıp pikir júrgizetuǵın bolsaq Berdaq ilimniń túrli tarawların jámiyettiń rawajlanıwına alıp keletuǵın kúsh dep bilip, onı iyelewge shaqıradı. Ol ilim hám aǵartıwshılıq járdemi menen óz dáwiriniń ádep-ikramlıq ortalıǵın salamatlandırıw múmkinligine isenedi. Berdaq jaslardı qarańǵılıqtan jaqtılıqqa alıp shıǵatuǵın kúsh – bul ilim ekenligin túsindiredi.

Berdaq insan ádep-ikramlılıq jaqtan tuwrı pikirli bolıp tárbiyalansa, zulımlıq, nahaqlıq etpeydi, adam aǵartıwshılıq hám bilimge qanshelli umtılsa, jámiyet turmısın mánawıyatı sonshelli kórkem bolatuǵın atap ótedi. Sonıń ushın da Berdaq «Aqlı kámil, ilimi zor, Bilimli el bolmaydı qor», dep kámillikti árman etken adamdı qádirlegen, oǵan qarsılıq etken hár qanday adam hám tosınlıqlardı qaralaǵan.

Shayır óz shıǵarmalarında jaslardıń bul dúnyada hadal miynet etiwı kerekligin, bul jolda kúsh-gayratın jumsawı, bir jumıstı orınlawda arqayınlıqqa berilmew, belsendilik kórsetiwdi atap ótedi. Shayır ómirde ózgelerdiń sadaqasına emes, óziniń hadal miyneti tiykarında jasaw, basqalarǵa baǵınbay, óziniń erkinligin támiyinlewge umtılıw – kishipeyil insannıń áhmiyetli qásiyetleriniń biri dep qaraydı. Berdaq shıǵarmalarında eń áhmiyetlisi ádep-ikramlılıqtı táriyplewde, ádepsizlikniń unamsız táreplerin ashıp beriwge qaratılǵan. Berdaq pikirinshe, hár bir shaxstıń elge xızmet etiwın, «Er bolsań, elińdi baqla, eldiń bergen duzın aqla» dep, bul jolda menmenlikke berilmey, watanǵa xızmet etiwdiń zárúrligin aytadı.

Berdaqtıń ilim hám kásip-óner iyelew, hadal miynet etip, jámiyetke payda keltiriw haqqındaǵı pikirleri ibratlı bolıp, házirgi kúnderde de óziniń áhmiyetin joǵaltpaǵan. Bul pikirler jámiyetimizde jedel reformalar bolıp atırǵan bir dáwirde ósip kiyatırǵan jas áwladtı erkin shaxs, barksamal etip tárbiyalawda, túrli kásip iyeleriniń óz jumısına isenimli hám hadal qatnas jasawında, óz kásibine insap, diyanat, ádillik boyınsha kózqaraslarında paydası tiyiwi sózsiz.

Berdaqtıń dúnya qarasınan jámiyetti abadan etiw ushın adamlardı jaqsılıqqa, jaqsı minez-qulıq tiykarında tárbiyalaw kerek degen aǵartıwshılıq pikirler keń orın alǵan. Bul túsiniikten kelip shıǵatuǵın juwmaq sonnan ibarat, adamdı tárbiyalaw ushın insańǵa tın barlıq qásiyetlerdi, olardaǵı ruwxıy proceslerdi biliw kerek. Sonıń ushın tárbiyanıń obiyekti bolǵan adamnıń ruwxıy procesleri haqqındaǵı pikirleri úlken áhmiyetke iye.

Juwmaq hám usınısılar. Juwmaqlap aytqanda, ullı oyshıl, Berdaq óziniń shıǵarmalarında sociallıq-filosofiyalıq kózqarasları hám ideyaları arqalı pútkil

insaniyatti tuwırı jolğa kámillikke shaqırdı. Berdaq ruwxıy miyrasınıń bas ideyası isenimi bekkem kámil insan tárbiyası bolıp, onı ámelge asırıw tiykarınan, kámil insan tárbiyasın ulıwma jámiyet wazıypası etip belgilew edi. Oyshıl shayır bul ideyanı úgit-násiyatlaw arqalı ózi jasağan dáwirde jámiyettiń rawajlanıwına qáwip salıp turǵan hár qıylı buzǵınshı ideyalarǵı puqaralardıń sanasınan shıǵarıp taslamaqshı bolǵan. Bunı ámelge asırıwdıń eń nátiyjeli usılı

bolsa hár bir shaxstı hár tárepleme kámil etip tárbiyalawda, dep bildi.

Oyshıldıń bay ruwxıy miyrası pútkil insaniyattı kamalǵa jetkeredi hám hár qanday jámiyettiń rawajlanıwında shaxstıń bilimi hám tárbiyası áhmiyetli faktor ekenligin dáliylleydi. Onıń bizge qaldırǵan bay ádebiy hám ruwxıy miyrası barlıq zaman hám dáwirler ushın birdey áhmiyetli hám bahalı qollanba bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 12-maydagi «Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o‘rganish va targ‘ib qilish maqsadida yoshlar o‘rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to‘g‘risida»gi PQ-3721-son Qarori.
2. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: «Маънавият», 2008.
3. Толстов С.П. Великая победа Ленинско-Сталинской национальной политики. / №1. «Советская этнография», 1950. – С. 8.
4. Бердақ. Сайланды шығармалары. (Қайта басылым). – Нөкіс: «Билим», 2019.
5. Ҳосил Усмон (Қорабоев). Одатнома. К.1. – Тошкент: «О‘zbekiston» НМИУ, 2016.

**PISA VA TIMSS XALQARO TADQIQOTLARI KONTEKSTIDA FIZIKA O'QITUVCHILARINI
TAYYORLASHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI**

M.I.Isakova – *tayanch doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ
В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ PISA И TIMSS**

М.И.Исакова – *докторант*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**PHYSICS TEACHERS IN THE CONTEXT OF PISA AND TIMSS INTERNATIONAL
RESEARCH MODERN PRODUCTION TRENDS**

M.I.Isakova – *doctoral student*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: fizika o'qituvchilarini tayyorlash, xalqaro tadqiqotlar, PISA, TIMSS, pedagogik innovatsiyalar, funksional savodxonlik, kompetensiyaviy yondashuv, ta'limni raqamlashtirish.

Rezyume. Maqolada PISA va TIMSS xalqaro baholash tadqiqotlari doirasida fizika o'qituvchilarini tayyorlashning zamonaviy tendentsiyalari ko'rib chiqilgan. Ta'limni globalizatsiyalashuv va raqamli transformatsiya sharoitida pedagoglarning kasbiy kompetensiyalariga qo'yiladigan talablarni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilgan. Xalqaro reytinglarda yuqori natijalarga erishgan mamlakatlar tajribasidan namunalar keltirilgan.

Ключевые слова: подготовка учителей физики, международные исследования, PISA, TIMSS, педагогические инновации, функциональная грамотность, компетентностный подход, цифровизация образования.

Резюме. В статье рассматриваются современные тенденции в подготовке учителей физики в контексте международных сравнительных исследований pisa и timss. особое внимание уделено анализу требований, предъявляемых к профессиональным компетенциям педагогов в условиях глобализации образования и цифровой трансформации. представлены примеры опыта стран, достигших высоких результатов в международных рейтингах.

Key words: physics teacher training, international studies, pisa, timss, pedagogical innovations, functional literacy, competency-based approach, digitalization of education.

Summary. The article examines modern trends in the training of physics teachers in the context of international comparative studies such as PISA and TIMSS. Special attention is paid to analyzing the requirements for teachers' professional competencies in the context of globalization of education and digital transformation. The article presents examples of the experience of countries that have achieved high results in international rankings.

Kirish. Hozirgi davrda fizika o'qituvchilarini tayyorlash masalasi ta'lim tizimining eng dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Texnologiyalarning jadal rivojlanishi, bitiruvchilardan talab etilayotgan kompetensiyalarning o'zgarishi, shuningdek, xalqaro miqyosda ta'lim natijalari bo'yicha raqobat kuchaygani sababli, bo'lajak va faol fizika o'qituvchilarining sifatli ta'lim berishga tayyorligi qanday shakllanishi masalasi alohida e'tiborga loyiqdir. Shu jihatdan PISA (Programme for International Student Assessment) va TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) kabi xalqaro baholash dasturlari muhim yo'nalish sifatida qaraladi, chunki ular o'quvchilarning fanga, jumladan fizikaga oid yutuqlarini baholash bilan birga, ushbu natijalarga ta'sir etuvchi pedagogik, tashkiliy va tayyorgarlik omillarini ham tahlil qiladi [1].

TIMSS tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, tabiiy fanlar (jumladan, fizika) o'qituvchilarini tayyorlash bir necha asosiy jihatlarini o'z ichiga oladi: predmet mazmuni bo'yicha chuqur bilim, pedagogik malaka, o'qituvchilik tajribasi va doimiy kasbiy rivojlanish. Masalan, TIMSS Advanced 2015 hisobotida ta'kidlanishicha, bo'lajak fizika o'qituvchilari nafaqat fanning chuqur nazariy bilimlariga ega bo'lishlari, balki o'quvchilarning fizika fanini qanday o'zlashtirishini tushunishlari va ularni faol o'rganishga jalb etuvchi metodikani qo'llay olishlari zarur [2]. Shu bilan birga, PISA tadqiqotlari – garchi to'liq fizikaga bag'ishlanmagan bo'lsa ham – o'quvchilarda ilmiy

savodxonlik, muammoli vaziyatlarni hal etish, tahliliy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantira oladigan o'qituvchilarni tayyorlash muhimligini urg'ulaydi.

Demak, xalqaro baholash dasturlarining talablari bilan o'qituvchilarni tayyorlash jarayoni kesishgan nuqtada yangi tendensiyalar shakllanmoqda: ta'lim mazmunining chuqurlashuvi, doimiy kasbiy rivojlanishning ahamiyati, pedagogik va texnologik kompetensiyalarning integratsiyasi hamda o'qituvchining o'zgaruvchan ta'lim muhitiga moslashish qobiliyati. Endilikda fizika darsi faqat nazariy faktlarni yetkazish emas, balki o'quvchini motivatsiya qilish, tadqiqotga yo'naltirish, fanlararo bog'liqlikni ochish va murakkab muammolarni yechishga tayyorlash vositasi sifatida qaralmoqda.

Asosiy qism. Fizika o'qituvchilari tayyorlovida hozirda mentorlik tizimi, o'qituvchilar jamoasi (community of practice), ilmiy izlanish olib borish va o'z-o'zini rivojlantirish shakllari keng qo'llanmoqda. Masalan, Yaman universitetlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, fizika o'qituvchilarini tayyorlash dasturlariga amaliy mashg'ulotlar, tadqiqot ishlari va mustaqil o'qish jarayonlari kiritilishi o'qituvchining o'quv jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llay olishiga yordam beradi.

Zamonaviy fizika o'qituvchisi nafaqat fan bilimiga ega bo'lishi, balki uni innovatsion shaklda o'qita olishi kerak. Bu raqamli laboratoriyalar, virtual tajribalar, interfaol modellar va loyihaviy yondashuvlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. TIMSS va PISA natijalari shuni ko'rsatadiki,

o'qituvchi o'quvchilarni faqat formulalar bilan emas, balki hayotiy vaziyatlarda fizik qonunlarni qo'llashga o'rgatishi kerak. Masalan, "energiya samaradorligi" yoki "barqaror rivojlanish fizikasi" mavzularida loyihalar tashkil etish orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish mumkin.

PISA baholash tizimi bilimlarni yod olishdan ko'ra ularni qo'llay olish, mustaqil tahlil va muammoli vaziyatlarda yechim topish qobiliyatini aniqlashga qaratilgan. Shu boisdan, fizika o'qituvchilari tayyorlovida o'quvchilarda ilmiy savodxonlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodlar ustuvor bo'lmoqda.

Masalan, o'qituvchi "magnit maydon va transport texnologiyalari" mavzusida o'quv loyihasi tashkil etadi. O'quvchilar o'z kuzatuvlarini modellastiradi, natijalarni tahlil qiladi, xulosalar chiqaradi. Bu jarayon o'qituvchining zamonaviy metodik tayyorgarligini va PISA tipidagi topshiriqlarni qo'llay olish ko'nikmasini talab qiladi.

Bugungi kunda fizika o'qituvchilarini tayyorlashda "community of practice" modeli keng tarqalmoqda, ya'ni o'qituvchilar bir-biridan o'rganadigan, tajriba almashadigan, birgalikda izlanadigan professional muhit yaratiladi. Bu yondashuv nafaqat nazariy bilim, balki amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Masalan, AQShdagi "Development of Habits through Apprenticeship in a Community (DHAC)" modeli bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy "odatlarini" shakllantirishga qaratilgan. Bunday tizimda o'qituvchi real vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishni o'rganadi, bu esa kelgusida dars jarayonida yuqori darajadagi refleksiya va samaradorlikni ta'minlaydi.

So'nggi o'n yillikda PISA (Programme for International Student Assessment) va TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) xalqaro baholash dasturlari nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash, balki ta'lim tizimlarining samaradorligini baholash vositasi sifatida ham muhim rol o'ynamoqda. Ushbu dasturlar natijalari ko'plab mamlakatlarda ta'lim siyosatini, ayniqsa fizika o'qituvchilarini tayyorlash tizimini tubdan o'zgartirishga turtki bo'ldi.

PISA sinovlarida o'quvchilarning natijalari ko'pincha ularning muammoli vaziyatlarda mantiqiy fikrlashi, tajriba asosida xulosa chiqarish qobiliyati va ilmiy savodxonligi bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli, ko'plab davlatlar o'qituvchilarni tayyorlashda "scientific literacy" (ilmiy savodxonlik) tushunchasiga asoslangan yondashuvni kiritmoqda.

Masalan, Finlyandiyada PISA natijalari tahlilidan so'ng fizika o'qituvchilari uchun yangi o'quv modullari joriy etildi. Endilikda o'qituvchilar darslarda nafaqat formulalarni o'rgatish, balki ularni real hayotiy holatlar bilan bog'lash, o'quvchilarda "nima uchun?" degan savolni uyg'otish orqali ilmiy tafakkurni shakllantirishga o'rgatiladi.

Masalan, elektromagnit induksiya mavzusida o'qituvchilar o'quvchilarga elektr generatorlarining ishlash prinsipini faqat nazariy emas, balki elektr stansiyasi misolida amaliy tarzda tushuntirishni o'rganadilar [3].

Ko'plab davlatlar, jumladan Germaniya va Yaponiya, o'qituvchilarni tayyorlash jarayoniga PISA topshiriqlarini tahlil qilish mashg'ulotlarini kiritgan. Misol uchun, Berlin Humboldt universitetida magistratura bosqichidagi talabalarga PISA fizika topshiriqlarining tahlili asosida

o'quvchilarning fikrlash jarayonini aniqlash, baholash mezonlarini ishlab chiqish va diagnostik kartalar tuzish topshiriladi. Shunday qilib, o'qituvchi o'z darsini xalqaro baholash tizimlari talablariga moslashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Yaponiyada esa o'qituvchilar "Lesson Study" doirasida PISA topshiriqlarini o'z darslariga integratsiyalashadi. Masalan, "Issiqlik uzatish" mavzusida o'quvchilarga real hayotiy muammo – "Nima uchun metall qoshiq issiq choyda tez isiydi, plastik esa yo'q?" – beriladi. Bu topshiriq orqali o'quvchilar issiqlik o'tkazuvchanlikni tajriba asosida tahlil qilib, fizik qonunni o'zlari kashf etadilar [4].

TIMSS sinovlari, asosan, o'quvchilarning bilimni qo'llash darajasini o'lchaydi. Shu sababli, ko'plab mamlakatlar o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida ko'nikmaga asoslangan o'qitish (competence-based learning) modelini joriy qilgan.

Masalan, Janubiy Koreyada TIMSS natijalari tahlilidan so'ng fizika darslarida "virtual laboratoriyalar"dan foydalanish majburiy elementga aylandi [5]. O'qituvchilarni tayyorlash jarayonida ular "Labster", "PhET", "Crocodile Physics" kabi raqamli platformalarda tajribalar o'tkazishni o'rganadilar. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarda ilmiy kuzatish, tajriba rejalashtirish va natijani izohlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Masalan, "Ohm qonuni" mavzusida o'qituvchi o'quvchilar bilan virtual multimetrlardan foydalanib, tok, kuchlanish va qarshilik orasidagi bog'liqlikni tajriba yo'li bilan isbotlaydi.

O'zbekiston ham PISA dasturiga qo'shilganidan so'ng o'qituvchilar tayyorlash tizimida sezilarli islohotlarni amalga oshirdi. Xususan, 2023-yildan boshlab pedagogika oliy o'quv yurtlarida "PISA metodologiyasi asoslari" nomli yangi fan joriy etildi [6].

Bu fan doirasida bo'lajak fizika o'qituvchilariga xalqaro test topshiriqlari namunalarini tahlil qilish, muammoli savollar ishlab chiqish va o'quvchilarning fikrlash strategiyalarini aniqlash metodlari o'rgatilmoqda. Misol uchun, Toshkent davlat pedagogika universitetida "Energiya saqlanish qonuni" mavzusida PISA formatidagi topshiriqlar ishlab chiqilib, o'quvchilarning bilimni amaliy vaziyatlarda qo'llash darajasi baholanmoqda.

Shuningdek, ko'plab mamlakatlarda xalqaro baholash natijalari o'qituvchilarni qayta tayyorlash dasturlarining asosiy manbai sifatida ishlatiladi. Masalan, Singapurda PISA natijalari tahlili asosida o'qituvchilar uchun "National Professional Development Framework for Teachers" ishlab chiqilgan. Bu dasturda o'qituvchilar har uch yilda bir marta o'z kompetensiyasini xalqaro mezonlar asosida baholatadi va natijaga qarab qayta tayyorlanadi. Kanadada esa har bir viloyat o'qituvchilarining yillik malaka bahosini PISA va TIMSS natijalariga asoslangan indikatorlar orqali aniqlaydi. Bu tizim o'qituvchini uzluksiz o'rganishga undaydi [7].

Xalqaro baholashlarning eng muhim ta'siri – bu fizika ta'limining metodologiyasini yangilashdir. PISA va TIMSS savollari ko'pincha turli kontekstda, ya'ni ekologiya, texnologiya yoki kundalik hayot bilan bog'liq shaklda beriladi. Shuning uchun, zamonaviy o'qituvchi o'z darslarida faqat nazariy qonunlarni emas, balki ularning amaliy ahamiyatini ko'rsatishni o'rganmoqda.

Masalan, Kanadadagi "Physics for Society" loyihasida o'qituvchilar o'quvchilarga energiya iste'moli, iqlim o'zgarishi va texnologik rivojlanish kabi masalalarni fizik

qonunlar asosida tahlil qilishni o'rgatadilar. Shu tarzda o'quvchilar ilmiy fikrlashni kundalik hayotga tadbiiq etishni o'rganadilar – bu esa PISA sinovlarida yuqori natijalarga olib keladi.

Xulosa. Xalqaro baholash dasturlari – PISA va TIMSS – fizika o'qituvchilarini tayyorlash sifatini oshirishga kuchli ta'sir ko'rsatayotgan omillardandir. Ular nafaqat o'quvchilarning natijalarini baholaydi, balki o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi, metodik yondashuvi va texnologik savodxonligini ham bilvosita o'lchaydi.

Yuqoridagi tahlillardan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Fizika o'qituvchilari tayyorlovida chuqur fan bilimlari bilan bir qatorda, metodika va raqamli kompetensiyalar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

2. O'qituvchilarni tayyorlash jarayoni uzluksiz bo'lishi kerak – oliygohdagi ta'lim, amaliyot, malaka oshirish va

mustaqil o'qish bosqichlari bir tizimga birlashtirilishi zarur.

3. Raqamli texnologiyalar, tadqiqotga yo'naltirilgan ta'lim va ilmiy savodxonlikni rivojlantirish – XXI asr fizika o'qituvchisi uchun asosiy yo'nalishlardir.

4. PISA va TIMSS natijalarini tahlil qilish orqali milliy ta'lim tizimi o'zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlab, ularni takomillashtirish choralari belgilashi mumkin.

Demak, fizika o'qituvchisi endilikda faqat bilim yetkazuvchi emas, balki tadqiqotchi, yo'l boshchi va o'quvchi faoliyatini tashkil etuvchi shaxs sifatida shakllanmoqda. Xalqaro baholashlar esa ushbu o'zgarishlarni tezlashtiruvchi omil bo'lib, u o'qituvchini XXI asr kompetensiyalariga yo'naltiradi. Shu bois, fizika o'qituvchilarini tayyorlash tizimini global tendensiyalar asosida yangilash, milliy ta'lim sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Сиддикова Ш.А. Особенности заданий международных исследований PISA и TIMSS. // Academic research in educational sciences, vol. 3, № 1, 2022. – P. 837-847.

2. Нуриева Л.М., Киселев С.Г. Проблемы анализа связей контекста обучения и результатов тестирования TIMSS. // Образование и наука, vol. 25, № 1, 2023. – С. 108-141.

3. Mardonova M. et al. Xalqaro baholash tizimlari va milliy baholash tizimi: o'xshashlik va farqlar. // Conference on the role and importance of science in the modern world. 2025. т. 2. № 5. – P. 213-217.

4. Haytbayeva S. Xalqaro baholash dasturlarida yuqori natijalarga erishgan mamlakatlar tabiiy fan o'qituvchilarini tayyorlash tizimi. // Nordic_Press. 2025. T. 7. № 0007.

5. Ibrokhimova S. O'zbekistonda sifatli ta'limni ta'minlash: xorijiy tajribani o'rganish va milliy ta'lim tizimiga joriy etish imkoniyatlari. // Nordic_Press. 2024. T. 3. № 0003.

6. Jumanova S.I., Maxliyoxon O. O'zbekistonda maktab ta'limini xususiylashtirish va PISA testiga tayyorlash masalalari. // University Research Base. 2024. – P. 13-16.

7. Данилова Л.Н. Образовательное лидерство Сингапура как социокультурный феномен. // Ярославский педагогический Вестник. 2018. № 3. – С. 55-62.

ВЕК МНОГОЯЗЫЧИЯ КАК ПРЕИМУЩЕСТВО СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Г.А.Каллибекова – кандидат педагогических наук, доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

КЎПТИЛЛИК АСРИ ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТНИНГ АФЗАЛЛИГИ СИФАТИДА

Каллибекова Гуляйда Абдуллаевна – педагогика фанлари номзоди, доцент
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институту

THE CENTURY OF MULTILANGUAGES AS AN ADVANTAGE OF MODERN SOCIETY

G.A.Kallibekova – candidate of Pedagogical Sciences, associate professor
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: кўп тиллилик, билингвизм, тил сиёсати, таълим, когнитив ривожланиш, Ўзбекистон, МДХ.

Резюме. Маколада кўп тиллилик ходисаси замонавий жамиятнинг муҳим устунлиги сифатида кўриб чиқилади. Бир нечта тилларни билишнинг когнитив, маданий, таълимий ва иқтисодий жihatлари таҳлил қиланади. Хусусан, Ўзбекистон жумласига қирувчи МДХ давлатларида олиб борилаётган тил сиёсати ва кўп тилли таълим амалиётларига алоҳида эътибор қаратилади. Кўп тиллилик шахс ривожланишига, маданиятлараро компетенцияни шакллантиришга ва меҳнат бозорида рақобатбардошликни оширишга хизмат қилиши курсатиб ўтилган.

Ключевые слова: многоязычие, билингвизм, языковая политика, образование, когнитивное развитие, Узбекистан, СНГ.

Резюме. В статье рассматривается феномен многоязычия как важное преимущество современного общества. Представлен анализ когнитивных, культурных, образовательных и экономических аспектов владения несколькими языками. Особое внимание уделено языковой политике в странах СНГ, включая Узбекистан, и практикам многоязычного образования. Показано, что многоязычие способствует развитию личности, формированию межкультурной компетентности, росту конкурентоспособности на рынке труда.

Key words: multilingualism, bilingualism, language policy, education, cognitive development, Uzbekistan, CIS.

Summary. The article examines the phenomenon of multilingualism as an important advantage of modern society. It presents an analysis of the cognitive, cultural, educational, and economic aspects of multilingual competence. Particular attention is paid to the language policies of the CIS countries, including Uzbekistan, and to multilingual educational practices. It is shown that multilingualism contributes to personality development, intercultural competence formation, and competitiveness in the labor market.

Введение. Многоязычие стало неотъемлемой чертой современного общества. В условиях глобализации знание нескольких языков воспринимается не как исключение, а как норма и необходимое условие успешной социализации и профессиональной самореализации. Языковое разнообразие служит не только средством общения, но и мощным инструментом культурной интеграции, формирования толерантности и укрепления национальной идентичности в полиэтничных государствах.

По данным ЮНЕСКО, более половины населения Земли говорит на двух и более языках. Многоязычие рассматривается как ресурс устойчивого развития, способствующий развитию межкультурного диалога и предотвращению конфликтов [7:32]. В странах СНГ, включая Узбекистан, Казахстан и Россию, многоязычие является исторически сложившимся феноменом, требующим осознанной государственной и образовательной политики.

Цель настоящей статьи – обосновать значимость многоязычия как преимущества современного общества с междисциплинарных позиций, используя данные лингвистики, педагогики, когнитивной психологии и социологии.

Обзор литературы и методология. Вопрос многоязычия рассматривался в работах как отечественных, так и зарубежных исследователей. В психолингвистике подчёркивается положительное влияние билингвизма на когнитивные способности личности. Л.С.Выготский подчеркивал роль языка в формировании высших психических функций и культурной идентичности [2:368].

1. В педагогике активно развиваются подходы, предполагающие интеграцию языков в образовательном процессе, формирование межкультурной компетентности, а также использование родного языка как опоры при изучении второго и третьего языков. В странах СНГ особое внимание уделяется сохранению и развитию родных языков народов, проживающих на территории государств, при одновременной поддержке русского языка как языка межнационального общения [1:42-47; 3:11-12].

Методология настоящего исследования включает междисциплинарный анализ научной литературы, сопоставление образовательных стратегий многоязычия в разных странах, а также обзор эмпирических данных и программных документов (ЮНЕСКО, OECD, Министерства образования Узбекистана, Казахстана, России).

Когнитивные и психолингвистические преимущества

Современные исследования свидетельствуют о том, что многоязычные дети обладают более высоким уровнем метакогнитивных умений, лучше переключаются между задачами, демонстрируют гибкость мышления и устойчивость к когнитивным перегрузкам [5:240]. Эти особенности объясняются постоянной активностью языкового контроля, который стимулирует развитие исполнительных функций мозга.

Кроме того, билингвальные и полилингвальные дети демонстрируют лучшие способности к обучению новым языкам, повышенную креативность и большую способность к решению проблем [4:207]. Это делает

многоязычие важным фактором образовательного успеха.

Культурная идентичность и межкультурная коммуникация

Многоязычие способствует формированию гибкой культурной идентичности. Поддержка родного языка способствует успешному усвоению второго языка и формирует позитивную «двуязычную личность», способную действовать в разных культурных контекстах. В поликультурных обществах, таких как Узбекистан или Казахстан, многоязычие укрепляет чувство гражданской принадлежности, при этом уважая этническую самобытность.

Интеграция языков способствует формированию толерантности, понимания и эмпатии. Это особенно актуально в условиях многонациональных классов, где у детей разный лингвистический и культурный фон. Преподавание с учётом этих особенностей способствует предотвращению конфликтов и формированию мирного сосуществования.

Социально-экономические аспекты.

Владение несколькими языками открывает доступ к более широкому профессиональным возможностям, улучшает мобильность и адаптивность на рынке труда. OECD [6:2018] в своих докладах отмечает прямую связь между уровнем языковой подготовки и успешностью карьерной траектории в глобализированной экономике. Многоязычные специалисты более востребованы в сферах международного бизнеса, дипломатии, науки, образования.

В Узбекистане государственная языковая политика направлена на сохранение родных языков и внедрение международных. На практике:

- узбекский язык является государственным и основным языком образования;
- русский язык широко используется в вузах и в деловой сфере;
- на территории Каракалпакстана узбекский и каракалпакский языки имеют статус государственного;
- английский активно внедряется с начального звена образования.

Аналогичные модели развиваются в Казахстане (триединство казахского, русского и английского языков), Кыргызстане (официальный статус русского языка), Беларуси (двуязычное обучение на русском и белорусском языках).

Кроме того, развитие многоязычия способствует интеграции мигрантов, обеспечению доступа к инфор-

мации и услугам, социальной инклюзии и участию в общественной жизни. В условиях цифровизации знание нескольких языков обеспечивает более широкий доступ к международным образовательным и научным ресурсам.

Результаты. На основе анализа источников можно утверждать, что многоязычие является фактором когнитивного и культурного развития личности.

1. В странах СНГ сохраняется интерес к развитию многоязычного образования: программы билингвального и мультиязычного обучения, включающие русский, английский и родные языки, становятся приоритетными.

2. Практика многоязычного образования показывает наибольшую эффективность при соблюдении баланса между сохранением родного языка и интеграцией в общеязыковое пространство (например, через преподавание ряда предметов на русском или английском языках – CLIL-метод).

3. Результаты пилотных программ многоязычного образования в Узбекистане, Казахстане и Кыргызстане показывают рост мотивации у школьников, повышение академической успеваемости и улучшение коммуникативных навыков.

4. Повышение квалификации педагогов, развитие программ переподготовки, внедрение многоязычных учебников и цифровых платформ создают основу для устойчивого развития многоязычного образования.

Заключение. Многоязычие – это не только культурная ценность, но и социально-экономический ресурс. Для Узбекистана и стран СНГ поддержка многоязычия представляет собой важную стратегию устойчивого развития, укрепления национального единства и международной интеграции. Необходима последовательная языковая политика, направленная на развитие родных языков и внедрение многоязычного образования.

Многоязычие в XXI веке – это не только языковая способность, но и стратегический ресурс современного общества. Его развитие требует осознанной политики, профессиональной подготовки педагогов, создания методик, учитывающих культурную специфику регионов.

Многоязычие должно восприниматься не как вызов, а как преимущество, содействующее гуманизации образования, культурной мобильности и взаимопониманию между народами. Поддержка языкового разнообразия – важнейший вклад в устойчивое и мирное развитие глобального сообщества.

Литература

1. Бабаева Г.А. Многоязычие как фактор устойчивого развития: социолингвистический аспект. // Педагогическое образование, №3, 2016. – С. 42-47.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Т. 3: Проблемы развития психики. – Москва: «Педагогика», 1983.
3. Исламов Б.Ж. Проблемы и перспективы многоязычного образования в Узбекистане. // Современное образование Узбекистана, №2, 2021. – С. 11-16.
4. Adesope O.O., Lavin T., Thompson T., Ungerleider C. A systematic review and meta-analysis of the cognitive correlates of bilingualism. // Review of Educational Research, 80(2). – P. 207-245.
5. Bialystok E., Craik F. I., Luk G. (2012). Bilingualism: Consequences for mind and brain. // Trends in Cognitive Sciences, 16(4), 2012. – P. 240-250.
6. OECD. The Future of Education and Skills: Education 2030. OECD Publishing. 2018.
7. UNESCO. Education in a Multilingual World. UNESCO Education Position Paper. Education in a multilingual world. 2003 – P. 32.

DÓRETIWShILIK MEKTEPLERIN XALÍQARALÍQ AKKREDITACIYADAN ÓTKERIWDÍŃ ÁHMIYETI

Z.M.Kazimbetova – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ЗНАЧЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ АККРЕДИТАЦИИ ДЛЯ ТВОРЧЕСКИХ ШКОЛ

З.М.Казимбетова – *доктор философии филологических наук, докторант*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE IMPORTANCE OF INTERNATIONAL ACCREDITATION FOR CREATIVE SCHOOLS

Z.M.Kazimbetova – *doctor of Philosophy in Philological Sciences, doctoral student*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: Cognia, “AdvancED” va Measured Progress” tashkilotlar, akkreditatsiya, sertifikatlash, K-12, professional rivojlanish, Christian Schools (LCS), LCS modeli.

Rezyume. Maqolada Cognia, Inc. xalqaro tashkilotining tashkil etilishi, uning asosiy faoliyat yo‘nalishlari va ta’lim muassasalari tomonidan akkreditatsiyadan o‘tish tartibi haqida ma’lumot berilgan. Tashkilot faoliyatining ilmiy tahlili va ushbu mavzu bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar natijalari o‘tkazildi. Ijodiy maktablardan misollar yordamida Cognia akkreditatsiyasi jarayoni tushuntirildi.

Ключевые слова: Cognia, организации “AdvancED” и Measured Progress”, аккредитация, сертификация, K-12, профессиональное развитие, Christian Schools (LCS), LCS модель.

Резюме. В статье предоставлена информация о создании международной организации Cognia, Inc., включая ее основные направления работы и порядок прохождения аккредитации образовательными учреждениями. Проведен научный анализ деятельности организации и результатов исследований, посвященных данной теме. На примере творческих школ разъяснен процесс аккредитации Cognia.

Key words: Cognia, AdvanceD and Measured Progress, accreditation, certification, K-12, professional development, Christian Schools (LCS), LCS model.

Summary. In this article, the organization provides information about the creation of the international company Cognia, Inc., this article covers the main areas of work and the accreditation process for educational institutions. A scientific analysis of the organization's activities and the results of research on this topic is provided. Cognia's accreditation process is explained by using examples from creative schools.

Kirisiw. Cognia – bul bilimlendiriw tarawında jumıs alıp baratugın iri shólkemlerdiń biri bolıp, mektepler hám oqıw orınların akkreditaciyaдан ótkeriw, bahalaw hám úzliksiz rawajlandırıw menen shuǵıllanadı. Cognia bilimlendiriw nátiyjeliligin asırıw baǵdarında óz strategiyası hám planına iye, hámıyshe óz bilimin bólishiwe tayar, álbette, óz usınıs hám talapların izbe-izlikte tolıq ámelge asıradı. Oqıwshı hám oqıtıwshını durıs baha beriwe, pikirlewe baǵdarlaydı, bulardıń barlıǵınıń nátiyjesinde bilim beriw hám bilim alıw sapasına sezilerli dárejede tásir kórsetedi. Bul shólkemniń payda bolıwı uzaq tariyxqa iye bolıp, tiykarınan 1895-jıldan berli jumıs islep kiyatırǵan “AdvancED” hám Measured Progress” shólkemleriniń birlesiwı tiykarında 2019-jılı Mark A.Elgart tárepinen Cognia shólkemi dúzilgen [1:1-3]. Házirgi waqıtta bul shólkemge 40 mıńnan artıq oqıw orınları aǵza bolǵan hám 100 den artıq mámleket penen birge óz jumısın jolǵa qoyǵan. Shama menen 17 million oqıwshını qamtıp alǵan.

Cognianiń tiykarǵı baǵdarları hám xızmetleri tómendegilerden ibarat:

✓ **Akkreditaciyalaw hám sertifikatlastırıw:** Cognia oqıw orınların sertifikatlastırıw hám akkreditaciyaдан ótkeriw xızmetin usınadı;

✓ **Bahalaw hám test:** oqıwshınıń nátiyjelerin bahalaw ushın inter-baslanǵısh hám juwmaqlawshı testler menen jumıs alıp baradı;

✓ **Professional rawajlanıw:** bul oqıtıwshılar ushın xızmet etip, óziniń Cognia Learning Community dep atalǵan onlayn platforması bar bolıp, onda oqıtıwshılar hám mektepti basqarıw administraciyası úzliksiz qánigeligin arttırıw imkaniyatına iye;

✓ **Imkaniyattı asırıw hám mektepti jetilistiriw:** olar mektepler menen bilimlendiriw sistemasın úzliksiz

jetilistiriw barıw jobaların islep shıǵadı hám járdem beredi;

✓ **Akkreditaciya procesi:** akkreditaciya, ádette, mekteptiń ózin bahalawı (self-assessment) hám sırtqı ekspertler bahalawshıları tárepinen tekseriliwi (on-site review) basqıshların óz ishine aladı. Akkreditaciya múddetleri ádette yarım jıldan baslap birneshe jılǵa shekem dawam etedi;

✓ **Jańa tarawlar hám keńeyiw:** Cognia 2024-jılı CenterPoint Education Solutions kompaniyasını satıp alǵan, bul arqalı bahalaw (assesment) imkaniyatların keńeytken – yaǵnıy sabaqlıqlarǵa say bahalaw, diagnostika testleri hám basqa túrdegi bahalardı usına aladı. Bul shólkem K-12 (baslawısthan – mektep juwmaǵına shekem) boyınsha bahalaw imkaniyatların beredi;

✓ **Tarmaqlı birge islesiw:** Cognia muǵallimler hám basshılar ushın onlayn ortalıq jaratqan – bul jerde olar tájiriye almasadı, mashqalalardı kórip shıǵa aladı hám jańa kónlikpelerge iye boladı. Bul baǵdarda muǵallimler bir-biriniń sabaqların dodalay aladı yaki basshılar muǵallimlerdiń sabaqlarına baha bere aladı. Sonday-aq, muǵallimler bul platformada óz ústinde islep, qánigeligin de arttırı aladı.

Ádebiyatlar talqısı hám metodologiyası.

Xalıqaralıq kólemde Cognia akkreditaciyası hám onıń nátiyjeli jumıs alıp barıwı haqqında birneshe izertlewler alıp barılǵan.

Cognia akkreditaciyası haqqında muǵallim hám basshılardıń pikirleri úyrenilgen. Izertlewde Cognia akkreditaciyasınan ótken mámleketlerdegi oqıw orınlarındaǵı muǵallim hám basshılar qatnasqan. Bunda akkreditaciyanıń mektepti rawajlandırıwdıǵı áhmiyeti úyrenilip, K-12 oqıwshıları, pán koordinatorları hám direktorlarınıń pikirlewe dárejesi talqılǵan. Izertlewde

mektep direktorları akkreditaciyağa eń unamly baha bergen aǵzalar boldı. Muǵallimlerdiń de yarımnan kóbi akkreditaciyağa unamly baha bergen bolsa, ayırım oqıtıwshılar talap penen engizilgen tártip hám qaǵıydalar birdeylıktı qalıplestirip, oqıwshılardıń dóretiwshiligin hám avtonomiyasını sheklep qoyıwı múmkinligin ayıp ótken [2:1-14].

Table 2. Educators' Perceptions Pertaining to Accreditation.

Items	Strongly disagree	Disagree	Agree	Strongly agree	Mean (SD)
Management of school facilities Accreditation procedures ensure school facilities and infrastructure are in good conditions.	0 (0.0%)	0 (0.0%)	366 (86.5%)	57 (13.5%)	3.13
Accreditation procedures impact positively on the management of communication channels amongst faculty.	99 (23.4%)	240 (56.7%)	53 (12.5%)	31 (7.3%)	2.04 (0.81)
Accreditation procedures ensure that the provision of safety is adequate at school.	0 (0.0%)	7 (1.7%)	275 (65.0%)	141 (33.3%)	3.32 (0.50)
Accreditation procedures support an adequate learning technologies infrastructure at school.	0 (0.0%)	0 (0.0%)	273 (64.5%)	150 (35.5%)	3.35 (0.48)
Accreditation procedures support an adequate resource allocation at school.	0 (0.0%)	0 (0.0%)	291 (68.8%)	132 (31.2%)	3.31 (0.46)
Accreditation procedures support better management operations at school.	13 (3.1%)	220 (52.0%)	171 (40.4%)	19 (4.5%)	2.46 (0.63)
Accreditation procedures support better learning environment for students.	0 (0.0%)	113 (26.7%)	271 (64.1%)	9 (9.2%)	2.83 (0.57)
Accreditation procedures support better working environment for faculty and staff.	72 (17.0%)	225 (53.2%)	107 (25.3%)	19 (4.5%)	2.17 (0.76)

Cognia shólkeminiń akkreditaciya jumısları boyınsha ilimiy dissertaciya da jazılıp, olarda akkreditaciyanıń mekteptegi bilim beriw sapasını kóteriwdegi rolin

kvantitativ metodlar járdeminde úyrenilgen hám Cognia Continuous improvement (úzliksiz jetilisip barıw) modelin fokus qıladı. Jumista Burroughs League of Christian Schools (LCS) sheńberindegi akkreditaciya procesiniń mekteplerge tásirin úyrenen. Izertlewdiń maqseti – akkreditaciya procesi (LCS modeli) arqalı mekteplerde basqarıwshılıq qábiletin (leadership capacity) jetilistiriw hám bilimlendiriw ortalıǵına oqıtıw sheberliginiń jańa formasın (instructional capacity) alıp kiriwdiń mektep nátiyjeliligine tásirin úyreniw edi. Burroughs kvantitativ usıl arqalı K-12 mekteplerindegi boshlıqlardı usı baǵdardaǵı 25 mektep direktorlarınan sorawnama ótkeriw arqalı anıqlaǵan. Izertlew juwmaǵı boyınsha mekteplerdegi basshılardıń akkreditaciyağa kózqarası júdá joqarı bolıp, olardıń anıqlawınsha, akkreditaciyanıń mekteplerindegi nátiyjelilikke tásiiri $d = 2.38$ effekttilikke iye bolǵan. Bul kútilgenen göre joqarı nátiyje edi. Bul sorawnamalarda qatnasqan oqıtıwshılardıń 80% i nátiyjelilikniń asqanlıǵın dálillegen. Ilimpaz akkreditaciyanı mekteptiń ósiw kórsetkishin jańa basqıshqa alıp shıqqan dinamikalıq process sıpatında bahalaǵan. Basshılar akkreditaciyaǵan keyin basqarıwshılıq sheberliginiń ortasha 4.22 % ke artqanlıǵın dálillegen [3:4-18].

L.Davis tárepinen alıp barılǵan izertlewde Cognia akkreditaciya arqalı mektepte nátiyjelilik hám teńlik, kóp tilli oqıwshılarga iye mekteplerdegi sapalı bilim beriw máseleleri kórip shıǵılǵan [4:3-9].

Pedagogika doktori Mark A.Elgart tárepinen nátiyjelilikke erisiwdiń birneshe jıllıq planı islep shıǵılǵan bolıp, házirgi waqıtta dúnyanıń kóplegen mámleketlerindegi oqıw orınları usı joybar boyınsha jumıs islep, akkreditaciyaǵan ótpekte [5:4].

Keyingi jıllardaǵı izertlewlerde Cognia akkreditaciya hám mámleket qadaǵalaw sistemasınıń qalayınsha birin-biri tolıqtırıwı hám bilimlendiriw sapasını jaqsılawda qanday rol oynawı kórip shıǵılǵan [6].

Nátiyjeler hám dodalaw. Ózbekstan Respublikası Mektep shekemgi hám mektep bilimlendiriw ministrligi quramındaǵı Qanıgelestirilgen bilimlendiriw mákemeleri agentligi hám Cognia, Inc. Xalıqaralıq shólkemi ortasında birge islesiw shártnameı imzalandı. Bul kelisim tiykarında mámleketimizdegi dóretiwshilik mektepleri birinshilerden bolıp Cognia shólkeminiń akkreditaciyaǵan ótkeriliwi belgilep alındı. Bul arqalı usı mekteplerdi xalıqaralıq standartlarǵa say jańa basqıshqa alıp shıǵıw maqset etip qoyılǵan.

Bul shólkem aǵzaları xalıqaralıq akkreditaciyaǵan ótkerilmesten burın, usı talaplarǵa say basqarıw, xalıqaralıq bahalaw standartları hám bilimlendiriwdegi jetekshi orındaǵı tájiriybeli oqıtıw usılları menen tanıtıladı hám mektepler birneshe jıllar dawamında basqıshpa-basqısh usı sistemaǵa túsiriledi. Birneshe jıllıq baqlawlardan soń, mekteplerdi akkreditaciyaǵan ótkeredi hám ótkenligi

haqqında sertifikatlar beredi. Bul arqalı Ózbekstandaǵı dóretiwshilik mektepleri xalıqaralıq normalarǵa say K-12 qatarındaǵı mektepler sanına kiredi.

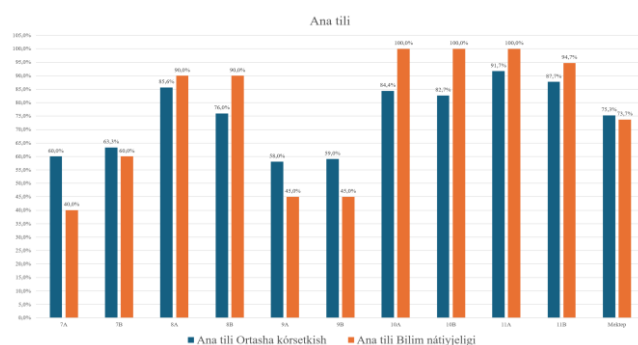
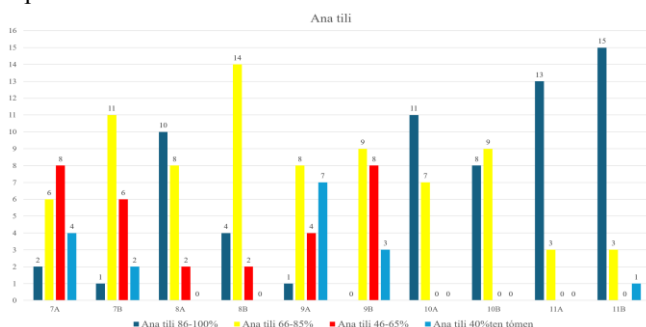
Cognia óz jumısın nelerden baslaydı?

Birinshi gezekte óz platformasına mektep administraciyası hám oqıtıwshılardıń aǵza etedi. Platformadan paydalanıwda inglis tilin biliw dárejesiniń joqarı bolıwı jumıstıń ónimli alıp barılıwına járdem beredi. Bul platformada oqıtıwshılardıń inglis tilinde bir-biriniń sabaqların analiz isley aladı, úyreniwler alıp bara aladı, sorawnama ótkeriwi de múmkin, sonday-aq, tiyisli tártipte qanıgeligin de arttırıp barıwı múmkin. Bul, birinshiden, jumista tártiplilik, izbe-izlik, jolǵa qoyadı, házirgi texnologiya rawajlanǵan jámiyette qaǵazbazlıqtıń aldın aladı, sonday-aq, kásiplesine baha beriwde anıqlıq, ádalatlılıqtı qalıplestiredi, óz ara tájiriye almasıwdı payda etedi.

Birneshe seminarlar tiykarında Cognia akkreditaciyası nelerge itibar qaratatuǵınlıǵı boyınsha teoriyalıq hám ámeliy sabaqlar alıp barıldı. Bunıń nátiyjesinde dáslepki Cognia akkreditaciyası ushın materiallar toplaw jumısları túsindirildi.

Cognia akkreditaciyasında 31 standart tiykarında mektep hákimshiligi hám oqıtıwshılardıń baha beriledi. Bul standartlar ishinde basshınıń muǵallım hám oqıwshıǵa mádeniyatlı qatnas jasawınan (Tálim mádeniyatı) baslap, olardıń bir-birin qollap-quwatlawı, hújjetli sawatlılıq penen islew, oqıwshınıń nátiyjesi ushın birge islesiw, kommunikaciyanı durıs jolǵa qoyıw hám t.b. máselelerge arnalǵan tártip hám qaǵıydalar úyretiledi.

Bir ǵana oqıwshılardıń bahalanıw tártibin úyreniw arqalı olardıń bilim dárejesiniń ósiwine erisiwge boladı. Dáslep oqıwshılardan jıl basında pánler boyınsha diagnostikalıq testler alınıp, olardıń dáslepki bilim kórsetkishleri anıqlanadı. Sherek dawamında alınǵan nátiyjeni kóteriwi boyınsha jumıslar rejisi islep shıǵıladı. Tiykargı juwmaq shıǵarıw sherek juwmaǵı menen belgilenedi. Sherek juwmaǵı boyınsha oqıwshılardıń ulıwma kórsetkishi diagramma, keste kórinisinde procentlerde kórsetilip, statistikalıq maǵlıwmatlar toplanadı.

Procentlik kórsetkishler maǵlıwmat formasında tekstke túsiriledi. Bul maǵlıwmatlar tiykarında klaslardıǵı hár bir oqıwshınıń úlgeriw dárejesi anıqlanıp, boshlıǵı bar oqıwshılar menen islesiw kestesı dúziledi.

Q/s	Klass	Bos ózlestiriwshi oqıwshı (F.A.Á)	Páni	Ózlestiriwi qıym bolǵan hám bos ózlestirilgen temalar	Pán oqıtıwshısı (F.A.Á)	Ornlaw múddeti
1	8-A klass	Usakova Guljamila	Qaraqalpaq tili	Mashqalalı máseleler menen islesiw. Toliqlawıstıń dúzilisi. Anıqlawıstıń dúzilisi. Logikalıq pát. Omonimiyalıq qubılıslar. Qospa feyiller. Toliqlawıstıń dúzilisi. Milliy mádeniyat haqqında pikirlesiwler. Ráwishtıń jasalıwı. Tekst ústinde jumıs. Jol bolsın.	Z.Kazimbetova	13, 25-yanvar

Maǵlıwmatlar tiykarında tek tomen ózlestiriwshi oqıwshılar emes, joqarı ózlestirgen oqıwshılar da anıqlanıp, olar menen óz aldına islesiw is jobası dúzilip, keste tiykarında sabaqlar qoyıladı. Keyingi sherekte oqıwshılardıń bilimleriniń baha kórsetkishleriniń tek ósiwi talap etiledi.

Juwmaq. Dálillewlerge súyensek, xalıqaralıq Cognia shólkeminiń jumısı oqıwshılar menen tıǵız baylanısı qalıplestiredi. Ol tek ǵana oqıwshılardıń bilim kórsetkishiniń ósiwin tekserip qoymastan, jámiyetlik turmistaǵı belsendiligi, ózgeler menen qarım-qatnası, muǵallım, oqıwshı, basshı ortasındaǵı salamat qarım-qatnas hám básiwini qalıplestirip baradı. Bul shólkem bilimlendiriw sapasın kóteriwi ushın jumıs islep qoymastan, jas áwladqa basqa millettıń úrp-ádet, dástúrlerin húrmet etiw mádeniyatın da síndirip baradı.

Ádebiyatlar

- <https://www.cognia.org/ctl-stories/history/page/2/>
- Tarek Shal, Norma Ghamrawi and Najah A.R. Ghamrawi. Does accreditation lead to school improvement? Perception of educators in K-12 settings. // July-September, 2024. Journal Sage.
- Michael A. Burroughs. Accreditation as a framework for school improvement: a quantitavite study. Southeastern University June, 2023.
- Davis L. School effectiveness, equity, and multilingual learners. Examining the status of multilingual learner education through school accreditation. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2215039024000547>
- Mark A. Elgart. The role of accountability systems and regional accreditation in improving K-12 education. 2023, Cognia.
- Demystifying Accreditation and Accountability. February 15, 2024. <https://www.edweek.org/sponsor/cognia/demystifying-accreditation-and-accountability>

DZYUDOCI-TALABALARNI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TAYYORLASHDA RAQAMLI VA PSIXOREGULYATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH**X.Kuniyazov** – *assistent o'qituvchi**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ И ПСИХОРЕГУЛЯЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ-ДЗЮДОИСТОВ****X.Куниязов** – *ассистент преподаватель**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***USE OF DIGITAL AND PSYCOREGULATORY TECHNOLOGIES IN THE PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL TRAINING OF JUDGING STUDENTS****Kh.Kuniyazov** – *assistant teacher**Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so'zlar: dzyudo, raqamli texnologiyalar, psixoregulyatsiya, pedagogik tayyorgarlik, psixologik barqarorlik, talabalar.

Rezyume. Maqolada dzyudochi-talabalarni pedagogik va psixologik tayyorlashda raqamli va psixoregulyatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorligi ko'rib chiqilgan. Raqamli ta'lim vositalari, videotahlil texnologiyalari, biologik qayta aloqa va psixoregulyatsiyani o'quv-mashg'ulot jarayoniga integratsiyalash maqsadga muvofiqligi asoslangan. Dzyudoga ixtisoslashgan talabalar bilan o'tkazilgan pedagogik tajriba davomida nazorat va tajriba guruhlaridagi texnik tayyorgarlik, psixologik barqarorlik va musobaqaviy ishonchlilik ko'rsatkichlari taqqoslandi.

Ключевые слова: дзюдо, цифровые технологии, психорегуляция, педагогическая подготовка, психологическая устойчивость, студенты.

Резюме. В статье рассматривается эффективность использования цифровых и психорегулирующих технологий в педагогической и психологической подготовке дзюдоистов-студентов. Обосновывается целесообразность интеграции цифровых образовательных средств, технологий видеоанализа, биологической обратной связи и психорегуляции в учебно-тренировочный процесс. В ходе педагогического эксперимента, проведенного со студентами, специализирующимися в дзюдо, сравнивались показатели технической подготовленности, психологической устойчивости и соревновательной надёжности в контрольной и экспериментальной группах.

Key words: judo, digital technologies, psychoregulation, pedagogical training, psychological resilience, students.

Summary. The article examines the effectiveness of using digital and psychoregulatory technologies in the pedagogical and psychological training of dzyudo students. The expediency of integrating digital educational tools, video analysis technologies, biological feedback, and psychoregulation into the training process is substantiated. During the pedagogical experiment conducted with students specializing in judo, the indicators of technical preparedness, psychological stability, and competitive reliability in the control and experimental groups were compared.

Kirish. Jismoniy tarbiya va sport yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida sportchilarni tayyorlashning zamonaviy tizimi ta'limni raqamlashtirishni hisobga olgan holda mashg'ulot jarayonining pedagogik va psixologik komponentlarini integratsiyalashga qaratilgan. Dzyudochilarning musobaqa faoliyati darajasiga qo'yiladigan talablarning ortib borishi sharoitida sportchilarning texnik tayyorgarligi va psixologik barqarorligini kompleks rivojlantirishni ta'minlaydigan raqamli va psixologik tartibga soluvchi texnologiyalardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim texnologiyalari, videotahlil vositalari, mobil ilovalar va biologik qayta aloqa tizimlarini qo'llash texnik-taktik harakatlarga o'rgatish samaradorligini oshirishga va talabalarining mashg'ulot jarayoniga ongli munosabatini shakllantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, dzyudochi-talabalarining pedagogik-psixologik tayyorgarligiga raqamli va psixoregulyatsion texnologiyalarni integratsiyalash masalalari yetarlicha ishlab chiqilmagan va eksperimental asoslashni talab qiladi.

Bu borada dzyudochi-talabalarining individual-psixologik xususiyatlari va raqamli texnologiyalar imkoniyatlarini hisobga olgan holda tayyorlashni optimallashtirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik

vositalarni izlab topish va sinovdan o'tkazish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi. Sport pedagogikasi va psixologiyasi sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar sportchilarni tayyorlash tizimida, ayniqsa, qaror qabul qilish tezligi, psixologik barqarorlik va texnik-taktik o'zgaruvchanlikka talablar yuqori bo'lgan yakkakurash turlarida raqamli texnologiyalarning roli ortib borayotganini ko'rsatmoqda. V.N.Platonovning fikriga ko'ra, sport tayyorgarligining samaradorligi ko'p jihatdan mashg'ulot jarayonining pedagogik, psixologik va texnologik tarkibiy qismlarining integratsiyasi bilan belgilanadi, bu esa uning tizimlilik va boshqarilishini ta'minlash imkonini beradi [1,5].

Bir qator mualliflarning ta'kidlashicha, raqamli ta'lim texnologiyalari, jumladan, video tahlil va interaktiv o'qitish vositalari sportchilarda harakat harakatlarini ongli ravishda o'zlashtirishga va refleksiv ko'nikmalarni shakllantirishga yordam berish orqali pedagogik ta'sir ko'rsatish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi [6]. Yakkakurashlar sharoitida ushbu texnologiyalar texnik-taktik harakatlar tuzilishini batafsil tahlil qilish va murabbiy va sportchi o'rtasidagi qayta aloqa sifatini oshirish imkonini beradi [8].

Dzyudochilarni tayyorlash tizimida stressga chidamlilik, o'z-o'zini boshqarish va musobaqa ishonchligini

rivojlantirishga qaratilgan psixologik tayyorgarlik alohida o'rin tutadi. L.A.Kitayev-Smikning ta'kidlashicha, musobaqa faoliyatining stress omillari sportchilarning individual xususiyatlariga moslashtirilgan maqsadli psixoregulyatsiya usullarini qo'llashni talab qiladi [3]. Shu nuqtayi nazardan, raqamli biologik qayta aloqa texnologiyalari va psixotrening dasturlari sportchilarning ruhiy holatini optimallashtirishning samarali vositasi sifatida qaraladi [9].

A.M.Uilyams va K.A.Erikson tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalardan foydalangan holda perseptiv-kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish sport tafakkurining ekspert darajasini tezroq shakllantirishga yordam beradi, bu, ayniqsa, qaror qabul qilish uchun cheklangan vaqt sharoitida dzyudochilar uchun muhimdir [7].

Mahalliy mualliflarning ishlarida sportchi talabalarning o'quv-mashg'ulot jarayoniga psixoregulyatsiyani integratsiyalashning ahamiyati ta'kidlangan. Shunday qilib, N.G.Ozolin shuni ko'rsatadiki, o'z-o'zini boshqarish usullarini zamonaviy pedagogik vositalar bilan birgalikda tizimli ravishda qo'llash sportchilarning psixoemotsional yuklamalarga chidamliligini oshiradi va musobaqa faoliyati sifatini yaxshilaydi [2]. Xuddi shunday pozitsiyani R.A.Sodiqov ham egallab, dzyudochilarning psixologik tayyorgarligiga kompleks yondashuvning samaradorligini ta'kidlaydi [5].

Shu bilan birga, ilmiy nashrlar tahlili shuni ko'rsatadiki, dzyudochi-talabalarni pedagogik-psixologik tayyorlashda raqamli va psixoregulyatsion texnologiyalardan kompleks foydalanish masalalari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Aksariyat tadqiqotlar tayyorgarlikning pedagogik yoki psixologik jihatini ko'rib chiqadi, bu esa o'qitish va mashg'ulotning integrativ modellarini ishlab chiqish va eksperimental asoslash zaruratini keltirib chiqaradi.

Uslub va materiallar. Tadqiqot jismoniy tarbiya va sport yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasasi bazasida dzyudo bo'yicha o'quv-mashg'ulot jarayonida o'tkazildi. Pedagogik tajribada 18-22 yoshli, sport malakasi II razryaddan past bo'lmagan 38 nafar dzyudochi talabalar ishtirok etdi.

Tadqiqot vazifalariga muvofiq, ishtirokchilar jismoniy va texnik tayyorgarlik darajasi bo'yicha taqqoslanadigan ikkita guruhga bo'lindi:

nazorat guruhi (NG) - an'anaviy dastur bo'yicha shug'ullangan 19 nafar talaba;

tajriba guruhi (TG) - 19 nafar talaba bo'lib, ularning tayyorgarligi raqamli va psixoregulyatsion texnologiyalardan foydalangan holda amalga oshirildi.

Tajriba 12 hafta davom etdi va uch bosqichni o'z ichiga oldi: aniqlovchi, shakllantiruvchi va nazorat.

Nazorat guruhida o'quv-mashg'ulot jarayoni dzyudo bo'yicha amaldagi ishchi dasturga muvofiq amalga oshirildi va texnika, taktika va psixologik tayyorgarlikni o'rgatishning an'anaviy usullarini o'z ichiga oldi.

Tajriba guruhida quyidagi texnologiyalarni integratsiyalashga asoslangan pedagogik va psixologik tayyorgarlikning kompleks modeli amalga oshirildi:

Raqamli texnologiyalar:

- sekinlashtirilgan tasvirga olishdan foydalangan holda texnik-taktik harakatlarni videotahlil qilish;
- musobaqa vaziyatlarini tahlil qilish bo'yicha raqamli o'quv modullari;

- mashg'ulot faoliyati va texnik xatolarni o'z-o'zini nazorat qilish uchun mobil ilovalar.

Psixokorreksiya texnologiyalari:

- o'z-o'zini boshqarish elementlari bilan nafas olish mashqlari;

- musobaqa harakatlarini fikran tasavvur qilish metodikasi;

- biologik qayta aloqa treningi elementlari;

- nazorat bellashuvlaridan oldin qisqa muddatli psixokorreksion seanslar.

Tadqiqot usullari. Pedagogik metodlar: o'quv-mashg'ulot jarayonini pedagogik kuzatish; texnik-taktik harakatlarning bajarilishini tahlil qilish; dzyudochilarning texnik tayyorgarlik darajasini ekspert baholash.

Psixologik metodikalar: talabalarning psixologik tayyorgarligini baholash uchun tasdiqlangan metodikalardan foydalanildi: Ch. Spilbergning reaktiv va shaxsiy xavotirlanish shkalasi - Yu.L.Xanin; sportchilarning psixologik barqarorligini diagnostika qilish metodikasi (L. A. Kitayev-Smik); xulq-atvorni o'z-o'zini boshqarish so'rovnomasi (V.I.Morosanova); sport faoliyati motivatsiyasini baholash metodikasi.

Matematik-statistik qayta ishlash usullari: o'rtacha arifmetik qiymatlarni hisoblash; standart og'ishni aniqlash; NG va TG ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili; Farqlarning statistik ahamiyatini baholash uchun Studentning t-mezoni ($p < 0,05$).

Samaradorlik mezonlari va ko'rsatkichlari.

Tajriba-sinov metodikasining samaradorligi quyidagi mezonlar bo'yicha baholandi:

- pedagogik (texnik-taktik harakatlarni o'zlashtirish darajasi);

- psixologik (xavotirlanish, o'zini o'zi boshqarish, barqarorlik darajasi);

- musobaqaviy (nazorat bellashuvlarida harakatlarni bajarishning ishonchliligi).

Natijalar va muhokama. Pedagogik tajriba-sinov jarayonida tajriba guruhi talabalarining pedagogik-psixologik tayyorgarlik ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan ijobiy dinamikaga ega ekanligi aniqlandi.

NG va TGning qiyosiy ko'rsatkichlari (tajribadan oldin / keyin)

Ko'rsatkich	NG (oldin → keyin)	TG (oldin → keyin)
Texnik tayyorgarlik (ballar)	70 → 75	71 → 85
Taktik tayyorgarlik (ballar)	68 → 72	69 → 83
Xavotir darajasi (ballar)	42 → 40	43 → 34
O'z-o'zini boshqarish (ballar)	60 → 64	61 → 75
Nazorat bellashuvlarida ishonchlilik (%)	62 → 66	63 → 78

Farqlar $p < 0,05$ da statistik ahamiyatga ega.

Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, o'quv-mashg'ulot jarayoniga raqamli va psixoregulyatsion texnologiyalarni kiritish dzyudochi-talabalarining texnik-taktik ko'nikmalarini va psixologik barqarorligini yanada yaqqolroq rivojlantirishga yordam beradi. Videotahlildan foydalanish usullarni bajarishda ongliklikni oshirdi va psixoregulyatsiya usullari xavotirni kamaytirishga va o'z-o'zini boshqarishni yaxshilashga yordam berdi. Nazorat guruhida yaxshilanishlar kamroq ifodalangan xarakterga ega bo'ldi va asosan mashg'ulot yuklamasiga moslashish bilan izohlandi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot dzyudochi-talabalarni pedagogik-psixologik tayyorlashda raqamli va psixoregulyatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorligini tasdiqladi. Eksperimental ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, video tahlil, raqamli o'qitish vositalari va psixokoregulyatsiya usullarini kompleks qo'llash texnik-taktik harakatlarni o'zlashtirishning yuqori darajasiga, xavotirlanishni kamaytirishga va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Tajriba guruhi talabalarida an'anaviy dastur bo'yicha o'qitilgan nazorat guruhiga nisbatan psixologik barqarorlik va musobaqaviy ishonchlik ko'rsatkichlari statistik

jihadan sezilarli darajada yaxshilanganligi qayd etildi. Bu jismoniy tarbiya va sport yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining o'quv-mashg'ulot jarayoniga raqamli va psixoregulyatsion texnologiyalarni integratsiyalash maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati taklif etilgan metodika o'qituvchi va murabbiylar tomonidan dzyudochi-talabalarining pedagogik-psixologik tayyorgarligini tashkil etishda foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi. Keyingi tadqiqotlar istiqbollari intellektual tahlil tizimlari va individuallashtirilgan psixotrening dasturlarini o'z ichiga olgan raqamli texnologiyalar spektrini kengaytirish bilan bog'liq.

Adabiyotlar

1. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте: общая теория и её практические приложения: учеб. пособие. – Киев: «Олимпийская литература», 2019.
2. Озолин Н.Г. Психологическая подготовка спортсменов: учебное пособие для вузов. – Москва: «Академия», 2020.
3. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса и методы его коррекции в спорте. – Москва: «Физкультура и спорт», 2018.
4. Иванов С.П., Ахмедов Б.Р. Цифровые технологии в подготовке спортсменов-единоборцев. // Теория и практика физической культуры. 2022. № 6. – С. 45-49.
5. Садыков Р.А. Психорегуляция в системе подготовки борцов-дзюдоистов. // Педагогико-психологические проблемы физической культуры и спорта. 2021. № 3. – С. 78-83.
6. Bailey R., Collins D., Ford P. et al. Digital technology and athlete development. // Sports Medicine. 2020. Vol. 50, №. 2. – P. 211-226.
7. Williams A.M., Ericsson K.A. Perceptual-cognitive expertise in sport: Implications for skill acquisition and performance. // Journal of Sport Sciences. 2021. Vol. 39, №. 2. – P. 123-134.
8. Li X., Wang J. Artificial intelligence-based performance feedback in combat sports. // Sensors. 2022. Vol. 22, №. 14. – P. 1-15.
9. Martin K., Kellmann M., Elferink-Gemser M. Psychological skills training and digital tools in elite sport preparation. // Psychology of Sport and Exercise. 2020. Vol. 48. – P. 101-109.

**UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA MATEMATIKA FANINI O'QITISHDA
TA'LIM TEXNOLOGIYASI INNOVATION MODELING O'RNI**

D.K.Kuvandikova – katta o'qituvchi
Nukus davlat texnika universiteti

**МЕСТО ИННОВАЦИОННОЙ МОДЕЛИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ
В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ**

Д.К.Кувандикова – старший преподаватель
Нукусский государственный технический университет

**THE ROLE OF THE INNOVATIVE MODEL OF EDUCATIONAL TECHNOLOGY
IN TEACHING MATHEMATICS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS**

D.K.Kuvandikova – senior lecturer
Nukus State Technical University

Tayanch so'zlar: raqobatbardosh kadr, ta'lim texnologiyasi, texnologik xarita, sinf-dars tizimi, pedagogik usul, pedtexnologiya.

Rezyume. Ushbu maqolada, ta'lim texnologiyasining innovatsion modeli asosida matematika fanini o'qitish orqali raqobatbardosh kadrlarni innovatsion tayyorlash va shaxsni shakllantirishda uning ro'li ilmiy tomondan ochib berilgan.

Ключевые слова: конкурентоспособные кадры, образовательная технология, технологическая карта, классно-урочная система, педагогический метод, педтехнология.

Резюме. В данной статье с научной точки зрения раскрыта роль обучения математике на основе инновационной модели образовательной технологии в подготовке конкурентоспособных кадров и формировании личности.

Key words: competitive staff, personality formation, innovative model of educational technology, person-centered technology, technological map, class-lesson system, innovative-pedagogical technology, pedagogical method and technology.

Summary. This article scientifically reveals its role in the innovative training of competitive personnel and the formation of personality through the teaching of mathematics on the basis of an innovative model of educational technology.

Kirish. XXI asr intellektual salohiyatni yuksaltirish va shaxsni shakllantirish asri bo'lib, respublikada kadrlar tayyorlashning maqsadli tizimini rivojlantirish, jamiyat va davlatning malakali va raqobatbardosh mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojni qondirishni ko'zda tutadi. Ushbu ustuvor vazifani amalga oshirishda ta'lim texnologiyasining innovatsion modelining ro'li beqiyosdir.

Shuning uchun bu fanlarni umumiy o'rta ta'limda o'qitish, o'quvchilarning ta'limiy va tarbiyaviy tayyorgarligidagi o'zni yuqori darajada bo'lib, ular hayotga mustaqil kadr sifatida qadam qo'yadilar. Keyingi faoliyatlarida albatta kompyuterlar yordamida amaliy ishlarni bajarishlariga to'g'ri keladi. Buning uchun o'quvchilarning informatikadan olgan bilim, ko'nikma va malakalari, ayniqsa, kompyuterning amaliy dasturlaridan foydalanish darajasi yuqori bo'lishi lozim. Informatikani o'qitish va undagi amaliy dasturlardan foydalana olishga o'rgatish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Amaliy dasturlarni o'qitish mazmunini kasb-hunar sohalaridan kelib chiqqan holda belgilash, shu mazmunga mos o'quv-metodik materiallar majmuasini ishlab chiqish va o'quvchilarga zamonaviy o'qitish metodlaridan foydalanib yetkazib berish asosiy vazifalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Matematika ta'lim texnologiyasining innovatsion modeli – bu belgilangan vaqtda va mavjud sharoitda belgilangan maqsadni amalga oshirish va bashorat qilingan o'quv natijalariga erishishni kafolatlaydigan ta'limning eng maqbul shakli, vositasi, usuli, metodikasi va texnologiyasining majmuidir [1].

Ta'lim texnologiyasining innovatsion modeli quyidagilarni o'z ichiga oladi: Matematika fanini o'qitish maqsadlarini aniq belgilash;

o'quv fani nazariy va amaliy materialni tanlash hamda uni o'quvchilarga yetkazishning yo'llarini aniqlash;

o'quv fani aniq mavzuning tayanch tushuncha va iboralarni ajratish;

o'qishga qiziqtirishga yo'naltirilgan usul va texnologiyalarni belgilash;

o'quv jarayonini yakka va jamoa holda tashkil etishni shakllantirish;

o'quv mashg'ulotlarini rejasini va loyihalarini tuzish; unga asoslangan holda o'quv faoliyatidan oldindan kutilayotgan natijalarni aniqlash;

kutilayotgan natijalarga erishish uchun zarur bo'lgan pedagogik vazifalarni belgilash.

Matematika fanini o'qitish va o'rganish jarayonida quyidagi natijalarga erishiladi:

o'qitish jarayonida ta'lim oluvchi egallashi va u tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan harakatlar o'qituvchiga erishilgan natijalarni obyektiv baholash imkonini beradi;

ta'lim oluvchining dastlabki bilimlari aniqlanadi;

o'quv mashg'ulotlari loyihalari tuzib chiqiladi;

teskari aloqani yo'lga qo'yadi va ta'lim vositalarini, ya'ni tezkor so'rov, so'rov-javob, o'quv topshirig'i natijalari taqdimotini baholashni aniqlaydi; loyihaviy faoliyat natijasini jadval ko'rinishda, ya'ni o'quv jarayoni innovatsion ta'lim texnologiyasi modeli ko'rinishida rasmiylashtiradi;

o'quv mashg'ulotida ta'lim texnologiyasini rejalashtirishni texnologik xarita ko'rinishida amalga oshiradi.

O'quv mashg'uloti texnologik xaritasi- har bir o'quv mashg'ulotida ta'lim texnologiyasi tuzilishining jarayonli ya'ni, protsessual bayoni aks etgan hujjat bo'lib, u o'quv mashg'ulotini o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, bosqichma-bosqich amalga osiriladigan faoliyat ketma-ketligining mazmunini yoritib beradi va o'quv jarayonini tashkiliy-didaktik ta'minotini ishlab chiqadi hamda uni texnologik xaritaga ilova ko'rinishida rasmiylashtiradi [2].

Texnologik xaritaga ilova o'z ichiga quyidagilarni oladi: ta'lim oluvchilar tomonidan bilimlarni egallanishini faollashtirish maqsadida qo'llaniladigan test va savollar ro'yxati;

guruhlarda ishlash uchun yo'riqnoma, o'quv faoliyati natijasida ta'lim oluvchilar tayanishi mumkin bo'lgan tushuncha va qoidalar.

Masalan, "Aqliy hujum", "Yalpi aqliy hujum", "Fikrlarning shiddatli hujumi", "6x6x6" usuli, "Klaster" usuli, "Qarorlar shajarasi" ("Qarorlar qabul qilish texnologiyasi") usuli, "Tajriba vositasida o'qitish sikli", "Qora quti" usuli, "Ven diagrammasi" usuli, "Zig-zag" usuli, "Maktab o'rtoqlik sudi" va "Zakovatli zukko" usuli kabi qoidalaridir;

o'qituvchi tomonidan o'quv jarayonida foydalaniladigan kompyuter, multimedia, yozuv doskasi, slayd, jadval hamda boshqa vizual materiallar; munozara o'tkazish uchun qo'shimcha savollar;

ta'lim oluvchilar faoliyatini baholash mezonlari va ko'rsatkichlari.

Matematika ta'lim texnologiyasining innovatsion modeli ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyani keng joriy etishni talab etadi. Natijada, ta'lim oluvchida mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari shakllanadi, ularda mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda va ularning har birini o'ziga xos xususiyatlari hamda shaxsiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda mustaqil ta'lim olish imkoniyati yaratiladi. Bu esa ta'lim sifati va samaradorligini oshishiga olib keladi. Ta'lim texnologiyasining innovatsion modelini shakllantirishda fanlarni o'qitishning an'anaviy va shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalari asosiy o'rinni egallaydi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti jadallashgan hozirgi davrda o'qitish samaradorligi asosan, ta'lim oluvchining o'qitish jarayonidagi o'rni, o'qituvchining unga bo'lgan munosabatiga bog'liq bo'ladi. Bunday sharoitda o'qitish texnologiyasining ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin: avtoritar va shaxsga yo'naltirilgan. Avtoritar texnologiyada o'qituvchi yagona "subyekt" sifatida namoyon bo'ladi, ta'lim oluvchilar esa faqatgina "obyekt" vazifasini bajaradi, xolos [3].

Natijalar. Bunda ta'lim oluvchining tashabbuskorligi va mustaqilligi kamayadi, o'qitish majburiy tarzda amalga oshiriladi. Odatdagi an'anaviy o'qitish, avtoritar texnologiyaga taalluqlidir. Bunday ta'lim jarayoni pedagog olim Ya.A.Komenskiy tomonidan ifoda etilgan didaktika tamoyillariga asoslangan bo'lib, unda o'qitishning sinf-dars tizimida tashkil etishni nazarda tutadi.

Hozirgi kungacha ham dunyo miqyosida keng tarqalgan o'qitishning sinf-dars tizimi quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi: Yoshi va tayyorgarlik darajasi taxminan bir xil bo'lgan talabalar asosida sinf (guruh) tashkil etiladi; sinf (guruh, oqim) yagona o'quv reja, o'quv dasturlari va mashg'ulotlar jadvali asosida shug'ullanadi; mashg'ulotlarning asosiy birligi dars bo'lib, har bir dars bitta fanning bitta mavzusiga bag'ishlanadi va o'qituvchi

tomonidan boshqariladi; o'quv darsliklari asosan uy ishlari uchun qo'llanildi [4]. "Yetkazib berish" tamoyiliga asoslanadigan "An'anaviy usullar" agarda, bo'lajak mutaxassisning va o'qitiladigan fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda hamda qo'llaniladigan o'rni to'g'ri tanlanilsa bugungi kunda ham ularning ahamiyati beqiyosdir. An'anaviy o'qitish usullarini aniqlashtirishda Yu.K.Babanskiy, I.Ya.Lerner va M.N.Skatkin, M.A.Danilov va B.P.Esipov, M.I.Maxmutov, J.Hasanboyev va S.Alixanovlarning tasniflarini qarash mumkin, uning asosida ta'lim oluvchilarning bilish faoliyati yotadi. Lekin, an'anaviy o'qitishda ba'zi kamchiliklari ham mavjud bo'lib, ular quyidagi xususiyatlarga ega: zo'ravonlik pedagogikasi, ko'rgazmalilik metodikasi asosida tushuntirish, ommaviy o'qitish, bunda ta'lim oluvchi bu hali to'la shakllanmagan shaxs, u faqat bajarishi zarur, o'qituvchi esa – bu sardor, hakam, yagona tashabbuskori bo'ladi. Shuning uchun, pedagogik jarayonni shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida amalga oshirish-ta'lim maqsadlariga erishishni oldindan kafolatlash imkoniyatini beradi. XXI asr boshida ta'lim tizimini jiddiy modernizatsiya qilish zaruriyati ayon bo'lib qoldi. An'anaviy ta'lim eskirganligi bois, zamonaviy ta'lim tizimida o'qitishni tashkil qilish uchun didaktikning yangi shakllariga zaruriyat paydo bo'ldi. O'qitishni tashkil qilishning yangi shakllaridan biri an'anaviy o'qitishning asosi bo'lgan shaxsga yo'naltirilgan yondashuv hisoblanadi. Hozirgi paytda ta'limda "Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv" atamasi ilmiy-pedagogik jamoatchilik orasida keng tarqalgan bo'lib, bu tushuncha avval bo'lmagan, deb tasdiqlab bo'lmaydi. Ta'lim tizimi doimo o'zining eng muhim vazifasi deb nafaqat o'qitishni, balki shaxsni rivojlantirishni, shuningdek, o'qitishda o'quvchining bilim, ko'nikma va malakalarini, individual qobiliyatlarni va shaxs sifatlarini hisobga olish zarurligi ta'kidlab kelingan. Zamonaviy o'qitish tizimining shaxsga yo'naltirilgan yondashuvida ham o'qish jarayoniga ham yakuniy maqsadlarga yo'naltirishi yanada muhimroq bo'lib, unda "Kim bo'lish kerak" emas balki "Qanday bo'lish kerak" savoli asosiy hisoblanadi.

Muhokama. O'qitishning shaxsga yo'naltirilgan yondashuvi asosida har bir ta'lim oluvchining individualligi, o'ziga xosligi, uning rivojlanishining "Jamoaviy subyekt" sifatida emas, balki birinchi navbatda o'zining betakror "Subyekt tajribasiga" egaligini tan olish yotadi. "Subyekt tajribasi"ni bilish jarayoniga kiritish, shaxsiy ehtiyojlari, qiziqishlari, intilishlari asosida, o'z faoliyatini tashkil qilish demakdir. Shuningdek, o'quv ishining individual va o'zlashtirishning individual mexanizmlaridan foydalanish zarur, o'quv faoliyatiga shaxsiy munosabatni qo'llanma qilib olishdir.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, shaxs, bu uning individualligini tashkil qiluvchi psixik xususiyatlarning birligiga tayangan holda o'zining texnologiyasi bilan individual yondashuvning muhim psixologik-pedagogik tamoyilini amalga oshiradi, unga ko'ra talabalar bilan o'qish jarayonida, ya'ni, dars va o'quv mashg'ulotlarida har bir ta'lim oluvchining individual xususiyatlari hisobga olinadi.

Buning hammasi bizning nazarimizda yosh yetakchi o'quv faoliyati orqali ta'lim oluvchi shaxs rivojlanishiga ko'maklashuvchi optimal sharoitlarni yaratadi. Amaliyotda o'qitish bola rivojlanishi darajasi bilan belgilanishi

isbotlangan. Shuning uchun, ta'lim oluvchi rivojlanishining kamida ikkita darajasini belgilash zarur:

Birinchisi-ta'lim oluvchi psixik funksiyalarining rivojlanish darajasi bo'lib, u uning rivojlanishini belgilagan va yakunlagan davrlari natijasida hosil bo'lgan. Bu yerda gap ta'lim oluvchi mustaqil ravishda, kattalarning yordamisiz qaysi topshiriqlarni bajara olishi mumkinligi bilan tavsiyalanadi.

Ikkinchisi-bu shaxs rivojlanishining psixik potentsialini aks ettiruvchi darajadir, bu "Eng yaqin rivojlanish doirasidir". Ushbu daraja bola nimani mustaqil bajara olmaydi, ammo, kichik yordam bilan u uddalay oladi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning asosi ta'limda shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalardir. U quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi: insonparvarlik, ya'ni, insonga har tomonlama hurmat va muhabbat ko'rsatish, unga yordamlashish, uning ijodiy qobiliyatiga ishonch bilan qarash, zo'ravonlikdan to'la voz kechish; hamkorlik, ya'ni o'qituvchi va ta'lim oluvchilar munosabatidagi demokratiya, tenglik, sheriklik, erkin tarbiyalash, ya'ni shaxsga uning hayot faoliyatini keng yoki tor doirasida tanlab olish erkinligi va mustaqillikni berish, natijalarni tashqi ta'sirdan emas, ichki hissiyotlardan keltirib chiqarish.

Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarning kommunikativ asosi-pedagogik jarayonda ta'lim oluvchiga "shaxsga yangicha qarash", ya'ni insoniy shaxsiy yondashuv hisoblanib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Pedagogik jarayonda shaxs obyekt emas, balki subyekt hisoblanadi;

har bir ta'lim oluvchi qobiliyat egasi, ko'pchiligi esa iste'dod egasi hisoblanadi;

yuqori etik qadriyatlar (saxiylik, muhabbat, mehnatsevarlik, vijdon va boshqalar) shaxsning ustuvor xislatlari hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida munosabatlarni demokratlashtirish (o'qituvchi-ta'lim oluvchi, ta'lim oluvchi-ta'lim oluvchi) quyidagilarni o'z ichiga oladi: ta'lim oluvchi va o'qituvchi

huquqlarini tenglashtirish, ta'lim oluvchining erkin tanlab olish huquqi; xatoga yo'l qo'yish huquqi; o'z nuqtayi-nazariga ega bo'lish huquqi o'qituvchi va ta'lim oluvchi munosabatining asosi bo'lishi, ya'ni: a) ta'qiqlamaslik; b) bosqarish emas, birgalikda boshqarish; c) majburlash emas, ishontrish; d) buyurish emas, tashkil etish; e) chegaralsh emas, erkin tanlab olishga imkon berish [5].

Yuqorida qayd etilgan yangi munosabatlarning asosiy mazmuni hozirgi rivojlangan va yanada jadal suratlar bilan rivojlanayotgan bir sharoitda kam natija beradigan pedagogikasidan o'rinli joylarida qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Shuning uchun ham hozirgi kunda juda ko'plab mamlakatlarda, jumladan, respublikamiz uzluksiz ta'lim tizimida turlicha nomlangan ta'lim usullari va texnologiyalardan foydalanilmoqda. Xususan:

Asosiy pedagogik usul va texnologiyalar: an'anaviy ta'lim (sinf-dars shakli, monologik, axborotni uzatishning bir tomonlama yo'naltirilgan sxemasi); interaktiv yondashuvlar; zamonaviy ta'lim usullari va texnologiyalari; ta'lim yo'nalishlari bo'yicha ta'lim texnologiyalari; pedagogik jarayonni axloqiy-shaxsiy yo'naltirilganlikka tayanuvchi pedagogik usullar; o'quvchilar faoliyatini faollashtirishga, oshirishga mo'ljallangan pedagogik usullar (ta'limning faol usullari); o'yin usullari; muammoli ta'lim; o'quv jarayonini samarali boshqarish va tashkillashtirishga asoslangan pedagogik usullar; didaktik malaka oshirish va materialni rekonstruksiya qilish asosidagi pedagogik usullar; o'quv fanlari bo'yicha pedagogik usullar; "Eng yaxshi yil o'qituvchisi" mualliflik pedagogik usullari; rivojlantiruvchi ta'lim usuli; yangi axborot vositalarini qo'llash asosidagi pedagogik usullar; ijtimoiy-tarbiyaviy usullar; tarbiyaviy usullar; mualliflik maktabi pedagogik usullari va ichki boshqaruv usullari.

Ushbu ta'lim texnologiyalarini o'qitish va o'rganish jarayonida keng qo'llash yordamida ta'lim jarayonida ijobiy natijalarga erishilmoqda.

Adabiyotlar

1. Тожиев М., Баракаев М., Хуррамов А., Математика ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. – Тошкент: «Fan va texnologiya», 2016.
2. Тожиев М., Зиёмухамедов Б., Усмонов Б.Ш., Хуррамов А.Ж., Ўқитувчи фаолиятини лойиҳалаш. Монография. –Тошкент: «Туроп-iqbol», 2017.
3. Хуррамов А.Ж., Комолов Э.Р. Разработка алгоритма управления с учетом трудноформализуемой информации. // Academic research in educational sciences, Volume 01, Issue 03, 2020. – P. 240-247.
4. Хуррамов А.Ж., Боымуродов А.Ж., Jurayev A.X., Educational technologies and their quality assessment. // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Vol. 8 No. 12, 2020 – P. 162-166.
5. Тожиев М., Хуррамов А. Ж. Олий таълимда ўқув жараёнини кредит-модуль тизимида ўтказиш – таълим сифатининг кафолати. // Volume: 1, ISSUE: 1, 2020. – P. 71-79.
6. Жўраева Н. В., Султанов Р.О., Абдуллаева С.А., Рахимжонова В.А. Systematization of word combinations in the uzbek language. // «Наука и Мир», 2(6), 2020. – С. 65-68.

**QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASIDA GOLBOL SPORTINING RIVOJLANISHI
VA O‘ZBEKISTON CHEMPIONATLARIDAGI YUTUQLARI**

P.O.Qaljanov – dotsent

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**РАЗВИТИЕ СПОРТА ГОЛБОЛ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН
И ДОСТИЖЕНИЯ НА ЧЕМПИОНАТАХ УЗБЕКИСТАНА**

П.О.Калжанов – доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**DEVELOPMENT OF GOLBALL SPORTS IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN
AND ACHIEVEMENTS IN THE CHAMPIONSHIPS OF UZBEKISTAN**

P.O.Kalzhonov – associate professor

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: ko‘zi ojiz sportchilar, O‘zbekiston chempionati, yoshlar sporti, paralimpik sport, jamoaviy sport, golbol musobaqasi, sportda inklyuziyasi.

Rezyume. Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasida golbol sportining rivojlanish bosqichlari, sportchilarning tayyorlanishi va O‘zbekiston chempionatlarida erishilgan yutuqlari tahlil qilinadi. 2023-2024-yillardagi respublika musobaqalari natijalari asosida Qoraqalpog‘iston jamoasining sport salohiyati yoritiladi. Shuningdek, sport infratuzilmasi, yoshlar bilan ishlash tizimi va nogironlar sportini qo‘llab-quvvatlash borasidagi sa‘y-harakatlar tahlil etilgan.

Ключевые слова: спорт для людей с ограниченными возможностями, незрячие спортсмены, чемпионат Узбекистана, молодежный спорт, параолимпийский спорт, командные виды спорта, соревнования по голболу, инклюзия в спорте.

Резюме. В данной статье рассматриваются этапы развития спорта голбол в Республике Каракалпакстан, подготовка спортсменов и достижения команды на чемпионатах Узбекистана в 2023-2024 годах. На основе результатов республиканских соревнований анализируется спортивный потенциал каракалпакстанской сборной. Также освещены вопросы спортивной инфраструктуры, работы с молодёжью и поддержки спорта среди людей с ограниченными возможностями.

Key words: sports for the blind, visually impaired athletes, Uzbekistan Championship, youth sports, Paralympic sports, team sports, goalball competitions, inclusion in sports.

Summary. This article explores the development stages of goalball sport in the Republic of Karakalpakstan, focusing on athlete training and the team's achievements in the Uzbekistan championships during 2023-2024. The athletic potential of the Karakalpakstan team is analyzed based on national competition results. The paper also highlights efforts in improving sports infrastructure, youth engagement, and support for sports among people with disabilities.

Kirish. Dunyoda golbol sport turi yozgi Paralimpiya o‘yinlari dasturiga kiritilgan eng mashhur para sport turlaridan biri bo‘lib, jahonda geografik jihatdan kengayib, ommaviylashib borayotgan sport turlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Golbol sport turi ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchi sportchilar uchun nafaqat jismoniy rivojlanish, balki ijtimoiy moslashuv, ruhiy sog‘lomlanish va o‘ziga ishonch hissini oshirish vositasi sifatida xizmat qilmoqda. Ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchi sportchilarni tayyorlash tizimida yuqori sport natijalarini ko‘rsatish imkoniyatlari yildan – yilga murakkablashib, yangi vosita va usullarni ishlab chiqish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda. Bunda asosiy e‘tiborni golbolchilarning musobaqaoldi tayyorgarligini rivojlantirish uslubi yuzaga keltirmoqda. Xususan golbol sporti, ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchi shaxslar o‘rtasida jismoniy faollikni oshirish vositasi sifatida juda keng tarqalgan. Golbol xalqaro Paralimpiya o‘yinlarining dasturiga kiritilgan bo‘lib, u jarohat yoki nogironligi bo‘lgan sportchilarga yuqori sport salohiyatini namoyon etish imkonini beradi [9].

Jahonda ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchi sportchilarning yuqori natijalarga erishishi uchun ko‘p yillik tayyorgarligi tizimini rejalashtirish, o‘quv-mashg‘ulot jarayonlarining uslubiy yo‘nalishini tanlash, o‘yin davomida yuqori ish qobiliyatini saqlab turishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida nogiron sportini rivojlantirish bo‘yicha tizimli siyosat amalga oshirilmoqda. Davlat tomonidan qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmon va “Sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmon davlat tomonidan sportni qo‘llab-quvvatlashni mustahkamlashga qaratilgan asosiy hujjatlardir.

Shuningdek, nogironligi bo‘lgan shaxslarning sportga jalb etilishi ularning ijtimoiy moslashuvini ta‘minlabgina qolmay, sog‘lom hayot tarzini qo‘llab-quvvatlashga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Xorijiy tadqiqotchilarning ta‘kidlashicha, golbol sporti nafaqat jismoniy faollikni oshiradi, balki sportchilarning koordinatsiya, eshitish sezgirligi va jamoaviy strategiya ko‘nikmalarini rivojlantiradi. C.Sherrillning tadqiqotlariga ko‘ra, nogironlar sporti ijtimoiy integratsiyaning kuchli vositasi hisoblanadi, ya‘ni sport orqali nogironlar jamiyat hayotiga faol qo‘shiladi [4].

O‘zbekistonlik olimlar esa paralimpiya sportini davlat siyosati orqali qo‘llab-quvvatlashning ijtimoiy ahamiyatini ta‘kidlaydi. A.A.Karimovning ilmiy ta‘rifiga ko‘ra, nogironlar sportining samarali tizimi sportchilarning individual imkoniyatlariga mos mashg‘ulotlar tashkil etishni talab qiladi [5].

Sport mashg'ulotlarining nogiron va imkoniyati cheklangan shaxslarni hayot faoliyatiga ijtimoiylashuvini tezlashtirish masalalari bo'yicha V.B.Aripova, nogironlikni ma'lum turida sport mashg'ulotlariga moslashish nazariyasi bo'yicha E.A.O'rinboyev, N.K.Svetlichnaya, F.M.Murodov, paralimpiya sportida yuqori natijalarni qayd etish bo'yicha Sh.A.Abdiyev, Z.X.Palibayeva, oliy ta'limda paralimpiya bo'yicha sportchilar tayyorlash tizimini bo'yicha M.X.Mirjamolov, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi shaxslarni golbol sport turiga tayorlash bo'yicha L.B.Sobirova va boshqa mutaxassislar tomonidan sohaga oid turli konseptual izlanishlar olib borilgan.

Huquqiy asoslar tahlili. O'zbekiston Respublikasida nogironlar sporti va paralimpiya harakatini tartibga soluvchi bir qancha asosiy hujjatlar mavjud:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 18-maydagi Qarori (PQ-5114-son) "Paralimpiya harakatini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" - bu qaror jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar sport bilan shug'ullanishi uchun zarur sharoitlar yaratish, ularning xalqaro sport maydonlarida ishtirokini ta'minlashni belgilaydi [1].

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 8-noyabrdagi Qarori (PQ-389) «Nogironligi bo'lgan shaxslarni sportga jalb etish orqali jismoniy reabilitatsiya qilish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» - ushbu qaror asosida 2024-yil 15-dekabrda boshlab nogiron shaxslar "Inson" markazlari orqali davlat sport inshootlarida bepul mashg'ulotlarga yo'llanma olish imkoniga ega bo'ladi; shuningdek, adaptive sport bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash kurslari 2025-yil 1-fevraldan yo'lga qo'yiladi [2].

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 11-martdagi «O'zgalar parvarishiga muhtoj shaxslarga ijtimoiy xizmat va yordam ko'rsatishning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish to'g'risida»gi 123-sonli qarori nogironlar va ularning biriktirilgan shaxslariga davlat sport tadbirlarida bepul ishtirok etish huquqini kafolatlaydi [3].

Natijalar. Normativ-huquqiy hujjatlar asosida Qoraqalpog'iston Respublikasida golbol sportining rivojlanishida quyidagi amaliy natijalar kuzatilmoqda:

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 18-maydagi «Paralimpiya harakatini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-5114-son Qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 8-noyabrdagi «Nogironligi bo'lgan shaxslarni sportga jalb etish orqali jismoniy reabilitatsiya qilish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-389-son Qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 11-martdagi «O'zgalar parvarishiga muhtoj shaxslarga ijtimoiy xizmat va yordam ko'rsatishning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish to'g'risida»gi 123-sonli Qarori.

4. Sherrill C. Disability and Sport: Psychological and Social Dimensions. – Champaign: «Human Kinetics», 2019.

5. Karimov A.A. Nogironlar sportida tayyorgarlik tizimini takomillashtirish masalalari. – Toshkent: «Fan», 2020.

6. O'zbekiston Respublikasi Sportni rivojlantirish agentligi – Rasmiy hisobotlar va sport musobaqalari natijalari. Sayt: <https://sport.uz>

7. O'zbekiston Ko'zi ojizlar sport federatsiyasi – Golbol sporti bo'yicha nizomlar, musobaqa reglamentlari va yutuqlar. Sayt: <https://paralympic.uz>

8. Joqarg'i Kenges rasmiy portali – Qoraqalpog'istondagi sport maktablari infratuzilmasi haqidagi ma'lumotlar. Havola: <https://joqargikenes.uz>

9. Xalqaro Paraolimpik Qo'mitasi (International Paralympic Committee). –Golbol sportining xalqaro tarixi va qoidalari. Sayt: <https://www.paralympic.org/golball>

Qoraqalpog'iston jamoasining O'zbekiston chempionatlaridagi yutuqlari (2023-2024)

Yil	Musobaqa joyi	Toifa	Natija
2023	Toshkent	Erkaklar jamoaviy	1-o'rin
2023	Toshkent	Ayollar jamoaviy	2-o'rin
2023	Toshkent	Yakkalik (erkaklar)	Pazilbek Genjebaev 2-o'rin
2023	Toshkent	Yakkalik (ayollar)	Zaynab Dayibekova 2-o'rin
2024	Jizzax	Yoshlar jamoaviy	1-o'rin (Qoraqalpog'iston yoshlar jamoasi)

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpog'iston Respublikasida golbol sportining rivojlanishi O'zbekiston Respublikasida nogironlar sportini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat siyosatining amaliy samarasidir. Qabul qilingan qonun va qarorlar, sport infratuzilmasining rivojlanishi hamda malakali murabbiylar faoliyati sportchilarning yuqori natijalarga erishishiga xizmat qilmoqda.

Kelgusida golbol sportini yanada rivojlantirish uchun quyidagi yo'nalishlarda ishlarni kuchaytirish maqsadga muvofiq:

- golbol sporti uchun maxsus sport inshootlari va jihozlar sonini ko'paytirish;
- barcha tumanlarda golbol seksiyalarini tashkil etish;
- murabbiylarning malakasini oshirish va xorijiy tajribani joriy etish;
- maktab yoshidagi nogiron bolalar o'rtasida musobaqalarni tizimli ravishda o'tkazish.

Golbol sporti nogiron yoshlarning jismoniy rivojlanishi bilan birga, ularning ijtimoiy faolligini oshiradi va jamiyatga to'laqonli integratsiyalashuviga xizmat qiladi. Shu bois, ushbu sport turini rivojlantirish ilmiy, tashkiliy va huquqiy jihatdan doimiy qo'llab-quvvatlanishi zarur.

**FIZIK TAJRIBALAR ORQALI O'QUVCHILARDA IJODIY FIKRLASH
KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH****N.Niyazimbetova** – magistrant**A.B.Kamalov** – professor*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
У СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ФИЗИЧЕСКИХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ****Н.Ниязимбетова** – магистрант**А.Б.Камалов** – профессор*Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***CREATIVITY IN STUDENTS THROUGH PHYSICAL EXPERIMENTS FORMATION OF THINKING SKILLS****N.Niyazimbetova** – master's student**A.B.Kamalov** – professor*Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so'zlar: fizik tajriba, ijodiy fikrlash, muammoli vaziyat, tadqiqot ko'nikmalari, muammoli o'qitish, analitik fikrlash, innovatsion ta'lim.

Rezyume. Maqolada o'quvchilarda ijodiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirishda fizik tajribalarning ahamiyati yoritilgan. Muallif ta'kidlaydiki, tajribalar o'tkazish jarayoni o'quvchini passiv tinglovchidan faol bilish jarayoni ishtirokchisiga aylantiradi. Eksperimental faoliyat o'quvchilarni kuzatish, tahlil qilish, gipotezalar ilgari surish va mustaqil xulosalar chiqarishga undaydi. Ayniqsa, muammoli ta'lim tahliliy va ijodiy tafakkurni rivojlantirishning samarali usuli sifatida alohida e'tirof etiladi. Ishda fizika darslarida tajribalarni tashkil etish hamda zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish misollari keltirilgan.

Ключевые слова: физический эксперимент, творческое мышление, решение проблем, исследовательские навыки, проблемное обучение, аналитическое мышление, инновационное образование.

Резюме. В статье рассматривается значение физических экспериментов в формировании у учащихся творческого мышления и навыков решения проблемных ситуаций. Автор отмечает, что проведение экспериментов превращает учащегося из пассивного слушателя в активного участника познавательного процесса. Экспериментальная деятельность побуждает учащихся наблюдать, анализировать, выдвигать гипотезы и делать самостоятельные выводы. Особое внимание уделено проблемному обучению как эффективному методу развития аналитического и креативного мышления. В работе приведены примеры организации экспериментов на уроках физики и использования современных цифровых инструментов.

Key words: physical training, creative thinking, problem-solving, research skills, problem-based learning, analytical thinking, innovative education.

Summary. This article examines the role of physical experiments in developing students' creative thinking and problem-solving skills. The author emphasizes that experimental activities in physics lessons transform students from passive recipients of knowledge into active participants of scientific inquiry. The process of conducting experiments encourages students to observe, analyze, hypothesize, and draw conclusions independently. The article discusses the pedagogical importance of problem-based learning in physics education, showing how simple experiments can stimulate analytical and innovative thinking. Examples of effective classroom practices and modern digital tools used to organize experiments are provided.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarda ijodiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni tahlil etish va yechim topish ko'nikmalarini shakllantirish ustuvor vazifalardan biridir. XXI asr kompetensiyalarini shakllantirish jarayonida fizika fani alohida o'rin tutadi, chunki u nafaqat tabiiy qonuniyatlarni anglashga, balki ularni real hayotiy holatlar bilan bog'lashga, eksperimental faoliyat orqali mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Fizika tajribalari – bu o'quvchi tafakkurini faollashtiruvchi, kuzatish, tahlil, mantiqiy bog'lanishlar o'rnatish va xulosalar chiqarish jarayonlarini rag'batlantiruvchi qudratli vositadir. Tajriba natijalari orqali o'quvchi bilimlarni nafaqat nazariy tarzda, balki amaliy asosda o'zlashtiradi, shu bilan birga ilmiy izlanish elementlarini o'z faoliyatida qo'llashga intiladi [1-5].

Ta'lim jarayonida o'quvchi o'zini bilim oluvchi sifatida emas, balki tadqiqotchi, izlovchi, tahlil qiluvchi subyekt sifatida his qilishi muhimdir. Fizika darslarida tajriba o'tkazish jarayoni ana shu hissiyot va motivatsiyani kuchaytiradi: o'quvchi natijani o'z qo'li bilan yaratadi, uni kuzatadi, o'lchaydi va tahlil qiladi. Bu esa o'z navbatida mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlashning rivojlanishiga xizmat qiladi. Har bir tajriba – bu kichik muammoli vaziyat bo'lib, uni yechish uchun o'quvchi avvalo faraz ilgari

suradi, keyin uni tekshiradi va yakuniy xulosaga keladi. Shunday qilib, tajribaviy faoliyat muammoli o'qitishning tabiiy shakliga aylanadi.

Bugungi kunda ta'lim jarayonining asosiy yo'nalishlaridan biri – o'quvchilarning bilimlarni mustaqil izlab topish, tahlil qilish, baholash va amaliy qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishdir. Bu jarayonda tajriba o'tkazishning o'zni beqiyos, chunki tajriba natijasi ko'zga ko'rinadigan, o'lchab bo'ladigan va o'quvchining bevosita ishtirokida yaratiladigan hodisadir. O'quvchi shu orqali ilmiy izlanish metodologiyasining oddiy, ammo muhim bosqichlarini o'zlashtiradi: muammo qo'yish, gipoteza ilgari surish, eksperiment tashkil etish, natijani tahlil qilish va xulosa chiqarish. Shu boisdan, fizik tajribalar ta'lim jarayonining nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyaviy, rivojlantiruvchi va motivatsion komponenti sifatida qaraladi.

O'zbekiston ta'lim tizimida ham so'nggi yillarda STEM va STEAM yondashuvlariga asoslangan o'quv metodlari keng joriy etilmoqda [6, 7]. Ularning markazida aynan tajribaviy va tadqiqot faoliyati turadi. Fizika fanini o'qitishda bunday yondashuv o'quvchilarga nazariy bilimlarni hayotiy misollar bilan mustahkamlash, real muammolarni modellashtirish, energiya, mexanika, elektr,

magnit hodisalarini amalda sinab ko‘rish imkonini beradi. Natijada o‘quvchilar nafaqat fan qonuniyatlarini yodlab oladi, balki ularning amaliy ahamiyatini anglaydi, ularni turmushdagi vaziyatlarda qo‘llash yo‘llarini o‘rganadi.

Ijodiy fikrlashni rivojlantirishda muammoli vaziyatlar alohida ahamiyatga ega. Fizika darslarida muammoli savollar, kutilmagan natijalar, tajriba davomida kuzatiladigan ziddiyatli holatlar o‘quvchining tafakkurini faollashtiradi, uni “nega?” degan savolni berishga va javob izlashga undaydi. Ana shunday jarayonlarda o‘quvchi o‘zining analitik, mantiqiy va ijodiy fikrlash salohiyatini namoyon etadi. Bu esa zamonaviy ta‘limning asosiy maqsadlaridan biri – innovatsion fikrlaydigan, muammolarga noodatiy yechim topa oladigan shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Demak, fizik tajribalar o‘quvchilarda ijodiy fikrlashni, muammoli vaziyatlarni tahlil etish va yechish ko‘nikmalarini shakllantirishning muhim omilidir. U nafaqat o‘quv jarayonini jonlantiradi, balki o‘quvchini o‘z fikriga ega bo‘lishga, dalillar asosida xulosa chiqarishga, ilmiy mantiqni rivojlantirishga o‘rgatadi. Shu nuqtayi nazardan, ushbu maqolada fizik tajribalar orqali o‘quvchilarda ijodiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmalarini shakllantirishning nazariy asoslari, samarali usullari hamda amaliy misollar tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Fizika darslarida tajribalar o‘tkazish jarayoni o‘quvchilarda nafaqat ilmiy bilimlarni chuqur o‘zlashtirish, balki ijodiy fikrlash, kuzatuvchanlik, mantiqiy tahlil va muammoli vaziyatlarda yechim topish qobiliyatini rivojlantiradi. Har bir tajriba – bu o‘ziga xos muammoli vaziyat bo‘lib, u o‘quvchini fikrlashga, taxmin qilishga, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashga undaydi. Shu ma’noda tajriba o‘quvchini tayyor xulosani eslab qolishga emas, balki uni mustaqil tarzda topishga yo‘naltiradi. Aynan shu jarayon o‘quvchining ilmiy tafakkurini va ijodiy salohiyatini shakllantiradi.

Ijodiy fikrlash – bu shunchaki yangi g‘oyani o‘ylab topish emas, balki mavjud bilimlar asosida noodatiy yechim topish, hodisalarini yangicha talqin etish qobiliyatidir. Fizika tajribalari bu jarayonni tabiiy shaklda amalga oshirish imkonini beradi. Masalan, o‘quvchilarga “nega muz ustida odam sekin yuradi, lekin qor ustida sirpanmaydi?” degan savol berilganda, ular sirpanish kuchi, ishqalanish koeffitsienti va sirt holati haqida o‘ylay boshlaydi. Agar bu savolni tajriba orqali tahlil qilinsa – muz, qor va quruq taxta ustida o‘lchovli tajribalar o‘tkazilsa – o‘quvchilar o‘z kuzatishlarini ilmiy xulosalar bilan bog‘lashni o‘rganadi. Shu tarzda, oddiy tajriba orqali o‘quvchilarda kuzatuvchanlik, sabab-oqibatni tahlil qilish va mantiqiy xulosa chiqarish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmasi esa ijodiy fikrlashning amaliy ko‘rinishidir. Fizika darsida bu jarayonni turli shakllarda tashkil etish mumkin: o‘qituvchi o‘quvchilarga kutilmagan natijali tajriba ko‘rsatadi, yoki ularga ma‘lum shartlar asosida yangi hodisani izlashni topshiradi. Masalan, elektromagnit induksiya mavzusida o‘qituvchi mis sim halqaga magnitni kiritib-chiqarishda tok hosil bo‘lishini namoyish etadi, so‘ngra savol beradi: “Agar magnitni tezroq yoki sekinroq harakatlantirsak, hosil bo‘ladigan tok qanday o‘zgaradi?” Bu savol o‘quvchilarni gipoteza ilgari surishga majbur qiladi, keyin ular tajriba o‘tkazib, o‘z taxminlarini tekshiradilar. Natijada, nafaqat bilim mustahkamlanadi, balki ilmiy fikrlash sikli – faraz → tajriba → natija → xulosa – o‘quvchining tafakkurida mustahkam o‘rnashadi.

Ijodiy fikrlashni rivojlantirishda o‘quv tajribalarining mustaqil bajarilishi muhim o‘rin tutadi. Masalan, “Issiqlik

almashinuvi” mavzusida o‘quvchilarga turli materiallardan tayyorlangan idishlarda suvni isitish tezligini solishtirish topshirig‘i beriladi. O‘quvchilar o‘zlari tajriba rejasini tuzadilar, o‘lchov asboblari tanlaydilar, natijalarni jadvalga joylashtiradilar va xulosalar chiqaradilar. Bu jarayonda ular faqat fizik bilimlarni emas, balki tadqiqot metodologiyasini ham o‘rganadilar. Shu tarzda tajriba o‘quvchining faolligini oshiradi, unda mas’uliyat, mustaqillik va analitik fikrlash kabi muhim kompetensiyalarni shakllantiradi.

Tajriba o‘tkazishning muhim jihatlaridan biri – o‘quvchida “ilmiy savol berish” ko‘nikmasini shakllantirishdir. O‘qituvchi darsda shunchaki tajriba ko‘rsatibgina qolmay, balki o‘quvchini savol berishga, taxmin qilishga undasa, bu jarayon samaradorligi ortadi. Masalan, “Agar elektr tokini o‘tkazuvchi simning uzunligi ikki baravar ortsa, uning qarshiligi qanday o‘zgaradi?” degan savol o‘quvchini Ohm qonuni haqida fikrlashga majbur qiladi. U tajriba orqali natijani o‘lchab, nazariy qonuniyatni amalda isbotlaydi. Shu tariqa o‘quvchi bilimni tayyor shaklda emas, balki o‘z tajribasida qayta kashf etadi – bu esa ijodiy o‘zlashtirishning eng yuqori darajasidir.

Fizika tajribalarini muammoli o‘qitish bilan uyg‘unlashtirish samarador natijalar beradi. Masalan, mexanika bo‘limida “Nima uchun avtomobil tormoz yo‘li yo‘l sathi ho‘l bo‘lganda ortadi?” degan savol o‘quvchilarda hayotiy muammo shaklida paydo bo‘ladi. Ular bu vaziyatni ishqalanish kuchi, tezlik, massa, impuls kabi tushunchalar bilan bog‘lab tahlil qiladilar. Tajriba orqali ho‘l va quruq sathlarda sirpanish masofasini o‘lchash, ularni solishtirish orqali nazariy bilim amaliy ko‘rinishga ega bo‘ladi. Bunday yondashuvda o‘quvchi faqat formulalarni yodlab emas, balki ularni real hayotiy holatlarda qo‘llashni o‘rganadi.

Shuningdek, muammoli vaziyatlar o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni ham rivojlantiradi. Masalan, o‘qituvchi o‘quvchilarga quyidagi holatni taqdim etadi: “Metall tayoqni isitganimizda u uzayadi, ammo ayrim hollarda issiqlik ta’sirida ayrim materiallar qisqaradi. Nega?” Bu savol o‘quvchilarda fizik sabablarni chuqur tahlil qilish, turli omillarni taqqoslash va yangi faraz ilgari surish zaruratini tug‘diradi. Shu tarzda, tajriba va tahlil uyg‘unlashgan holatda ijodiy fikrlash faoliyatga aylanadi.

Fizik tajribalarni samarali tashkil etishda o‘qituvchi rolini ham alohida ta’kidlash zarur. U tajriba jarayonida faqat yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi emas, balki yo‘naltiruvchi, maslahat beruvchi va tahlilni boshqaruvchi shaxs sifatida chiqadi. U o‘quvchini tayyor javoblarga emas, izlanishga yo‘naltiradi. Bunda o‘qituvchi o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini, ularning qiziqishlarini va mavjud bilim darajasini hisobga olishi lozim. Shuningdek, zamonaviy laboratoriya uskunalari, virtual simulyatorlar, interaktiv tajribalar va video-demonstratsiyalar ham o‘quvchilar tafakkurini faollashtirishda muhim vosita hisoblanadi. Masalan, “PhET Interactive Simulations” kabi onlayn platformalar yordamida o‘quvchilar elektr zanjirlarini virtual tarzda yig‘ib, natijalarni tahlil qilishlari mumkin. Bu esa real laboratoriya sharoitiga o‘xshash tajribaviy muhitni yaratadi.

Amaliy tajribalar orqali o‘quvchilarda muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyatining rivojlanishini quyidagi bosqichlarda kuzatish mumkin: birinchidan, o‘quvchi muammoni anglaydi va uni ifodalay oladi; ikkinchidan, gipoteza ilgari suradi; uchinchidan, tajriba orqali farazini tekshiradi; to‘rtinchidan, natijalarni tahlil qiladi va umumlashtiradi; beshinchidan, xulosa chiqaradi va amaliy tavsiyalar beradi. Shu jarayonning har bir bosqichi

o'quvchining tafakkurini bosqichma-bosqich rivojlantiradi, uni ilmiy tadqiqotga tayyorlaydi.

Masalan, "O'tkazgichlarning qarshiligini o'lchash" laboratoriya ishida o'quvchi Ohm qonunini amalda tekshiradi. U voltmetr va ampermetr yordamida o'lchovlar o'tkazadi, natijalarni grafik shaklida ifodalaydi va tok kuchi bilan kuchlanish orasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi. Shu jarayonda u nafaqat fizik qonuniyatni o'rganadi, balki tajriba o'tkazish metodikasini, o'lchov natijalarini tahlil qilish usullarini ham o'zlashtiradi. Bu esa o'z navbatida ijodiy va analitik fikrlashni shakllantiradi.

Shu o'rinda aytish kerakki, o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun tajriba natijalarini faqat to'g'ri yoki noto'g'ri deb baholash yetarli emas. Eng muhimi — o'quvchining fikrlash jarayonini, xulosa chiqarish yo'lini tahlil qilishdir. O'qituvchi o'quvchining har bir farazini qadrlashi, u noto'g'ri bo'lsa ham, uni tahlil orqali to'g'ri yo'lga yo'naltirishi lozim. Bu yondashuv o'quvchilarda ishonch, tashabbus va ilmiy muloqot madaniyatini shakllantiradi.

Shunday qilib, fizik tajribalar o'quvchilarda nafaqat bilim, balki ko'nikma va kompetensiyalarni ham rivojlantiradi: muammoni aniqlash, taxmin qilish, tajriba tashkil etish, natijani tahlil qilish va xulosa chiqarish. Aynan shu jarayonlar orqali o'quvchi ijodiy fikrlovchi, mustaqil qaror qabul qiluvchi va muammoli vaziyatlarda yechim topa oluvchi shaxsqa aylanadi. Shu sababli tajribalar faqat darsning yordamchi elementi emas, balki uning markaziy o'qini tashkil etishi kerak.

Xulosa. Fizik tajribalar o'quvchilarda ijodiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish va ilmiy izlanish kompetensiyalarini shakllantirishning eng samarali vositalaridan biridir. Tajriba – bu o'quvchini faol subyektga aylantiruvchi, uni fikrlashga, taxmin qilishga, sinab ko'rishga, tahlil etishga va xulosa chiqarishga undovchi jarayondir. Agar darsda o'qituvchi tayyor javoblarni berish o'rniga, o'quvchini mustaqil kashfiyot yo'liga yo'naltirsa, bu nafaqat bilimni chuqurlashtiradi, balki o'quvchining tafakkur doirasini kengaytiradi, unda ijodiy yondashuvni shakllantiradi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning faol ishtiroki, ularning bilimlarni amaliy qo'llay olish ko'nikmasini rivojlantirish muhim vazifadir. Shu ma'noda fizik tajribalar o'quvchilarga nazariy bilimlarni sinab ko'rish, tahlil qilish, xatolarni aniqlash, sabab va oqibatlarni tushunish imkonini beradi. Tajriba orqali o'quvchi faqat o'rganilgan formulalarni qo'llamaydi, balki ularning mohiyatini amalda anglaydi, o'zining fikrlash faoliyatini nazorat qiladi va baholaydi. Bunday jarayonlarda ijodiy

fikrlash tabiiy tarzda shakllanadi, chunki o'quvchi har bir natijani o'z kuzatuvi va tahliliga asoslaydi.

Muammoli vaziyatlar bilan boyitilgan tajribalar o'quvchilarni "tayyor javob" kutishdan voz kechib, faol izlanishga undaydi. Masalan, darsda kutilmagan natija kuzatilganida o'quvchi sababni topishga urinadi, gipoteza ilgari suradi va uni tekshiradi. Shu tarzda, muammoli o'qitish va tajriba faoliyati birlashib, o'quvchining ilmiy fikrlash madaniyatini rivojlantiradi. Har bir tajriba – bu kichik ilmiy tadqiqot bo'lib, u o'quvchini mustaqil qaror qabul qilish, dalillarga tayanish va o'z fikrini asoslab berish kabi ko'nikmalarga o'rgatadi.

Fizika fanini o'qitishda tajribaviy faoliyatni tizimli tashkil etish o'quvchilarda nafaqat bilim va ko'nikmalarni, balki o'rganishga bo'lgan ijobiy munosabatni ham shakllantiradi. O'quvchi tajriba jarayonida muvaffaqiyatga erishganida, bu uning o'ziga ishonchini oshiradi, fan bilan yanada chuqurroq shug'ullanish istagini paydo qiladi. Shu sababli, har bir fizika o'qituvchisi darsda nazariy ma'lumotlarni faqat tushuntirish bilan cheklanmasdan, ularni amaliy tajribalar bilan mustahkamlashi zarur. Bunda hatto eng oddiy tajriba ham katta didaktik ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, chunki u o'quvchining idrokini faollashtiradi va o'z fikrini dalillashga o'rgatadi.

Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar yordamida tajribalarni yangi shakllarda o'tkazish imkoniyati ham kengaymoqda. Virtual laboratoriyalar, raqamli o'lchov asboblari, interaktiv simulyatorlar o'quvchilarni raqamli muhitda ham tajriba faoliyatiga jalb etish imkonini beradi. Bu esa har bir o'quvchining individual qiziqishlarini inobatga olib, mustaqil izlanish uchun sharoit yaratadi. Shu yo'l bilan fizika o'qitish jarayoni nafaqat ilmiy, balki ijodiy, tahliliy va amaliy yo'nalishda rivojlanadi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, fizik tajribalar o'quvchilarda:

- ijodiy fikrlash – yangi g'oya ilgari surish va muammoni noodatiy yo'l bilan hal etish;
- muammoli vaziyatlarni yechish – sabablarni tahlil qilish, gipoteza ilgari surish va sinov orqali isbotlash;
- ilmiy tadqiqot ko'nikmalari – kuzatish, o'lchash, tahlil qilish, natijalarni umumlashtirish kabi amaliy malakalarni shakllantiradi.

Shunday qilib, fizik tajribalarni o'quv jarayonining markaziga qo'yish orqali biz o'quvchilarni mustaqil fikrlaydigan, tahliliy yondasha oladigan, innovatsion qarorlar qabul qila oladigan shaxs sifatida tarbiyalaymiz. Bu esa nafaqat fizika fanining, balki umuman ta'lim tizimining maqsadlariga mos keladi – ya'ni, zamonaviy dunyoda raqobatbardosh, ijodkor va faol fuqaroni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Kaya H., Boyuk U. Attitude towards Physics Lessons and Physical Experiments of the High School Students. // «European journal of physics education», 2011. T. 2. № 1. – P. 23-31.
2. Свентецкая Г.Д. Физический эксперимент как средство активизации познавательного интереса на уроках физики. // Физико-математическое образование. 2016, №.3 (9). – P. 89-93.
3. Зуев П.В., Новоселов С.А., Шамало Т.Н. Физический эксперимент как средство развития способностей младших школьников к изобретательству в условиях сетевого взаимодействия семьи и школы. // «Педагогическое образование в России», 2024, № 6. – С. 76-91.
4. Kanatbayev S.S., Kamalov A.B., Jaqsimuratov I. Maktab fizika tajribasi-fizikandan eksperimental ko'nikmalarni takomillashtirish vositasi sifatida. // «Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar» mavzusidagi Xalqaro miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, (24 aprel 2020-yil) –Toshkent: 2020. 691-694-b.
5. Канатбаев С.С., Камалов А.Б., Аширбекова С.У. Роль компьютерных технологий при проведении лабораторных работ по Физике. Физико-математическое и технологическое образование: проблемы и перспективы развития Материалы V международной научно-методической конференции. – Москва: 2019. – С. 370-372.
6. Bobokeldiyeva Sh.A., and Fazilov Sh.M. STEAM ta'lim tamoyillari va ularni maktablarda qo'llash. // «Экономика и социум», 2024, №10-2 (125). – P. 106-109.
7. Abdukarimova M.A., Pardayev U.X., Tilyabov M.U. Tabiiy fanlar o'qitishda STEAM yondashuvi. // «Science and Education», 2024, vol. 5, № 11. – P. 237-244.

**NEW APPROACHES TO THE PATRIOTISM EDUCATION AND UPBRINGING
OF YOUTH BASED ON KARAKALPAK FOLK PEDAGOGY**

E.K.Orazimbetov – *Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor
Nukus State Pedagogical Institute after named Ajiniyaz*

**QORAQALPOQ XALQ PEDAGOGIKASI ASOSIDA YOSH LARGA
VATANPARVARLIK TA'LIM-TARBIYASINI BERISHDA YANGI CHA YONDASHUVLAR**

E.K.Orazimbetov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti*

**НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ВОСПИТАНИЮ ПАТРИОТИЗМА У МОЛОДЕЖИ
НА ОСНОВЕ ПЕДАГОГИКИ КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА**

E.K.Оразимбетов – *доктор философии педагогических наук, доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза*

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq xalq pedagogikasi, vatanparvarlik tarbiyasi, yoshlar, an'anaviy qadriyatlar, ta'lim-tarbiya, globallashuv.

Rezyume. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq pedagogikasining yoshlarni kelajak hayotga tayyorlashdagi alohida ahamiyati pedagogik tahlil qilingan. Unda qizlarning hayo va ibo, o'g'il bolalarning mardlik va qat'iyatlilik fazilatlarini an'anaviy ta'lim-tarbiya jarayonida o'z ifodasini topganligi yoritilgan. Shuningdek, tadqiqotda hozirgi globallashuv sharoitida yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalashda qoraqalpoq xalq pedagogikasining pedagogik imkoniyatlari asoslab berilgan.

Ключевые слова: каракалпакская народная педагогика, патриотическое воспитание, молодежь, традиционные ценности, образование, глобализация.

Резюме. В данной статье представлен педагогический анализ исключительного значения каракалпакской народной педагогики в подготовке молодежи к будущей жизни. В ней подчеркивается, как понятия скромности и добродетели, воплощенные в девушках, а также мужество и решимость, проявляемые мальчиками, отражаются в традиционных образовательных практиках. Исследование также подтверждает педагогический потенциал каракалпакской народной педагогики в воспитании патриотического сознания у молодежи в условиях современной глобализации.

Key words: Karakalpak folk pedagogy, patriotism education, youth, traditional values, education, globalization.

Summary. This article presents a pedagogical analysis of the exceptional significance of Karakalpak folk pedagogy in preparing youth for future life. It highlights how the concepts of modesty and virtue embodied by girls, as well as the courage and determination demonstrated by boys, are reflected in traditional educational practices. The study also validates the pedagogical potential of Karakalpak folk pedagogy in fostering patriotic consciousness among young people within the context of contemporary globalization..

Introduction. The main goal of Karakalpak folk pedagogy is education. When a person reads and learns, they acquire knowledge. However, the presence of knowledge is not a sufficient condition for the formation of a good upbringing. To form this education, folk pedagogy serves as an educational school. Folk pedagogy is like an ocean. It embodies all types of education.

Karakalpak folk pedagogy has become an unparalleled school of practical learning for children and adults, re-education, and self-education. It serves as a practical pedagogical guide, directing the development of youth generations in all aspects" [1].

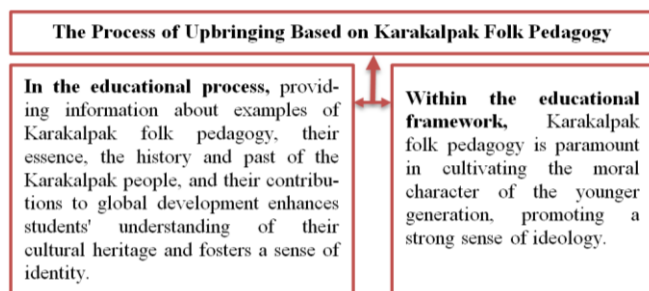
Karakalpak folk pedagogy is the result of a national creative product, the main expression of pedagogical culture, and its roots go back to ancient times. It reflects people's dreams, views, ideas about personality, family, and education. Folk pedagogy emerged as the art of upbringing, predating scientific pedagogy and continuously enriching it. Due to this, educational models in folk pedagogy foster the all-round maturity of young people. Folk pedagogy imparts the scientific and pedagogical foundations of folk education, linked to national culture, the history of folk education, customs (ethnography), folklore, and ethnopsychology. National upbringing showcases the unique facets of a nation, demonstrating paths to

developing universal human values through the cultivation of qualities such as morality, labor, and humanity. Indeed, Karakalpak folk pedagogy has been the subject of comparative studies across various historical periods, with a particular focus on the evolution of teaching and upbringing methodologies for the youth. These studies have shed light on the diverse approaches employed in shaping young minds [2].

Methodology. Karakalpak folk pedagogy contributes to developing in young people qualities such as selfless service to the people, dedication to the nation's progress, and fostering the following virtues:

- Friendship, courage, and loyalty;
- Honesty, integrity, and politeness;
- Preservation of the nation's material and spiritual heritage;
- National pride and a strong sense of identity.

The education of the youth based on Karakalpak folk pedagogy is a social imperative that will foster national unity and enhance the nation's international prestige. By employing methods designed to refine human qualities in the educational process, we can engage young people in contributing their ideas to the spiritual, socio-political sphere, thereby illuminating the essence of our people's culture, history, and traditions.

1- Table: The Process of Upbringing Based on Karakalpak Folk Pedagogy

Educational perspectives fortified by the traditions of Karakalpak folk pedagogy shape the life concepts of the youth. These traditions significantly contribute to the upbringing of the younger generation, aiming to enhance the personal, cognitive, and behavioral qualities of young individuals throughout their education. Karakalpak folk pedagogy can be regarded as a school of character, given its emphasis on virtues such as humility, kindness, hospitality, care, duty, faith, manners, and honor.

Classification	Core content	Results
Educational and upbringing views	Views on youth education within the framework of Karakalpak folk pedagogy	Through Karakalpak folk pedagogy, young people gain a profound understanding of education and its significance
Traditional folk art	An analysis of the problems in educating young people using traditional pedagogical methods, with a focus on developing skills and knowledge through organized upbringing	By bridging the gap between traditional folk education and contemporary society, we can foster the purposeful application of life skills
Patriotism traditions	The application of Karakalpak folk pedagogy to cultivate patriotism upbringing	Acquires educational knowledge rooted in the patriotism traditions of folk pedagogy.

2- Table: Classification of Youth Education Based on Karakalpak Folk Pedagogy

Pedagogical analysis shows that the educational traditions of folk pedagogy form in the youth such concepts as respect for the Motherland, good, evil, and loyalty.

Bir degende ne jaman, Ushkilsiz pishken ton jaman,
 Bilimsiz ósken ul jaman, Tórt degende ne jaman,
 Ekilenshi ne jaman, Tórelesip barǵanda,
 Elewsiz ósken qız jaman. Tóreligin buzǵan biy jaman
 Úsh degende ne jaman, [14]

– The effective implementation of Karakalpak folk pedagogy within the educational process yields tangible results in the patriotism upbringing of youth. The profound nature of Karakalpak folk pedagogy renders the widespread

application of pedagogical perspectives from various historical periods in the moral education of young people both theoretically and practically significant.

Drawing upon Karakalpak folk pedagogy, one can effectively emphasize the following in fostering a youth's devotion to patriotism values.

Firstly, in Karakalpak folk pedagogy, traditions of youth upbringing are expressed in various contexts and are reflected based on socio-political and historical sources.

Secondly, particular attention is paid to education in all aspects of Karakalpak folk pedagogy.

Thirdly, the bravery displayed by national heroes on the path to the independence and prosperity of the Motherland has a special educational significance and should be effectively used in the patriotism upbringing of youth.

Certainly, the influence of Karakalpak folk pedagogy at this level, its viability, and the richness of its educational resources deserve attention. These include:

- the uniqueness, effectiveness, vitality and vitality of folk pedagogy;
- the fact that folk pedagogy is created directly from the people and takes into account the problems of life;
- the fact that folk pedagogy is oriented towards universal goals and ideals is of particular importance.

Karakalpak folk pedagogy has weathered the storms of history, successfully passed experimental tests, has been preserved and improved, and no matter how difficult and challenging each era was, it has actively served and fulfilled the main task in the development of generations.

Through the courageous figures of folk epics like «Alpamis», «Qırıq qız», «Qoblan», «Maspasha», «Edige», «Sharyar», «Er Ziywar», «Er Qosay», «Er Shora», and «Bozuglan» [3,4,5,6,7,8,9,10,11]; in tales like «Abat Batır», «Batır bala», «Qudabay mergen», «Qıran», «Tórt Abdulla», «Qulamergen», «Ayrıwlı Alpan», «Adil patsha», «Aq kewilli jigit», «Qubılı Batır», «Oral Batır», «Gulbulbil», «Bayaulı Arıs», «Tıyın» [12]; proverbs such as «Er tuwǵan jerine», «Watan ot basman baslanadı», «Jawǵa janındı bersende, arındı berme», «Watan ushın otqa tús, arıń ushın jan ber», «Erdiń sání el bolar, Eldiń sání jer bolar, Jerdiń sání suw bolar», «Eldi súygen elge dos», «Er jigit eli ushın tuwıladı, eli ushın óledi» [13]; «Bir degende ne jaman», «Ata dárkar jigitke», «Jaqsı», «Jaqsı-jaman», «Yaranlar», «Jigirma bes», «Doslarım», «Maqtanba», «Suw isher», «Jigit bolsań» [14] traditional songs the patriotism traditions of our people are expressed. The works of Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Dospanbet jıraw, Múyten jıraw, and Jiyen jıraw, as well as folk songs, encourage young people to live in harmony, be polite, educated, patient, and wise, while avoiding harmful habits and behaviors [15].

Karakalpak folk pedagogy takes into account the past, present, and future, emphasizing that education should not forget the past, extend beyond the present, and look towards the future. The folk's virtues, hopes, pedagogical views, and life experiences guide the youth in finding their path in life [16]. Traditional moral values outlined in Karakalpak folk pedagogy help young people find their place in life, maintain family stability, and earn societal respect.

Haywanattıń birisi, Haywanattıń birisi,
 At boladı kelinshek, Tana bolar kelinshek,
 Sıylaspasa aǵayın, Shımdıǵıń betińe,
 Jat boladı kelinshek. Pana bolar kelinshek,

Ósek aytıp hár úyge,
Suwqıldama kelinshek,
Óp-ótirik sóz aytıp,
Jılpıldama kelinshek.
Sendey qızlar baláğa,
Ana bolar kelinshek
Haywanattıń birisi,
Arqar bolar kelinshek,
Kúnnen-kúńge qumarıń,
Tarqar bolar kelinshek.

Haywanattıń birisi,
Qoy boladı kelinshek,
Ele nesin kóripseń,
Bárinen de qıp-qızıq.
Toy boladı kelinshek.
Suwğa barǵan jerinde,
Íńqıldama kelinshek,
Óziń jatıp bayıńa,
Tur-turlama kelinshek [14]

Indeed, the examples of Karakalpak folk pedagogy are a great legacy, worthy of admiration for their comprehensive network of educational views, substantive perfection, and unique essence. In our time, Karakalpak folk pedagogy is of great importance in achieving the effectiveness of education and the patriotism maturity of young people in the family and society. It should be emphasized that each area of Karakalpak folk pedagogy reflects the general characteristics of education but also has its own features, such as the manifestation of kindness, goodness, humanity, and beauty in various examples, and adaptation to it. Karakalpak folk pedagogy is the foundation of national education, as it is a heritage created as a result of the centuries-old life experience of our people, its traditions, activities, and directions in youth education.

Results and discussion. In the contemporary era of globalization, the education of youth in moral, humanitarian, and patriotic values through the widespread use of folk pedagogy and their comprehensive development on this basis is considered one of the most important tasks facing every individual, family, and society. By adhering strictly to a system of patriotic education for youth, both in and out of the classroom, based on national customs and traditions, we will be able to establish a unique approach to cultivating such a sense of patriotism among the youth [17].

Therefore, Karakalpak folk pedagogy offers a unique and invaluable resource for cultivating moral and ethical values in the younger generation. A deep understanding of Karakalpak epics, folklore, and history is essential for achieving patriotism development. Karakalpak folk pedagogy effectively incorporates time-honored traditions into modern education. This approach significantly enhances the outcomes of educational efforts. Specifically, it involves:

1. Fostering patriotism values in young people by drawing on the rich tapestry of Karakalpak cultural heritage.

2. There will be a wider scope for the application of folk pedagogy models at all levels of the education system.

A significant feature of folk pedagogy is its crucial role in the patriotism development of individuals. It encompasses various aspects of human life, including health, behavior, and other characteristics, and employs a multitude of educational methods to ensure effective learning. For centuries, methods such as explanation, instruction, encouragement, support, persuasion, personal example, demonstration of exercises, gestures, and punishment have been employed to influence the upbringing of youth [18].

Experiments have shown that young people can effectively develop a sense of love for their people and utilize examples from folk pedagogy to preserve their values, traditions, and national identity. Key directions and

methods for fostering patriotism among youth include:

- Organizing discussions and conferences on the history, past, customs, and traditions of our people;

- organizing special classes in educational institutions to study examples of folk pedagogy, such as folk tales, proverbs, riddles, folk songs, and traditional wisdom;

- based on Karakalpak folk pedagogy, regularly following the national and spiritual values of our ancestors within the family.

The integration of patriotism education, as reflected in Karakalpak folk pedagogy, into the curricula of educational institutions through a special course titled 'Educational Traditions in Karakalpak Folk Pedagogy' and the incorporation of patriotism education into extracurricular activities. Additionally, the organization of various events and meetings will contribute to the development of youth's manners. The success of teaching young people about values depends on the specific approaches we use. It's important to consider what students think, make sure our teachers are qualified, and have the resources we need. This helps young people connect with their country and their heritage.

It is crucial to organize various meetings that take into account the specific needs of youth's patriotism development, promote the lifestyle of exemplary parents, consistently care for the enlightened, and conduct sports games on various themes. We believe that such practical work should be carried out in all areas of comprehensive patriotism development.

To widely implement the traditions of patriotism education rooted in Karakalpak folk pedagogy within the education system, it is essential to develop specific programs, textbooks, manuals, and methodological guidelines, taking into account pedagogical requirements. This will contribute to strengthening national education and fostering patriotism among young people. Secondly, such a didactic tradition, formed within a specific field of patriotism education, serves as a foundation for the rapid study of national cultural traditions, historical periods, and customs.

Every individual should love and be proud of their nation through deep affection and pride, while simultaneously respecting and honoring other nations. This will create a social environment that greatly contributes to the patriotism education of the younger generation. Therefore, organizing the development of youth's patriotism education from a scientific and pedagogical perspective is one of the most pressing issues today.

Folk pedagogy serves two educational purposes in the moral development of youth. Firstly, it acts as a stabilizing force for moral values within society. Secondly, it cultivates moral character in young people, fostering enduring human qualities such as kindness, courage, and diligence. These qualities demonstrate the effectiveness of using Karakalpak folk pedagogy to foster the moral and spiritual development of young people.

The centuries-old history of the Karakalpak people has accumulated a unique educational experience. It encompasses moral education, social norms of behavior, and exemplary principles. In accordance with their socio-economic conditions and national traditions, specific requirements for patriotic education of young people are formed, tailored to their unique characteristics. It is the duty of the entire nation to provide moral education to the youth

based on Karakalpak folk pedagogy. Our society should focus on building a new Karakalpakstan within the framework of a new Uzbekistan, rooted in patriotism education.

Conclusion. The moral and spiritual education imparted to the youth through Karakalpak folk pedagogy is not imaginary. It embodies the historical life, culture, customs, and identity of our people, our nation. Based on Karakalpak folk pedagogy, systematic work should be carried out to consciously engage young people as future leaders in the field of moral and spiritual education in their pedagogical activities. Therefore, in the development of nationalism, industriousness, humanism, and enlightenment will take on a new meaning - patriotic ideals.

To ensure the moral and spiritual development of youth based on folk pedagogy, it is necessary to enhance their knowledge and responsibility in terms of professional

skills. Therefore, it is crucial to use examples from folk pedagogy in educational institutions to cultivate patriotism among the youth and thereby educate them.

Education grounded in folk pedagogy equips young people with knowledge of responsibility, willpower, manners, virtues, humanity, diligence, and patriotism, fostering in them the qualities of worthy descendants of our ancestors.

In short, by using traditional Karakalpak educational methods and incorporating national customs and folklore, we can effectively teach young people about spirituality, morality, hard work, compassion, patriotism, and important values like friendship, courage, heroism, and family. From this perspective, we believe that folk pedagogy should be deeply studied in all educational institutions as the foundation of modern education in the moral and spiritual development of youth.

References

1. Qaraqalpaq etnopedagogikası. – Nókis: «Bilim», 2010.
2. Álewov Ó. Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qáleplesiwi hám rawajlanıwı. – Nókis: «Bilim», 1993.
3. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. VII t. Alpamıs dástanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1981.
4. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. VI t. Qırıq qız dástanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1980.
5. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. VIII t. Qoblan dástanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1981.
6. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. X t. Maspashá dástanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1982.
7. Qaraqalpaq dástanı. Edige. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1990.
8. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. XIII t. Shariyar dástanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1984.
9. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. IX t. Er Ziyuar dástanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1981.
10. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. XVII t. Er Qosay dástanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1981.
11. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. XIX t. Bozuǵdan dástanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1981.
12. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. I t. Qaraqalpaq xalıq ertekleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1977.
13. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. IV t. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1978.
14. Qaraqalpaq folklórı. Kóp tomlıq. V t. Qaraqalpaq xalıq qosıqları hám salt jırları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1980.
15. Orazimbetov Ye. K. Pedagogy of the people-youth in the spirit of patriotism key resource in education. // Uzbek Scholar Journal 18 (2023): - P. 66-74.
16. Orazimbetov Ye.K. The people pedagogically educate youth patriotism and traditionally. Web of Humanities: // Journal of Social Science and Humanitarian Research, 1(4), 2023. – P. 21-23.
17. Orazimbetov Ye. Globallashuv sharoitida xalıq pedagogikasining vatanparvarlik tarbiyani takomillashtirishda ahamiyati. // Science and Society 1.1 2023. – P. 86-93.
18. Orazimbetov Ye.K. Specific Characteristics of Patriotic Education of Youth in Public Pedagogics. // Web of Teachers: Inderscience Research 1.4, 2023. – P. 17-19.

**TALABALARGA ETNOPEDAGOGIK QADRIYATLARNI TAQDIM ETISHDA
TAYANILADIGAN YONDASHUVLAR**

A.K.Pazilov – *pedagogika fanlari nomzodi, professor*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ПОДХОДЫ К ПРЕДСТАВЛЕНИЮ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ СТУДЕНТАМ

A.K.Пазиллов – *кандидат педагогических наук, профессор*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**IN PRESENTING ETHNO-PEDAGOGICAL VALUES TO STUDENTS
RELATED APPROACHES**

A.K.Pazilov – *candidate of pedagogical sciences, professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: etnopedagogik qadriyatlar, evolyutsion yondashuv, genetik yondashuv, tizimli yondashuv, etnologik yondashuv, antropologik yondashuv, madaniy yondashuv, ingetrativ yondashuv, kooperant yondashuv, sivilizatsion yondashuv, aksiologik yondashuv.

Rezyume. Maqolada etnopedagogik qadriyat va etnopedagogik yondashuvlar, xususan evolyutsion, genetik, tizimli, etnologik, antropologik, madaniy, ingetrativ, kooperant, sivilizatsion va aksiologik yondashuvlar haqida fikr yuritiladi.

Ключевые слова: этнопедагогические ценности, эволюционный подход, генетический подход, системный подход, этнологический подход, антропологический подход, культурный подход, интегративный подход, кооперативный подход, цивилизационный подход, аксиологический подход.

Резюме. В статье рассматриваются этнопедагогические ценности и этнопедагогические подходы, в частности эволюционный, генетический, системный, этнологический, антропологический, культурный, инертивный, кооперативный, цивилизационный и аксиологический подходы.

Key words: ethnopedagogical values, evolutionary approach, genetic approach, systematic approach, ethnological approach, anthropological approach, cultural approach, integrative approach, cooperative approach, civilizational approach, axiological approach.

Summary. The article examines ethnopedagogical values and ethnopedagogical approaches, particularly evolutionary, genetic, systemic, ethnological, anthropological, cultural, integrative, cooperative, civilizational and axiological approaches.

Kirish. Xalq pedagogikasi manbalarini uzluksiz taʼlim mazmuniga tizimli tarzda singdirish, tarbiyaning mohiyatini bevosita xalq madaniyati bilan bogʻliqlikda anglashga xizmat qiladi. Oliy taʼlim muassasalarida xalq pedagogikasining tarbiyaviy imkoniyatlaridan samarali foydalanish maqsadida seminarlar, treninglar tashkil etish, talabalarning ushbu yoʻnalishda mustaqil bilim olishlariga alohida eʼtibor qaratish maqsadga muvofiq. Chunki talabalar uchun etnopedagogik qadriyatlarining falsafiy, umumilmiy va pedagogik ahamiyati, mazmun mohiyatini tushunish alohida ahamiyatga ega.

Adabiyotlar taxlili. Uzluksiz taʼlim jarayonida etnopedagogik qadriyatlarni oʻrganish, oʻzlashtirishning ijtimoiy pedagogik ahamiyati P.Abdimuratov [1] Oʻ.Aleuov [2], O.Musurmonova [5], N.S.Safarov [7], A.Tilegenov [9], M.J.Mutalibova [6], A.Tajimuratov [8] kabilar tomonidan tadqiq etilgan. Olimlarimiz tomonidan “Moveraunnaxr xalqlari pedagogikasi” (pedagogika institutlari uchun) dasturi ishlab chiqilgan [3]. Mualliflar tomonidan “Qoraqalpoq etnopedagogikasi” oʻquv qollanmasi tayyorlanilgan [4]. Ushbu tadqiqotchilar tomonidan tayyorlangan materiallarda oʻzbek va qoraqalpoq xalqlari madaniyatining rivojlanishi, shuningdek, taʼlim va pedagogika tarixining rivojlanishi har tomonlama talqin etiladi.

Xalq pedagogikasi jamiyatda roʻy bergan oʻzgarishlarga har doim tezkorlik bilan javob qaytargan va shaxsni ijtimoiylashtirish nuqtayi nazardan voqelikka munosabat bildirgan. Mustaqillik yillarida ilmiy jamoatchilik orasida etnopedagogik qadriyatlarga boʻlgan munosabat tubdan oʻzgarib ularning shaxs kamolotida tutgan oʻrnini tadqiq

qilishga boʻlgan qiziqish ortdi. Natijada esa taʼlim-tarbiya mazmuni etnopedagogik qadriyatlar bilan boyitildi.

Hozirgi vaqtda ham etnopedagogik qadriyatlarining tarbiyaviy mohiyati izchillik bilan oʻrganilmoqda. Ushbu yoʻnalishdagi tadqiqotlarda etnopedagogik qadriyatlarining mazmuni ochib berilgan. Taʼlim mazmunining etnopedagogik vositalar hisobiga boyitilishi mazkur qadriyatlar mazmunining talabalar tomonidan anglanishini jadallashtiradi. Taʼlim jarayonida talabalarga ilmiy bilimlar darajasidagi qadriyatlar taqdim etilishi maqsadga muvofiqdir. Bunday qadriyatlar yordamida xalqning ijtimoiy-madaniy tajribasi oʻzlashtiriladi.

Munozara va tahlillar. Etnopedagogika sohasida amalga oshirilgan izlanishlarning natijalariga koʻra, etnopedagogika va etnopedagogik tadqiqotlarning nazariy-metodologik asoslari pedagogika fani metodologiyasida ishlab chiqilgan yondashuvlarga tayanadi. Shunga koʻra talabalarda etnopedagogik qadriyatlar vositasida axloq-odob koʻnikmalarini shakllantirish jarayonida evolyutsion, genetik, tizimli, etnologik, antropologik, madaniy, integrativ, kooperant, tsivilizatsion, aksiologik yondashuvlarga tayanish maqsadga muvofiq keladi.

Evolutsion yondashuv etnopedagogik qadriyatlarining vaqt davomida bosqichma-bosqich shakllanishi, oʻzgarishi va takomillashuvini hisobga olgan holda oʻrganishga asoslangan yondashuvdir. **Genetik yondashuv** esa ushbu qadriyatlarining kelib chiqish manbalari, ildizlari va avlodlar-avlodga oʻtish mexanizmlarini tahlil qiladi. Ushbu ikki yondashuv uygʻun tarzda qoʻllanilganda etnopedagogik merosni tarixiy jarayon sifatida toʻliq anglash imkonini beradi. Mazkur yondashuv talabalarga

milliy qadriyatlarning paydo bo'lish sabablari, turli tarixiy davrlarda ularning mazmunidagi o'zgarishlari, zamonaviy ta'limda saqlanib qolish yoki transformatsiyalanish jarayonlarini izchil anglash imkonini beradi. Natijada talabalar qadriyatlarni statik emas, balki dinamik, taraqqiy etuvchi tizim sifatida qabul qilishga muvaffaq bo'ladilar. Genetik yondashuv orqali talabalar milliy tarbiyaning uzluksizligini ta'minlash, xalq an'analarning turli tumanligi, oila-mahalla-ta'lim muassasalari zanjirida etnopedagogik qadriyatlarning uzluksiz o'zlashtirish zarurligini anglab etadilar. Bu esa milliy tarbiya xalqning tarixiy xotirasi bilan bog'liqligi va ma'naviy vorisligini mustahkamlaydi.

Evolutsion yondashuv yordamida talabalarning tanqidiy va ilmiy tafakkurini rivojlantirib, qadriyatlarni davr talablari bilan qiyosiy tahlil qilish, eski va zamonaviy tarbiyaviy shakllar o'rtasidagi farqni anglash, qaysi qadriyatlar saqlanishi, qaysilarining qayta talqin etilishi lozimligini asoslashga o'rgatadi. Natijada talabalarda ilmiy tahlil faoliyati va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari rivojlantiriladi. Shuningdek evolyutsion yondashuv asosida etnopedagogik qadriyatlar ta'lim bilan singdiriladi, innovatsion pedagogik texnologiyalar milliy tarbiya elementlari bilan boyitiladi. Shu tariqa etnopedagogik qadriyatlarning amaliy ahamiyati ortadi.

Evolutsion-genetik yondashuv bo'lajak o'qituvchilar uchun milliy tarbiya g'oyalarini turli yosh bosqichlariga mos qo'llash, talabalarning etnomadaniy muhitini hisobga olish, ta'limda tarixiy tajriba va zamonaviy ehtiyojlarni uyg'unlashtirish kabi kasbiy kompetentsiyalarni shakllantirish imkonini beradi. Etnopedagogika nazariyasida evolyutsion va genetik yondashuvlar etnopedagogik hodisalarning kelib chiqishi va taraqqiyotini ochib berishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tizimli yondashuv ta'lim-tarbiya jarayonini o'zaro bog'liq, bir-birini to'ldiruvchi va yaxlit holda faoliyat yurituvchi komponentlar tizimi sifatida qarashni nazarda tutadi. Etnopedagogik qadriyatlarni talabalarga etkazishda bu yondashuv xalq pedagogikasi, milliy madaniyat, an'analar, urf-odatlar, axloqiy me'yorlar va zamonaviy pedagogik bilimlarni bir butun tizim sifatida uyg'unlashtirish imkonini beradi. Tizimli yondashuv orqali talabalar etnopedagogik qadriyatlarni alohida-alohida tushunchalar sifatida emas, balki, o'zbek xalqi madaniyatining bir qismi, milliy tarbiya tizimining tarkibiy elementi, shaxs ma'naviy kamolotining omili sifatida baholashga muvaffaq bo'ladilar. Bu esa talabalarning etnopedagogik bilimlarni chuqur o'zlashtirish, qadriyatlarni qabul qilish va hayotiy tajribalariga singdirishga erishadilar.

Tizimli yondashuv talabalarga taqdim etilayotgan qadriyatlarning izchilligi va uzviyligini ta'minlaydi. Natijada nazariya bilan amaliyot orasida uzviy aloqadorlik ta'minlanib, etnopedagogik bilimlar umumiy pedagogika, pedagogika tarixi va madaniyatshunoslik bilan integratsiyalashadi. Tizimli yondashuvda etnopedagogik qadriyatlar talabalarda milliy o'zlikni anglash, ma'naviy-axloqiy barkamollik, ijtimoiy mas'uliyat va fuqarolik pozitsiyasiga egalik tuyg'usini shakllantiradi. Tizimli yondashuv tarbiya jarayonlarini tasodifiy emas, balki maqsadga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish imkonini beradi. Tizimli yondashuv talabalarni etnopedagogik qadriyatlarni tahlil qilishga, ularni ta'lim jarayonida qo'llash usullarini o'zlashtirishga, istiqboldagi pedagogik

faoliyatida milliy tarbiya elementlaridan foydalanish kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada etnopedagogik bilimlar amaliy kompetensiyaga aylanadi.

Tizimli yondashuv talabalarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirib, etnopedagogik hodisalarni tizimli tahlil qilish, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash, milliy tarbiya tajribasini ilmiy asoslash ko'nikmalarini shakllantirishga ko'maklashadi. Bu esa yosh tadqiqotchilarda etnopedagogik qadriyatlar va bilimlarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi.

Etnologik yondashuv etnopedagogik qadriyatlarni o'zbek xalqining etnik kelib chiqishi, turmush tarzi, urf-odatlar, marosimlari, an'analari, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog'liq holda o'rganishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuv doirasida tarbiya o'zbek xalqining etnik tajribasi va madaniy xotirasi mahsuli sifatida baholanadi. Etnologik yondashuv talabalarga tarbiyaviy g'oyalarining o'zbek xalqi hayoti bilan bog'liqligi, xalq pedagogikasidagi urf-odat, marosim, an'analarning tarbiyaviy funktsiyasi, milliy xarakter va mentalitetning shakllanish omillarini chuqur anglash imkonini beradi. Natijada etnopedagogik qadriyatlar abstrakt tushuncha emas, balki konkret milliy muhit mahsuli sifatida idrok etiladi.

Etnologik yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim talabalarda o'zbek xalqining tarixi va madaniyatiga hurmat, milliy qadriyatlarga ongli munosabat, milliy o'zlikni anglash va milliy g'urur tuyg'usini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa talaba-yoshlarni milliy ildizlardan uzilmagan holda tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu bilan birga etnologik yondashuv doirasida qardosh xalqlarning tarbiyaviy tajribalarini qiyosiy o'rganish, ularning umumiy va o'ziga xos jihatlarni aniqlab, madaniyatlararo muloqotga tayyor bo'lishlarini ta'minlaydi. Bu holat talabalarda bag'rikenglik, tolerantlik va madaniy muloqot kompetentsiyalarini rivojlantiradi.

Ta'lim mazmunining pedagogik ahamiyatini oshirishda etnopedagogik qadriyatlar xalq og'zaki ijodi, oilaviy tarbiya an'analari, milliy bayramlar va marosimlar, mehnat va axloq me'yorlari orqali yoritiladi. Natijada ta'lim jarayonining hayotiyligini ta'minlaydi va talabalarning ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etishlariga imkoniyat yaratadi. Bo'lajak o'qituvchilar uchun etnologik yondashuv o'quvchilarning etnomadaniy muhitini hisobga olish, tarbiyaviy ishlarni milliy an'analar asosida tashkil etish, ko'p millatli ta'lim muhitida samarali faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Antropologik yondashuv etnopedagogikada insonni muayyan etnos va madaniy muhit vakili sifatida qarashga asoslanadi. Antropologik yondashuvda tarbiya insonning tabiiy ehtiyojlari, yosh va individual xususiyatlari, etnik mentaliteti va dunyoqarashi bilan bog'liq holda tashkil etiladi. Antropologik yondashuv talabalarga etnopedagogik qadriyatlarni insonning ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi omil, shaxs rivojining tabiiy va ijtimoiy qonuniyatlari bilan bog'liq hodisa, tarbiyaning insonparvar asosi sifatida anglash imkonini beradi. Bu yondashuv etnopedagogik qadriyatlarni faqat an'ana sifatida emas, balki shaxs taraqqiyotiga xizmat qiluvchi pedagogik manba sifatida talqin qiladi. Antropologik yondashuv doirasida ta'limni talaba shaxsiga yo'naltirishni ta'minlaydi. Bu jarayon talabalarning shaxsiy tajribasi, oilaviy va etnomadaniy muhiti, qiziqish va ehtiyojlarini hisobga olgan

holda tashkil etiladi. Natijada etnopedagogik qadriyatlar talabalar tomonidan ongli ravishda qabul qilinadi va ular uchun shaxsiy ahamiyat kasb etadi. Antropologik yondashuv orqali xalq pedagogikasida milliy qadriyatlarning insonparvarlikka asoslangan mazmuni namoyon bo'ladi. Bu holat talabalarda milliy qadriyatlarni zamonaviy gumanistik g'oyalar bilan uyg'un holda anglash ko'nikmasini shakllantiradi. Antropologik yondashuv etnopedagogik qadriyatlarni taqdim etishda talabalarining yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olishga imkonini beradi.

Madaniy yondashuv doirasida ta'lim-tarbiya madaniy hodisa sifatida talqin etiladi. Shaxs esa ushbu madaniy muhitda shakllanib uning ijtimoiy subyektiga aylanadi. Etnopedagogikada ushbu yondashuv xalq pedagogikasini etnik madaniyat, ma'naviy meros, urf-odatlar, an'analar, qadriyatlar tizimi bilan uzviy birlikda o'rganishni nazarda tutadi. Madaniy yondashuv orqali talabalar etnopedagogik qadriyatlarni milliy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida tushunadilar. Ular:

- etnopedagogik qadriyatlarni xalq madaniyatining ajralmas qismi sifatida;
- tarbiyani, madaniy tajribani avloddan-avlodga uzatish mexanizmi sifatida;
- xalq pedagogikasini ma'naviy meros tashuvchisi sifatida baholashni anglatadi.

Bu etnopedagogik bilimlarni yuzaki emas, madaniy mazmun bilan boyitilgan holda o'zlashtirishga xizmat qiladi. Madaniy yondashuv ta'limda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash imkonini beradi. Bunda milliy qadriyatlarni umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'lash, an'anaviylik va zamonaviylik orasidagi muvozanatni ta'minlash, o'zbek xalqi madaniyatini umuminsoniy madaniyat kontekstida anglash uchun qulay sharoit yaratadi. Natijada talabalarda madaniy keng dunyoqarash va bag'rikenglik sifatlarini tarbiyalashga xizmat qiladi. Madaniy yondashuv asosida etnopedagogik qadriyatlar ta'lim mazmunining hayotiylikini ta'minlaydi. Madaniy yondashuv etnopedagogik qadriyatlarni shaxs ma'naviy kamolotini ta'minlovchi asosiy manba, ularning xulq-atvoriga axloqiy me'yorlarni singdiruvchi omil, milliy o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantirish vositasi sifatida talqin etiladi. Bunday vositalar yordamida talabalarda axloq-odob ko'nikmalari, milliy ong va milliy dunyoqarash rivojlanadi. Madaniy yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilar ta'lim-tarbiya jarayonini madaniy muhit bilan bog'lab tashkil etish kompetentsiyasini egallaydilar, o'quvchilarda madaniy kompetentsiyalarni rivojlantirish metodlarini o'zlashtiradilar, milliy tarbiyani zamonaviy ta'lim tizimiga integratsiya qilish ko'nikmalarini egallaydilar.

Integrativ yondashuv oliy pedagogik ta'lim jarayonida etnopedagogik qadriyatlarni o'zlashtirishni tizimli tarzda tashkil etishda tizimli, madaniy, etnologik, antropologik, evolyutsion-genetik kabi yondashuvlarni integratsiyalash mexanizmi sifatida amal qiladi. Ushbu yondashuv etnopedagogik qadriyatlarni yakka yo'nalish doirasida emas, balki yaxlit pedagogik-ma'naviy tizim sifatida ochib berishga xizmat qiladi. Integrativ yondashuv talabalarga o'zbek xalqining etnopedagogik qadriyatlarini o'ziga xos madaniy hodisa sifatida o'rganish imkonini beradi. O'zbek xalqining an'alarini uning tarixiy taraqqiyoti mahsuli sifatida, milliy qadriyatlarni esa millat vakillarining

ma'naviy taraqqiyoti bilan bog'liq holda anglashga ko'maklashadi. Buning natijasida etnopedagogik qadriyatlar xalq tomonidan yaratilgan tarbiyaga oid bilimlar majmui sifatida namoyon bo'ladi. Integrativ yondashuv fanlararo aloqadorlik ko'lamini kengaytirgan holda etnopedagogikani umumiy pedagogika, pedagogika tarixi, etnologiya, madaniyatshunoslik, falsafa va sotsiologiya bilan bog'lab o'rganish imkonini beradi. Bu talabalarda fanlararo tafakkurni shakllantirib, bilimlarni amaliyotga tatbiq etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Integrativ yondashuv asosida milliy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar bilan qiyoslangan holda o'rganiladi. Natijada an'anaviy va innovatsion yondashuvlar orasida muvofiqlik ta'minlanadi. Integrativ yondashuv natijasida pedagogik nazariya va amaliyotning uyg'unligini ta'minlaydi. Talabalar etnopedagogik qadriyatlarni real pedagogik jarayonlarda qo'llash ko'nikmasiga ega bo'ladilar. Bu esa ta'lim jarayonining samaradorligi va hayotiylikini ta'minlashga xizmat qiladi.

Kooperant yondashuv doirasida talabalar hamkorlikdagi qadriyatli faoliyat tajribasini o'zlashtiradilar. Kooperant yondashuv etnopedagogik qadriyatlarni o'rganish va taqdim etishda turli subyektlar ta'lim muassasasi, oila, jamoa, mahalla, madaniy muassasalar, shuningdek kooperant yondashuv o'qituvchi va talabalarining o'zaro hamkorligini nazarda tutadi. Bu yondashuv doirasida tarbiya alohida bir subyektning ishi emas, balki ijtimoiy xarakterdagi jamoaviy faoliyat sifatida talqin etiladi. Kooperant yondashuv talabalarga etnopedagogik qadriyatlarni jamoaviy tajriba sifatida anglashga yordam beradi. Bunda ular xalq pedagogikasining jamoaviy tabiati, tarbiyaning avlodlar, oila va jamoa orqali amalga oshishi, etnopedagogik qadriyatlarni ijtimoiy tajriba sifatida anglash imkoniga ega bo'ladilar. Natijada etnopedagogik qadriyatlar faqat nazariy bilim emas, balki mavjud amaliyot sifatida qabul qilinadi. Kooperant yondashuv asosida ta'lim muassasari, oila va jamoa orasida hamkorlik ta'minlab, talabalar etnopedagogik qadriyatlarni kundalik hayotiy faoliyatlarida qo'llash va ulardan tarbiyaviy jarayonlarda samarali foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar. U guruhli ish, jamoaviy loyihalar, etnomadaniy tadbirlar, tadqiqot va ijtimoiy faoliyat orqali talabalarni ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi hamda ularda ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalash imkoniyatini kengaytiradi. Kooperant yondashuv orqali talabalarda ijtimoiy, madaniy va kommunikativ kompetentsiyalar, ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantiriladi. Talabalar kooperant yondashuv asosida tarbiyaviy ishlarni jamoa bilan hamkorlikda tashkil etish, ota-onalar va jamoatchilik bilan ishlash, milliy tarbiyani ijtimoiy muhit bilan uyg'unlashtirish ko'nikmalarini egallaydilar.

Sivilizatsion yondashuv etnopedagogik qadriyatlarni muayyan xalq yoki millatning alohida tajribasi sifatida emas, balki insoniyat sivilizatsiyasining tarkibiy qismi sifatida o'rganishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuv doirasida tarbiya tarixiy sivilizatsiyalar Sharq, G'arb, islom sivilizatsiyasi va boshqalar kontekstida talqin qilinadi. Sivilizatsion yondashuv etnopedagogik qadriyatlarni umuminsoniy qadriyatlar, dunyoviy madaniyat taraqqiyoti bilan uyg'unlashtiradi. Shuningdek, milliy tarbiyaning umuminsoniy ahamiyatini ochib beradi, talabalarda global va tarixiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Sivilizatsion yondashuv milliy qadriyatlarni alohida-alohida cheklangan holatda emas, balki tsivilizatsiyalar muloqoti doirasida anglashga yordam beradi.

Aksiologik yondashuv ta'lim va tarbiyani qadriyatlar tizimi orqali tahlil qiladi. Etnopedagogikada ushbu yondashuv xalq pedagogikasini axloqiy, ma'naviy, milliy va ijtimoiy qadriyatlar majmui sifatida o'rganiladi. Aksiologik yondashuv etnopedagogik qadriyatlarni tarbiyaning asosiy mazmuniga aylantiradi. Ushbu yondashuv talabalarda shaxslararo qadriyatli munosabat, insonlarni qadrlash, o'zaro hurmat va mas'uliyat hissini tarbiyalaydi. Aksiologik yondashuv milliy va umuminsoniy qadriyatlarning integratsiyasini ta'minlaydi hamda etnopedagogik ta'limning ma'naviy-axloqiy tarbiya sohasidagi imkoniyatini oshiradi. Ushbu yondashuv doirasida etnopedagogik qadriyatlarning bo'lajak mutaxassisni shaxsiy-kasbiy jihatdan shakllantirish imkoniyati kengayadi.

Etnopedagogik tadqiqotlarning aksariyati tizimli yondashuv prinsipi asosida amalga oshirilmoqda. Turli tuman etnopedagogik qadriyatlar orasida shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lganlarini tanlab olib tizimlashtirgan holda ta'lim mazmuniga singdirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda talabalarda etnopedagogik qadriyatlar vositasida odob-axloq ko'nikmalarini shakllantirishda yuqorida ko'rib chiqilgan barcha yondashuvlarga tayanish, ushbu yo'nalishda samaradorlikka erishish imkonini beradi. Shuningdek, etnopedagogik qadriyatlar vositasida talabalarda odob-axloq ko'nikmalarini shakllantirishda pedagogik turkum fanlari orasidagi integratsiyaga tayanish talab etiladi. Etnopedagogika yosh avlodni oila-mahalla-ta'lim muassasasi hamkorligi zanjirida tarbiyalash va ijtimoiylashtirish muammolarini ham o'z mazmunida mujassamlashtirganligi bilan ham ajralib turadi. Chunki unda xalqning ko'p asrlik ijtimoiy tajribasi mujassamlashgan.

Talabalar etnopedagogik qadriyatlarni o'zlashtirishlari uchun zarur didaktik vositalar va pedagogik shart-sharoitlar

yaratilishi alohida ahamiyatga ega. Etnopedagogik qadriyatlarni o'rganish va o'zlashtirish jarayonida umumiy pedagogika va etnopedagogikaning falsafiy asoslari, uning ijtimoiy-falsafiy ahamiyatini talabalarga etkazish alohida dolzarblik kasb etmoqda. Etnopedagogikaning mazmuni o'zbek xalqining tarbiyaga oid bilimlarini o'z ichiga oladi. Etnopedagogik qadriyatlar ta'lim-tarbiyaning mazmunini boyitadi.

Etnopedagogik qadriyatlarning mazmun-mohiyatini anglash bilish nazariyasida ishlab chiqilgan "bilim" tushunchasi, pedagogikaning falsafiy asoslari bilan uzviy bog'liq. Yuqorida ta'kidlaganimizdek etnopedagogik qadriyatlarning mazmun-mohiyatini anglash birinchi navbatda o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantirishga xizmat qiladi. "Anglash" tushunchasi ham empirik, ham nazariy bilimlarni o'zlashtirish va rivojlantirish shartlaridan biri hisoblanadi. Ma'lumki o'zbek xalqining pedagogik bilimlari va etnopedagogik qadriyatlari birinchi navbatda falsafiy-siyosiy, ijtimoiy-axloqiy mazmunga ega. U xalqning ko'p asrlik turmush tarzi madaniyati, axloqiy qarashlari, qadriyatlari, ijtimoiy rollari haqida ma'lumot beradi. Mazkur qadriyatlarning nazariy kontseptual asoslari xalqning yosh avlodni tarbiyalashga oid bilimlarining ifodasi hisoblanadi. Mazkur qadriyatlar xalq og'zaki namunalarda jamlangan. Ular o'zbek va qoraqalpoq ertaklari, qo'shiqlari, dostonlari, o'yinlari, maqollardan iborat.

Xulosa. Xalq pedagogikasining ayrim jihatlarini anglash va o'zlashtirish asrlar davomida shakllangan bo'lib, tajribani muvaffaqiyatli uzatish, avlodlar vorisligi tartibini saqlab qolishga xizmat qilgan. Milliy-hududiy an'analarda ifodalangan xalq pedagogikasi pedagogik bilimlarning muayyan darajasini, insoniyat ma'naviy taraqqiyotining aniq tarixiy bosqichini aks ettiradi. Xalq pedagogikasini yaxlit holda, uning maqsad, vazifalari, shakllari, usul, metodlarini, tarbiya vositalari, omillari, tushunchalarini talabalarga o'rgatish orqali ularni kasbiy faoliyatga tayyorlash uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Abdimuratov P. «Qaraqalpaq xalqining urp-odat, dasturlari hám olarning jaslar tarbiyasidagi áhmiyeti». – Nókis: «Bilim», 1996.
2. Alewov O. Qaraqalpaqstanda tálim-tarbiyalıq oylardıń qalıplesiwı hám rawajlanıwı. – Nókis: «Bilim», 1993.
3. Qoraqalpoq etnopedagogikasi. Pedagogikalıq institut talabaları ushın o'quv qullanma. – Nókis: «Bilim», 2010.
4. Moveraunnaxr xalqlari pedagogikasi (pedagogika institutlari uchun dastur). – Nókis: «Bilim». 1995.
5. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: «O'qituvchi», 1996.
6. Mutalibova M.J. Xalq pedagogikasi. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2015.
7. Safarov N.S. Progressivnie idei i traditsii narodnoy pedagogiki Uzbekistana. – Tashkent: «Fan», 1989.
8. Tajimuratov A. «Qaraqalpaq xalıq pedagogikasi». – Nókis: «Bilim», 1996.
9. Тилегенов А.Т. Воспитание у подростков духовно-нравственных ценностей средствами народных дастанов (на материале дастана «Алпамыш»). Канд.пед.наук ...дисс.автореф. –Тошкент: 1998.

**TALABA-JASLARDÍ GLOBALLASÍW PROCESINDE MÁNÁWIY TARBIYALAWDÍŃ
INNOVACIYALÍQ MEXANIZMLERI**

K.T.Primbetov – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

**ИННОВАЦИОННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ
В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

К.Т.Примбетов – *доктор философии педагогических наук*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**INNOVATIVE MECHANISMS FOR THE SPIRITUAL EDUCATION OF STUDENTS
IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION**

K.T.Primbetov – *doctor of philosophy in pedagogical sciences*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: globallashuv, muammolar, yoshlar tarbiyasi, psixologiya.

Rezyume. Insoniyatning global muammolari, globallashuvning real jarayonlari va shakllarini aniqlashda, birinchi navbatda, yoshlar parametri turadi. Aynan yoshlar iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan aziyat chekadi va voqealar markaziga borib qolishlari mumkin. Avvalo, yoshlar yangilanib borayotgan dunyoviy etikani puxta egallab, uning asosida yashashni o‘rganishi kerak.

Ключевые слова: глобализация, проблемы, воспитание молодежи, психология.

Резюме. При определении глобальных проблем человечества, реальных процессов и форм глобализации, в первую очередь, стоит параметр молодежи. Именно молодые люди страдают экономически и социально и могут оказаться в центре событий. Прежде всего, молодежь должна овладеть обновляющейся светской этикой и научиться жить на её основе.

Key words: globalization, problems, youth education, psychology.

Summary. In identifying the global problems of humanity, the real processes and forms of globalization, the youth parameter stands first. It is young people who suffer economically and socially and may end up in the center of events. First of all, young people must master the renewing secular ethics and learn to live on its basis.

Kirisıw. Házirgi kúnde jańa maǵlıwmatlar turmısımızdın ekonomikalıq hám de social transformaciya procesinde zárúrli áhmiyetke iye. Globallasıw fenomenı zamanagóy dúnyada tek ǵana ekonomika hám menshikli sektordı, emes siyasiy jáne social iskerlik tarawlarında da kórinbekte. Globallasıwdın tiykarında usı maǵlıwmatlardı qabıllaw, ózlestiriw, hám uzatıwdan shólkemlesken. Jaslar hár qanday jámiyetin ajıralmaytuǵın bólegi bolıp tabıladı hám globallasıw dáwirinde eń dáslep onıń máseleleri birinshilerden bolıp júzege shıǵadı. Insaniyattın global máseleleri, globallasıwdın real processleri hám formaların anıqlawda, birinshi gezekte, jaslar parametri turadı. Áyne jaslar ekonomikalıq jáne social tárepten azap shegedi hám waqıyalar orayına barıp qalıwı múmkin. Aldı menen, jaslar jańalanıp baratırǵan dúnyalıq etikani puqta iyelep, onıń tiykarında jasawdı úyreniwi kerek. Ǵárezsiz turmısqa kirip kiyatırǵan jaslarımız tınıshlıq mádeniyatın anlawı hám tusınıp jetiwi, globalizaciya procesine social aralıqtan qaraw zárúr bolıp tabıladı.

Izertlew metodologiyası. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 5-iyuldaǵı PP-5106 san Pármanında ayıp ótilgenindey, globallasıw dáwirinde talim-tárbiya procesi zaman talaplarına juwap beriwi, odan arqada qalmawı zárúrli áhmiyetke iye. 2016-jıl 30-dekabrde Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevtin bir topar ilimpazlar, ilim wákilleri menen bolǵan ushırasıwında ayıp ótkenindey, «Jas awladtı intalı kadrlar etip tárbiyalawdaǵı birinshi basqısh mektep talimın túpten jetilistiriw, ilimiy kadrlar hám joqarı maman qanıgeler tayarlaw procesiniń úzliksizligin taminlew zárúr. Bul jolda hesh nárseni ayamaymız» [1]. Usı ushırasıwda Prezidentimiz ekonomikamızdın barlıq tarawları rawajlanıwında ilimpánniń ornı, áhmiyeti úlken ekeni, buǵan baylanıslı

mámleketimiz rawajlanıwında ilim hám islep shıǵarıw sherikligi búgin júda aktual ekenin bólek ayıp ótti.

Talim-tárbiyaǵa innovaciyalıq jantasıw menen baylanıslı jańalıq 2017-jıl 20-fevralda, mámleketimiz ekonomikasınıń innovaciyalıq rawajlanıwında ilimiy-izertlew hám innovaciyalıq iskerlikti basqarıw hám tártipke salıwdın birden-bir sistemasın qalıplestiriw, sonıń menen birge Ózbekstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıwında ilim-pánniń ornın asırıw maqsetinde «Ilimler akademiyası iskerligi, ilimiy-izertlew jumısların shólkemlestiriw, basqarıw hám finanslıq támiynlewdi jáne de jetilistiriw ilajları haqqında» [2]. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararında kórsetip ótilgen edi. Bul qararda ilim pániniń talim hám islep shıǵarıw menen integraciyası mexanizmlerin bekkemlew hám rawajlandırıw baslı wazıypa etip belgilep berilgen.

Jáhán kólemindegi máseleler globallasıw processinde bir tárepleme sheshiliwi dárejesinen qashannan berli joqarılıp ketti. Heshkim, heshbir mámleket máselelerge bir tárepleme qatnas jasay almaydı. Zamanagóy texnologiyalar tiykarında islep atırǵan texnikalıq qurılımlar insan sanası jemisi retinde Jer sharın, kosmostı, qorshaǵan ortalıqtı tolıq qadaǵalaw astında uslap turıw múmkinshiliklerine jetip atır. Ótken ásirlerde waqıya-qubılıslar otmish retinde tariyxtan orın aldı. Jańa pikir, jańa sana keleshek tárepke jańasha kóriniste ózine isenimli qádem qoymaqta. Jáhán xalıqları dúnyada tınısh-tatıw, turaqlılıq, awızbirshilik principleri tiykarında demokratiyalıq jámiyetler qurıwǵa umtıladı.

Jurtımızda baslanǵan barlıq iygilikli jumıslardan gózlengen tiykarǵı maqset mámleketimiz potencialın asırıw, xalqımız párawanlıǵın támiynlew, azat hám abat watan tiykarın bekkemlew, barksamal awladtı er

jetkeriwge qaratılğan. Jaslarımızdın oqip-úyrenip, zamanagóy ilimlerdi iyelep, salamat hám mánawiy jetik áwlad bolib erjetiwı jolında keń kólemli jumıslar ámelge asırılıp, zárúr sharayatlar jaratılıp atır. Hár jılı mámleketimiz jasların keleshek gúlleniwın oylap hám de jaslarımızdın mıtajlıgınen kelip shıqqan halda, zamanagóy mektepler qurılıp atır, olar eń sońǵı markadaǵı oqıw-laboratoriya úskeneleri menen támiynlenip atır. Sonday eken, mámleketimiz perzentlerimiz perspektivası ushın turaqlı qayǵırıp atırǵan bir waqıtta «globallasıw» siltawı astında tárbiyanı izden shıǵarıwshı, máwiyatın kemiriwshı hár qanday jat tasirlardan jaslarımızdı qorǵaw, dúnyada bolıp atırǵan informaciya qáwpine qarsı jaslarımızda salamat immunitetti qalıplestiriw, sergeklikti bir minutta bolsın qoldan bay bermew búgin suw hám hawa sıyaqlı eń zárúrli zárúriyatqa aynalǵan. Kommunikativ aktivliktiń joqarı dárejesi intalı jaslar da maǵlıwmat hám informaciylarǵa bolǵan mıtajlıktı eki márte asıradı. Olarǵa tán bunday ayırmashılıqlar unamsız aqibetlerdi de keltirip shıǵarıwı múmkin. Sol sebepli, jaslar aldında informaciya tańlaw múmkinshiligi oǵada joqarı bolǵanlıqtan, onıń talabın qandıra almaytuǵın maǵlıwmatlar bir demde bahasın joq etiwı anıq. Sol kózqarastan qaraǵanda, házirgi dáwirde informaciya tutınıwı aldındılardan úlken parıq etedi.

Zárúr informaciylarǵa iye bolıw dáwir talabı. Biraq, búgingi kúnde, shaxs, social topar, millet, jámiyet hám mámleketiń ózi haqqında informaciylardı tarqatıwı da zárúrli áhmiyetke iye boladı.

Insan ushın informaciya eń tásirshen qural bolıp tabıladı, sebebi onıń sana-sezimi bar. Logikalıq dálil, qala berse, informaciya jetkiziwdiń eń ápiwayı usılları oǵada úlken kúshke iye bolıp, oǵan heshkim heshnárseni qarsı qarata almaydı. İnsannıń tábiyatı sonday jaratılǵan, ol informaciyanı qabil etpesten, onı túsiniwge háreket etpesten jasalmaydı. Ásirese, intalı oqıwshılar buǵan kóbirek mıtajlık sezedi. Sol kózqarastan olar maǵlıwmattı kóredi, esitedi, oqıydı hám eń áhmiyetlisi, mudamı, úziksiz túrde, kúni-túni oǵan jetip baratuǵın informaciyanıń tásirinde jasaydı. Sol sebepli informaciya járdeminde kimgedur ruwxıy tasir etejaq bolǵanlarǵa sol adamnıń psixologiyası kómeklesedi. Sol kózqarastan olardıń zárúrlilerin alıw, saqlap hám uzatıw sistemasın tuwrı jolǵa qoyıw kerek.

Ádebiyatlar analizi. İnsaniyat óz keleshegin saqlap abaylap qalıwı ushın nelerge salıstırǵanda qanday múnásibette bolıwı kerek degen másele óte úlken áhmiyetli bolıp tabıladı. Álbette, globallasıw dúnyada bolıp atırǵan, artqa qaytpaytuǵın process. Basqa mámleketler qatarı biz ushın da zárúrli. Biraq ol bir jaqlama bolıwı kerek. Globallasıw milliy ózlikti joq etiw degeni emes! Dúnya keleshegi túrli xalıqlardıń ózine tán qádriyatları, mádeniyatı, mánawiyatı qádriyatları menen gozzal hám bay esaplanadı. Olardıń hár biri jasaw hám gúlleniwge haqlı. Biraq qaysı mámleket yamasa mámleketler, xalıq yamasa xalıqlar globallasıwda óz mentalitetinen kelip shıǵıp, ózgelerge aralastırıwı insaniyat jámiyetke tuwrı kelmeytuǵın jaǵday esaplanadı. Ol jaǵdayda bul process bir tárepten payda etse, ekinshi tárepten ulken zıyan alıp keliwı, qádriyatlarǵa zıyan jetkiziwı, xalıq óz kelbetinen ayrılgan «xalıq» qa, millet óz kelbetin joytqan «manqurt» qa aylanıp qalıwı itimaldan uzaq emes [3]. Bunday qawıpke jol qoyıwı

sharasınıń biri: ózgeler qádriyatın kemsitpegen halda óz qádriyatlarımızdı bekkem turıp qorǵawımız, kerek bolsa, pútkil jáhange kórsetiwimiz kerek.

Globallasıw procesinde adamzat jámiyeti erisken globallasıw tariyxı, házirgi kúni, tabıs hám kemshilikleri, basıp ótken tariyxıy uzaq joldan alınǵan filosofiyalıq juwmaqlarǵa itibar qaratıladı. Usınıń menen birge erteńgi kúnimiz párawanlıǵı jolında teoriyalıq qaraslardan áhmiyetli táreplerine názer salınadı «Adamlar órtke uqsaydı, degen edi oyshılardan biri, ıssıdan payda al, kúydiriwinen abaylı bol» [4]. Rawajlanıw miyweleri de tap sonday, odan qorqıw emes, tek tuwrı paydalana biliw kerek. Qanday maqsette qollansańız, sol tárepke jetekleydi.

Jurtımızda baslanǵan barlıq iygilikli jumıslardan gózlengen tiykarǵı maqset mámleketimiz potencialın asırıw, xalqımız párawanlıǵın támiyinlew, azat hám abat watan tiykarların bekkemlew, barksamal áwladtı er jetkiziwge qaratılǵan. Jaslarımızdın oqip-úyrenip, zamanagóy ilimlerdi iyelep, salamat hám mánawiy jetik áwlad bolıp er jetiwı jolında keń kólemli jumıslar ámelge asırılıp, zárúr sharayatlar jaratılıp atır.

İnsaniyat jámiyeti búgingi kúnde global mashqala hám olardı keltirip shıǵarıwshı faktorlardı saplastırıwdıń birden-bir jolı retinde mánawiy hám aǵartıwshılıq uyǵınlıqtı muwapıqlastırıw, onıń optimal variantların demokratiyalıq principler negizinde etnopsixologiyalıq faktorlarǵa tayanǵan halda shólkemlestiriw máselesin kún rejimine alıp shıǵıp atır. Sol kózqarastan pedagog, psixolog, sociolog hám basqa tarawdıń wákileri tárepten global mashqala hám olardı keltirip shıǵarıwshı faktorlardı úyreniw hám saplastırıwdıń tiykarǵı deregi milliy hám ulıwma insaniylyq mánawiy qádriyatlarǵa uyqas túrde talim hám tárbiyanı innovaciyalıq talim ortalıǵın qalıplestiriwdiń koncepcual ideyalarǵa muwapıq, zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında shólkemlestiriwge úlken itibar berip atır. Talim ortalıǵına innovaciyalıq jantasıw hám ilimiy ádebiyatlar analizi sonı kórsetedi, globallasıw procesiniń dáslepki dáwrinde onıń tıp mánisin jaqsı oyda sawlelendire almaǵanlıq sebepli, jámiyet jasları globallasıw abat turmıs, demokratiyalıq principler ústinligi, erkin sawda jolındaǵı tosıqlardı alıp taslaytuǵın hám barlıq milliy ekonomikanı bir jerge jıynaytuǵın unamlı hádiyse ekenligine isengen.

Biraq bul process olar aytqan sıyaqlı emes, al jámiyettiń barlıq tarawlarına kirip barıp, onıń milliy qádriyatları, turmıs tárizi, hám de isenim hám psixologiyasına da óz tasirini kórsetti. Globallasıw rawajlanǵan mámleketlerge payda keltirip, úshinshi dúnya mámleketlerine, yaǵnıy rawajlanıp atırǵan mámleketlerge, atap aytqanda, ekonomikası tómey, jáhán arenasında baskıǵe shıdamlılıǵı jetkilikli bolmagan mámleketlerdi krizis tárepke jóneltiriwshı mexanizmlerge iye ekenligi júzege shıǵıp atır. Globallasıw, onıń mámleket hám jámiyetler turmısında tutqan roli jóninde I.I.Belyaev – ...globallasıw basqa (rawajlanıp atırǵan) mámleketler social mánawiy turmısına unamsız tasir etiwı múmkin degen ilimiy oy-pikirlerin ilgeri súrgen [5].

Analiz hám nátiyjeler. Sonıń menen birge, globallasıw aqibetleri nátiyjesi retinde rawajlanıp atırǵan mámleketlerge miynet migraciyası sebepli subsidiyalanǵan aymaqlarda jumıssızlıqtıń kóbeyiwı, tuwrıshılıqtıń tómeylewı, qorshaǵan-ortalıq degradaciyası, milliy

kárxanalar hám transmilliy korporatsiyalar ortasında joqarı báseki, bazarlardı monopolyasıwdıń kúsheyiwı hám de ekonomikalıq ayırmashılıqtıń asıwına alıp keledi. Globalasıw jámiyet milliy baylıǵı bolǵan dóretiwshilik apattı tezlestiredi, adamlar hám ulıwma jámiyet turmıstıń jańa formalarına iykemlesiwge salıstırǵanda agressiyanı keltirip shıǵaradı hám de jámiyette bolıp atırǵan ideyallar, qádiriyatlar hám qádiriyatlardı shıǵarıp taslaydı. Onıń ornını mámleket hám jámiyet hám de millet hám xalıqqa xızmet etpeytuǵın zamanagóy ideyalar hám qádiriyatlardı usınıs etedi.

Informacion jámiyettiń real waqıyalıǵı, bárshemizdi búgingi kúndegi ózgerislerge sanalı hám racional faktorlar kózqarasında jantasıwdı talap etken halda, milletler, xalıqlar, mámleketler, ulıwma insaniyattıń mánawiy turmıs haqqındaǵı qaraslardı, koncepciyaları, ideya hám ideologiyalar, individual jáne social pikirleri ortasındaǵı múnasibetler quramalı, hátte, ayırım jaǵdaylarda, qarama-qarsılıǵında kórinetuǵın bolıp atır Jámiyetimizde bolıp atırǵan integraciyalıq rawajlanıwdıń jaslar tárbiyasına tásirin úyreniwde sotsiolog, psixolog, mánawiyat, pedagog hám gumanitar tarawdıń qánigelerin oylandırıp atırǵan máselelerden biri kosmopolitizm ideyası hám ǵalabalıq mádeniyat bolıp atırǵanlıǵı hesh kimge sır emes.

Usı mashqalalardı saplastırıp júzesinen birqatar ilimiy-teoriyalıq usınıs hám pikirler alǵa súrilip, jaslar ómiri, atap aytqanda, jámiyet turmıs-tárizine salıstırǵanda bul jat ideyalardı unamsız tásirin minimallastırıp máseleleri alǵa súrilip atır. Bul jantasıwlar negizinde islep shıǵılǵan jáne social-mádeniy áhmiyetke iye bolǵan aldaǵı konsepsual mexanizmlerdi jámiyet ómiriniń barlıq buwınlarına tolıq realizaciya etiw dáwir talabı.

Juwmaq hám usınıslar. XX ásirdiń 90-jıllarda payda bolǵan kóp qáwipli hám ideologiyalıq plyuralizm, global

sawda tarmaqlar, sivilizaciyalıq integraciyalasıw ǵalabalıq mádeniyat dúnyanıń ózara dialektikalıq baylanıs hám qarama-qarsılıqlar birligi tiykarında háreket etetuǵın úlken, óz ara bir-birine tasir etiw kúshine iye bolǵan sistema retinde iskerlik kórsetiwdi talap etedi.

Bul procestiń rawajlanıw nızamlıq hám principleri, ayrm qánigeler kózqarasında, pútkil dúnyada ekonomikalıq hám mádeniy mákanniń payda bolıwı, hám de birden-bir insaniy ortaqlıqtıń payda bolıwı, informaciya almasıw procesinde birden-bir mákannıń júzege keliwi insaniyat civilizatsiyasınıń jańa forması júzege keliwine sebep boladı degen shamalar bar. Kosmopolitik ideya jáne onıń bar ekenligi, tariyxıy ótmishi uzaq, milliy qádiriyatları bay hám keleshegi ullı bolǵan ǵárezsiz mámleketlerdiń erteńgi kúni hám jasları perspektivasına qáwip salıp qoyıwı múmkinligin itibardan shette qaldırmaǵan halda, turaqlı qıraǵılıqtı umıtpaw kerek.

Búgingi kúnde jámiyetimiz jasları mánawiy hám madaniy bilimliliǵı, sana-sezimine jáne oylawı menen baylanıslı bolǵan máselelerdi ilimiy kózqarastan hár tárepleme tereń úyreniw, sırtqı tásirlerden qorǵay alatuǵın social-psixologiyalıq mobil izalyatsion mexanizmdi jaratıw dáwir talabı bolıp atır.

Biz tárepimizden ilgeri súrilip atırǵan mobil social-psixologiyalıq izolyaciyalıq mexanizm ideyası mámleket hám jámiyet mánawiy turmısı, onıń rawajlanıw, hám de jaslar perspektivasın támiynlegen halda ata-babalarına múnásip áwlad bolıp qalıwına xızmet etken halda, millet retinde mın jıllar dawamında onıń bar ekenligin támiyinlep beredi.

Juwmaq etip aytqanda, globalasıw dárejesi sol social qurılma ishinde arnawlı bir shaxs, insannıń jetilisiwi ushın qanday múmkinshiliklerge iye ekenligi menen belgilense, maqsetke muwapıq boladı.

Ádebiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin hám abadan, demokratiyalıq Ózbekstan mámleketin birgelikte quramız. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2016.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramız. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2017.
3. Umarov B. Globalasıw qarama-qarsılıqları. – Toshkent: «Ma’naviyat» 2006.
4. Yusuf Xos Hojib. Kutatǵu bilig. Baxıtqa jollawshı bilimler. – Toshkent: «Fan», 1991.
5. Quronov M. Milliy tarbiya. – Toshkent: «Ma’naviyat», 2007. 240- b.

УДК: 398:297:008 (ҚҚ) 584.4

**МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШДА ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚИ МАЪНАВИЙ-ИЖТИМОЙ ҲАЁТИ
РИВОЖИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ**

Г.А.Сапарова – *фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ДУХОВНО-СОЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА
В ОСОЗНАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ**

Г.А.Сапарова – *доктор философии философских наук, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**SPECIFIC FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE SPIRITUAL AND SOCIAL LIFE
OF THE KARAKALPAK PEOPLE IN THE AWARENESS OF NATIONAL IDENTITY**

G.A.Saparova – *Doctor of Philosophy in Philosophical Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: маданият, маънавият, санъат, урф-одат, анъана, миллат, ўзликни англаш, қадрият, диний эътикод, бадий адабиёт, қорақалпоқ халқи тарихи, археология, этнография, фольклоршунослик.

Резюме. Мақолада қорақалпоқ халқи маънавий-ижтимоий ҳаёти ривожда ўз миллий тили, урф-одатлари, анъаналарига, ўзига хос маданий бойликлар билан бирга санъатнинг айрим турлари масалалари муҳокама қилинади. Бундан ташқари археология, этнография, фольклоршунослик, санъатшуносликни ўрганиш натижаси ва бошқа қатор фанларда қорақалпоқ халқи тарихи, маданияти, бадий адабиёти, диний эътиқодлари, миллий қадриятлар каби тушунчалар тафсилланади. Шунингдек, бугунги глобаллашув шароитида миллий ўзликни англаш эҳтиёжининг мунтазам ортиб боришида алоҳида ўрин тутади.

Ключевые слова: культура, духовность, искусство, обычай, традиция, нация, идентичность, ценность, религиозная вера, художественная литература, история каракалпакского народа, археология, этнография, фольклор.

Резюме. В статье рассматривается развитие духовной и общественной жизни каракалпаков, включая их национальный язык, обычаи, традиции, уникальное культурное наследие и некоторые виды искусства. Кроме того, в курсах археологии, этнографии, фольклористики, искусствоведения и других предметах описываются такие понятия, как история, культура, художественная литература, религиозные верования и национальные ценности каракалпакского народа. Также в условиях современной глобализации особое место занимает постоянно возрастающая потребность в национальной идентичности.

Key words: culture, spirituality, art, custom, tradition, nation, identity, value, religious faith, fiction, history of the Karakalpak people, archeology, ethnography, folklore.

Summary. The article discusses the development of the spiritual and social life of the Karakalpak people, including their national language, customs, traditions, unique cultural wealth, and some types of art. In addition, concepts such as history, culture, fiction, religious beliefs, and national values of the Karakalpak people are described in archeology, ethnography, folklore studies, art studies and other subjects. Also, in the conditions of today's globalization, it occupies a special place in the constantly increasing need for national identity.

Кириш. Ўрта Осиё халқларининг ичида қорақалпоқлар ўз тили, урф-одатлари, анъаналарига, ўзига хос маданий бойликлар билан бирга санъатнинг айрим турларига эътибор қаратиб, энг қадимий юксак муслиқий маданиятга эга бўлган энг қадимий халқларидан бири ҳисобланади. Халқлар тақдири, ижтимоий-иқтисодий такомил билан бир қаторда маданий ва ҳўжалиқ фаолияти географик ҳамда миллий ва диний омиллар асосида тарихий жараёнда ривожланиб келган.

Ҳақиқатан ҳам қорақалпоқ миллатининг мифологик, мифобадий, этник анъаналари, бой миллий муслиқий маданияти нафақат Хоразм воҳасида балки, Ўрта Осиёда ва Ўрта Шарқ минтақаларида ҳам бу маданиятнинг ривожланишига ҳисса қўшган.

Материаллар. Мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев 2016 йил 10 ноябрда Қорақалпоғистон Республикаси сайловчилар вакиллари билан учрашувда «Мен нафақат ўзбек халқининг, балки қорақалпоқ халқининг ҳам фарзандиман», деган нутқида шундай деган эди: «Менинг Қорақалпоғистон билан яқиндан танишувим, аниқроқ айтадиган бўлсам, қорақалпоқ

заминига меҳр қўйиб, бир умр унга мафтун бўлиб қолишим студентлик давримдан бошланган эди. Айниқса, Жиззах, Сирдарё вилоятларига пахта теримида чиққанларимизда, ишдан кейин, кечкурунлари гулхан атрофида қорақалпоқ қизларимиз, йигитларимиз Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ каби шоирлардан шеър ўқиб, қўшиқ айтиб, рақска тушганларида барчамиз қойил қолар эдик. Мен ўшанда «Бўзатов», «Айдинлар», «Дембермес» деган қорақалпоқ халқ қўшиқларини биринчи марта эшитиб, ўзимни бамисоли сеҳрланиб қолгандек ҳис қилганимни ҳозир ҳам яхши эсламан» [1:207].

Бундан ташқари археология, этнография, фольклоршунослик, санъатшуносликни ўрганиш натижаси ва бошқа қатор фанларда қорақалпоқ халқи тарихи, маданияти, бадий адабиёти, диний эътиқодлари, миллий қадриятлари тўғрисида бой материаллар тўпланган. Уларни тарихий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилиш қорақалпоқ миллий маданиятининг бу халқлар миллий ўзлигини англашда нақадар катта аҳамиятга эга эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Қорақалпоқлар миллий ўзлигини англаш жараёнининг ижтимоий-фалсафий жиҳатдан таҳлил қилиш учун, уларни халқ сифатида ривожланиши ва миллат сифатида шаклланиши тарихига қисқача тўхталишни лозим топдик. Манбаларни кўрсатишча, қорақалпоқларнинг миллат сифатида шаклланиши узоқ тарихий даврларга бориб тақалади. Шу боис уларда миллий ўзликни англаш жараёни миллатнинг шаклланиши билан узвий боғлиқликда амалга ошган.

Қорақалпоқ халқининг этногенезиси унинг уруғ-қабила бўлиб яшаган даври билан боғлиқдир. «Этногенезиснинг бошланғич нуқтаси, – деб ёзади академик А.Аскарлов, – унинг ибтидоси қабиладан бошланади» [2:58].

Ҳар бир халқнинг элат, халқ бўлиб шаклланишининг ўзига хос томонлари бўлганидек, қорақалпоқ халқи этногенезисининг ҳам ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиш босқичлари мавжуддир.

Усуллари. Қорақалпоқ халқи дастлаб уруғ-қабила бўлиб яшаган. Ҳозирги замон фанлари маълумотиغا кўра, қорақалпоқлар 104 қабилалар атрофида жамланган деб қаралади. Орол денгизининг жанубий қирғоқи бўйларида яшаган сак-массагет қабилалари бўлган. Милодий II-IV асрларда Орол бўйи даштларига Шарқдан хунлар келиб, қисман маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетдилар. VI-VIII асрларда эса туркий қабилалар бостириб келишди. Мана шу этник базада илк ўрта аср Орол бўйи халқлари – бижанаклар ва ўғузлар шаклланди; шулар негизда эса VIII-X асрларда қорақалпоқнинг шаклланиш жараёни бошланди [3:411-413].

X аср бошида бижанакларнинг бир қисми ғарбга – Жанубий Русь даштларига кўчиб кетди. Киев Русига келган қабилалар рус сономаларида «черные клобуки» (қорақалпоқлар) деб тилга олинган. Волга ва Урал дарёлари ораллиғида қолган бижанакларнинг шарқий қисми аста-секин Иртиш дарёси ҳавзасидан келган қипчоқлар билан аралашиб, уларнинг тилини қабул қилиб олди. Манбалар қипчоқларнинг уруғ-қабила иттифоқи таркибида қорақалпоқ номига ўхшаш этнонимли «қора бурликлар» қабиласи бўлганлигини кўрсатади. XIV-XV асрларда қорақалпоқнинг нўғойлар билан алоқаси қорақалпоқ этногенезига сезиларли таъсир кўрсатган. XVI аср охирида Ўрта Осиё манбаларида қорақалпоқ халқи ҳозирги номи билан маълум бўлган.

Олимларнинг эътироф этишича, элат, халқининг белгилловчи бир қанча белгилари: тил, ҳудуд, маълум бир давлат доирасида бўлиши, айниқса иктисод, маданият, диний эътиқод, урф-одатлар бирлиги, этноснинг уюшқоқлиги қабилар бўлишини тақозо этади. Аммо қорақалпоқларнинг халқ бўлиб шаклланиши жараёнида бу белгилар турли даврларда турлича ўз таъсирини кўрсатган.

Қорақалпоқ халқи этногенезисиде миллат бўлиб шаклланишигача бўлган давр ва ўзликни англаш жараёнида ўз давлатини тузишга бўлган ҳаракатининг ўзига хос ўрни бўлган П.П.Ивановнинг ёзишича, қипчоқ қавмларининг таркибига кирган ўғиз-бижанаклар – «қора бурликлар» қипчоқларга аралашиб йўқ бўлиб кетмаган, аксинча алоҳида этник бирлик бўлиб яшаган ва сўнгра Олтин Ўрданинг парчаланган даврида «қора телпақилар» (чёрные шапки) номини

сақлаб қолган ва ушбу ном билан улар бутунлай халқ бўлиб шаклланган. XII-XIII асрлардаги қипчоқларнинг иттифоқида бўлганлиги қорақалпоқларнинг халқ бўлиб шаклланишида ҳам ўз таъсирини ўтказган [4:119].

Натижалар. Ана шундай мураккаб тарихий жараёнда яшаган қорақалпоқлар ўзига хос маданияти, урф-одати, диний эътиқоди ва санъат турларига эга бўлган бўлса-да, ўзини туб моҳиятини ўзгартмаган ҳолда ўзлигини англаши шу асосда давом этган. Халқлар турмуш тарзи ва умуман қорақалпоқ уруғлари бий ва оксоқоллар орқали бошқарилган. Бу халқларнинг урф-одатлари, маросимчилиги асосан деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик ва қисман хунармандчилик фаолияти билан боғлиқ ҳолда бўлса, оила-ниқоҳ, тўй ва дафн маросимлари ота-боболари одати, уғитлари асосида бажарилган.

XVII асрда қорақалпоқларнинг ижтимоий ҳаётида уруғ-қабилачилик бўлиниш элементлари сақланган эди. У асосий икки «арыс»га – он торт уру ва кўнгатта бўлиниб, ўз навбатида – хитай, қипчақ, кенегес, манғыт қабилаларига бўлинган эди. Аммо улар ҳаммаси ҳам қорақалпоқ номи билан аталса-да, уларнинг урф-одатлари, миллий хусусиятлари, турмуш тарзи, ўзлигини англашда ўзига хос тафовутлар ҳам кўзга ташланар эди.

Ҳақиқатан ҳам қорақалпоқ халқи кўп миллатли халқлар қаби ўзининг бой маънавий меросига эгаки, унинг очилмаган қирраларини очиш, ҳозирги давр учун ибратли томонларидан ижодий фойдаланиш бугунги кун талабидир.

Қорақалпоқларнинг ҳатто бошқа халқларда учрамайдиган айрим урф-одатлари бор. Демак, ҳар қандай урф-одат ҳар бир халқнинг миллий негизини ташкил этади. Урф-одат ҳам ҳар бир халқнинг босиб ўтган йўлидир [5:15-16].

Айниқса, кичик этнослар биз киммиз? Бошқалардан бизни нима ажратади? Деган саволларга жавоб топиш учун маънавий маданиятини илдизлари, миллий маданияти асосларига мурожаат қилмоқдалар [6:5].

Бу ҳолат бир томондан халқда миллий онгнинг ўсганлигини кўрсатувчи омил бўлса, иккинчи томондан, ҳар қандай этнос (кичик ёки катталигидан қатъий назар) ўз миллати келиб чиққан тарихий негизларини билишга интилоқда. Халқлар тарихини ўрганишда тўпланган материаллар халқнинг маданий бойлиги ҳисобланади. Бундай маданият ахлокий-эстетик тарбия ҳамда оилавий тарбия, халқ анъаналари бўйича тарбиялаш, мўлжални юритиш, халқ ижодиёти ва хунармандчилик бўйича бой материалга эгадир [7:2].

Қорақалпоқ мумтоз адабиётининг йирик намоёндалари Ажиниёз ижоди XIX асрдаги ижодкор шоирлардандир. Шоир Бердақнинг дostonлари ҳам қорақалпоқ адабиёти тарихида алоҳида аҳамиятга эга. Ундан ташқари Салт дастури қорақалпоқ халқиға боғлиқ бўлиб, салт сўзининг маъноси дастур элнинг урф-одати билан боғлиқ. Ҳар қандай элнинг маданий тарихи шу элнинг урф-одати билан белгиланади. Салт дастур қўшиқлари ҳар бир халқнинг этнографик хилма хилликлари сақланади. Шу сабабларга кўра таниқли тарихчилар, этнографлар шу салт дастур қўшиқларини йиғади. Яъни элнинг дастур қўшиқларини ўзи унинг тарихида қандай халқ бўлганлиги, миллий мансублиги

ва қандай эллар билан алоқада яшаганлиги қандай динлар билан боғланганлигини кўрсатади.

Қорақалпоқ миллий маданияти ва миллий ўзлигини англашда унинг мусика маданияти ҳам узоқ тарихга эгадир. Бу маданиятнинг ҳозирги кундаги фольклор санъати маросим кўшиқларидан иборат. Хусусан, диний маросимлари билан боғлиқ «Ярамазан», «шамолни чақириш» маиший кўшиқларидан «Яр-яр», «Ўлен» каби энг қадимги кўшиқларидир. Қорақалпоқларда исломдан олдинги диний тасаввурлари асосида рухларни чақириш, улар ёрдамида беморларни даволаш, парихонлар айтадиган айтимлар ҳам сақланган. Қорақалпоқ бахшилари томонидан айтиладиган қахрамонлик дostonлари «Юсуф ва Зулайхо», «Гўрўғли» шеърӣ асарлари дutor ва ғижжак асосида ижро этилган. Қиссахонлар халқ йиғинларида дostonларни ёддан айтиб беришарди.

Қорақалпоқ миллати ва миллий ўзлигига хос миллий мусика чолғулари кўбиз, дutor, ғижжак, чангкўбиз, камиш сурнай киради. Ўтмишда қорақалпоқларнинг сурнай, карнай, ноғора, доира каби чолғулари бўлган. Кўбиз ва дutor мохир созандалар томонидан куйланган. Дutorда чалинадиган «Налиш» куйи ифодавий бойлиги билан ажралиб туради [8:96].

XIX асрда қорақалпоқ шароитида халқ оғзаки ва бадиӣ адабиёт билимнинг ягона соҳаси эди. Уларда жамият ва шахс, шахслараро муносабатлар, оилавий ва ижтимоӣ муносабатлар ўз ифодасини топган.

Шунингдек, қорақалпоқ халқининг миллий ва диний қадриятларини тиклаш асносида аждоқлари қолдирган моддий, маънавий мероси, ўз халқининг жаҳон цивилизациясига кўшган хиссаси, ўзга миллатлар олдидаги кадр-киммати, обрў-эътиборидан фахрланиш хиссини шакллантирилмоқда; учинчидан, қорақалпоқ

халқининг ижтимоӣ-тарихий жараёнда ривожланишнинг тахлилидан маълум бўлишича, ўзлигини англаш ва ахлоқий билимлари ота-боболари удумлари, табу ва урф-одатларда шаклланган нормалар орқали бошқарилган.

XIX аср қорақалпоқ илғор классик адабиётда демократ-шоирлар: Кунхўжа (1799-1880), Ажиниёз (1824-1878), Бердақ (1827-1900), Утеш (1829-1902) ижтимоӣ-сиёсий ва фалсафӣ ғояни ривожлантириб, меҳнаткаш халқ манфаати нуктаи назаридан нафақат ўз даврининг объектив воқелигини, балки халқларнинг билим даражаси (ўзлигини англашни) ҳамда ахлоқий дунёсини баҳолашга ҳаракат қилдилар.

Бу ижтимоӣ-тарихий жараёнда шаклланган билимлар ўша давр одамнинг ўзлигини анлашнинг асосий воситаси бўлиш билан ахлоқий нормаларни шаклланишига кучли таъсир кўрсатган. Кейинги миллий маданият ва миллатнинг шаклланиши жараёни миллий ўзликни англашга замин яратган.

Хулоса. Хулоса қиладиган бўлсак, биринчидан, миллий менталитет бу миллатга хос анъаналар, расм-русумлар, урф-одатлар, диний эътиқодни ҳам ўз ичига олар экан, мустақиллик қорақалпоқ халқи менталитетини ўрганишга, уни тиклашга имкониятлар очиб берди. Миллий истиклол мафкураси асрлар давомида шаклланган маънавиятимиз, урф-одат, анъаналар ва қадриятларни тиклаш имконини яратди; иккинчидан, миллий қадриятлар ҳам миллатнинг тарихи, яшаш тарзи, маънавияти ҳамда маданияти билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлишидир. Уларни ўзига хос бошқа халқларникига ўхшамайдиган урф-одатлар, расм-русумлар, маросимлар ва анъаналар билан тавсифлаш ҳозирги кунимиз учун аҳамиятга эга.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. Юрагимга, қалбимга якин инсонлар. Қорақалпоғистон Республикаси сайловчилар вакиллари билан учрашувдаги нутқ, 2016 йил 10 ноябрь. Шумоной: 207-б.
2. Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенезиси ва этник тарихи. –Тошкент: «Университет», 2007.
3. Народы Средней Азии и Казахстана. – Москва: Перевод. Толстова С.П., Жданко Т.А., Абрамзона С.М., Кислякова Н.А. 1962. – С. 411-413.
4. Камалов С., Кошанов А. «Қарақалпақлар тарийхи». – Нөкис: «Билим», 1993.
5. Мамбетов К. Қарақалпақлардын этнографиялық тарийхи. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
6. Маличник И.В. Национальная культура и национальное сознание. – Москва: 1998.
7. Кузнецова Т.В. Традиции народности в культуре постсоветской России. – Москва: // Вестник МГУ, серия 7 философия. 2001. №2.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 11. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2005.

DIZARTRIK BOLALARDA UCHRAYDIGAN YOZMA NUTQ KAMCHILIKLARINI BARTARAF ETISH**K.A.Tajimuratova – katta o'qituvchi***Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***УСТРАНЕНИЕ НЕДОСТАТКОВ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ У ДИЗАРТРИЧЕСКИХ ДЕТЕЙ****К.А.Тажимуратова – старший преподаватель***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***ELIMINATION OF WRITTEN SPEECH DEFICIENCIES IN DISARTHIC CHILDREN****K.A.Tajimuratova – Senior Lecturer***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch soʻzlar: dizartriya, motor nutq buzilishi, serebral falaj, nevrologik buzilishlar, disgrafiya, disleksiya, fonematik idrok, artikulyatsion motorika, prosodiya, nutqiy nafas.

Rezyume. Maqolada dizartriyaning bolalar ogʻzaki va yozma nutqiga koʻrsatadigan taʼsiri, uning nevrologik sabablari hamda yozma nutqda yuzaga keladigan disgrafiya va disleksiya kabi buzilishlar yoritilgan. Shuningdek, yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etishning kompleks logopedik yoʻllari, jumladan, fonematik idrokni rivojlantirish, artikulyatsion-nafas mashqlari va grafomotor koʻnikmalarni shakllantirish masalalari bayon etilgan.

Ключевые слова: дизартрия, моторное речевое нарушение, детский церебральный паралич, неврологические нарушения, дисграфия, дислексия, фонематическое восприятие, артикуляционная моторика, просодия, речевое дыхание

Резюме. В статье рассматривается влияние дизартрии на устную и письменную речь детей, её неврологические причины, а также такие нарушения письменной речи, как дисграфия и дислексия. Кроме того, описываются комплексные логопедические методы коррекции письменной речи, включая развитие фонематического восприятия, артикуляционно-дыхательные упражнения и формирование графомоторных навыков.

Key words: dysarthria, motor speech disorder, cerebral palsy, neurological disorders, dysgraphia, dyslexia, phonemic perception, articulatory motor skills, prosody, speech breathing.

Summary. The article examines the impact of dysarthria on children's oral and written speech, its neurological causes, as well as written speech disorders such as dysgraphia and dyslexia. It also describes comprehensive speech therapy approaches to correcting written speech, including the development of phonemic perception, articulatory-breathing exercises, and graphomotor skill formation.

Kirish. Motor buzilishlari boʻlgan bolalarda koʻpincha motor nutq buzilishi dizartriya kuzatiladi, bu holat nutq uchun ishlatiladigan har qanday yoki barcha mushaklarning tonusi, kuchi va koordinatsiyasiga taʼsir qiladi. Natijada yuzaga keladigan nutq qiyinchiliklari yengil, artikulyatsiyasi biroz buzilgan va nafas oluvchi ovozdan tortib, chuqur, tanib olinadigan soʻzlarni ayta olmaslikka cha boʻlishi mumkin. Arkhipova bergan tuchunchasi: Dizartriya – gapirish uchun zarur boʻlgan mushaklarni boshqarishdagi qiyinchiliklar bilan bogʻliq nutq buzilishi [1] deb qayd etadi.

Dizartriya bilan ogʻrigan bolalar koʻpincha yuzaki, tartibsiz nafas oladilar, bu esa nutqni qoʻllab-quvvatlash uchun yetarli nafas olishda qiyinchiliklar tugʻdiradi. Dizartrik bolalarga koʻpincha muloqotning tabiiy shakllarini toʻldirish uchun muloqot vositalari buyuriladi. Biroq, amaliyotda ovoz va nutq ishlari chiqarishga yoʻnaltirilgan terapiyani taʼminlashda farq mavjud. Tavsiyaviy tadqiqotlar terapiya nutqni yaxshilashi mumkinligini koʻrsatdi, ammo uning samaradorligi baholanmagan. Dizartriya nevrologik buzilishlardan kelib chiqadi va bolalar hayotining erta davrida, tugʻilishdan oldin, tugʻilish paytida yoki tugʻilgandan keyin, masalan, miya falajida yoki erta bolalik davrida bosh miya shikastlanishi yoki nevrologik kasallik tufayli yuzaga kelishi mumkin. Muloqotdagi qiyinchiliklar bolalarning rivojlanishiga katta taʼsir koʻrsatadi. Ular bolalar serebral falaji bilan ogʻrigan bolalarning hayot sifatini pasaytiradi va bolalarni ijtimoiy chetlatilish, taʼlimdagi muvaffaqiyatsizlik va keyinchalik ishsizlik xavfiga duchor qiladi.

Adabiyotlar taxlili. R.Levina aytishicha: “Nutq va til terapiyasi bolalarga nafas olish va nutq uchun harakatlarni boshqarishga yordam berishga va shu bilan birga yanada tushunarli boʻlishga qaratilgan”. Serebral falaji boʻlgan

bolalarning taxminan 20 foizida nutq dizartriya bilan bogʻliq [6]. Biz yana qancha bolalarda dizartriya boshqa sabablarga koʻra paydo boʻlganini bilmaymiz, ammo miya falaji va bosh jarohati nutq va til terapiyasiga murojaat qilishning eng keng tarqalgan tibbiy sabablaridan biri boʻlib qolmoqda. Dizartriyaning nutq buzilishlari nevrologik asosga ega boʻlganligi sababli, ular bartaraf etilmaydi.

Intervensiya bolalarning nutq qobiliyatini maksimal darajada oshirishga intiladi, ularga turli harakatlardan foydalanishni oʻrgatadi va bu harakatlar uchun yangi harakat dasturlarini yaratadi. A.Lurining monografiyasida: Yangi harakat xatti-harakatlarini oʻrganish uzoq vaqt davomida sezilarli terapiya sarfini oʻz ichiga olgan intensiv amaliyotni talab qiladi [5] deb yozilgan. Shu sababli, dizartriya terapiyasi sogʻliqni saqlash xizmatlariga sezilarli xarajatlarni keltirib chiqarishi mumkin, garchi bolalikdagi buzilishning tarqalishi kichik boʻlishi mumkin.

T.B.Filicheva va G.V.Chirkina bolalar boshdan kechiradigan motor nutq buzilishlarini va bu buzilishlar keltirib chiqaradigan tushunish cheklovlarini kamaytirish uchun nutq va til terapiyasi dizartriya boʻyicha darsliklarda ilgari surilgan deb taʼkidlaydi [2]. Ovoz yoʻllarining barcha quyi tizimlariga, nafas olish, burun rezonansi, artikulyatsiya va balandlikni nazorat qilishga qaratilgan yondashuv odatda tavsiflanadi va nevrologik insult (masalan, insult) dan keyin orttirilgan dizartriya bilan kasallangan kattalar uchun aralashuvlarga oʻxshaydi. Nutq hosil qilishda bir yoki bir nechta quyi tizimga eʼtibor qaratadigan davolash, masalan, bolalarga nafas olishni nazorat qilish va soʻz birikmasi boʻylab nutq uchun yetarli bosimni saqlashga yordam berishga qaratilgan boʻlishi mumkin. Bu bolalarga nafas chiqarishning boshida qanday gapirishni boshlashni va gapirishni kichikroq fazalarga boʻlishni oʻrgatishni oʻz

ichiga olishi mumkin, shunda ular yetarli hajmni saqlab qolishlari mumkin.

Intervensiya, shuningdek, ogʻiz boʻshligʻi mushaklarining aniqroq harakatlanishiga imkon berish uchun bolalarning nutq tezligini sekinlashtirishni oʻz ichiga oladi. Strand va Yorkston ham ogʻiz boʻshligʻi hajmini oshirish uchun nafas olish kuchini oshirish va nutqda jagʻ harakatlarini kattaroq qilish, shuningdek, nutq paytida nafas yoʻllarini burunga yopishga yordam beradigan nutq va nutqsiz mashqlardan foydalanishni qoʻllab-quvvatlaydilar [3].

Artikulyatsiyani davolash faqat nutq ishlab chiqarishning boshqa jihatlari hal qilingan yoki hal qilinayotganda tavsiya etiladi, chunki "nutq tovushlarining noaniq ishlab chiqarilishi (dizartriyaning eng keng tarqalgan perseptiv xususiyati) shunchaki ogʻzaki artikulyatsiya muammosi emas, balki odatda hiqildoq, velofaringeal, nafas olish va ogʻzaki artikulyatsiya muammolari natijasidir". Shunday qilib, Yorkston va Love oʻxshagan mutaxassislar nutq uchun nafas olishni nazorat qilishni rivojlantirish, fon kuchini oshirish va nutq tezligini sekinlashtirish orqali aniqroq artikulyatsiya va tushunarlikni yaxshilashga erishish mumkin deb hisoblanadi [4:10].

Strandning tadqiqotiga koʻra, Prosodiya (nutqning intonatsion konturlari) va balandlik nazorati uchun davolash tavsiflangan [10:123,145]. Bu aytilgan soʻzlar va ishlatilgan pauzalar tezligini nazorat qilish, ovozni koʻtarish va ehtimol balandlik oʻzgarishini qoʻllash boʻyicha mashqlarni oʻz ichiga oladi. Alohida oromotor harakatlarni davolash nutqqa taʼsir qilmasligi aniqlanganligi sababli [12], barcha terapiya nutq ishlab chiqarishga qaratilgan boʻlib, funksional xususiyatga ega. Bolalikdagi dizartriya terapiyasi nutq va til terapiyasi darsliklarida tasvirlangan boʻlsa-da, uning taʼsiri hozircha nomaʼlum.

Ushbu sharhning oldingi versiyasi (Yangi maʼlumotnoma) shuni koʻrsatdiki, erta orttirilgan dizartriya bilan ogʻrigan bolalar uchun terapiyaning I va II bosqichlari boʻyicha kam sonli tadqiqotlar oʻtkazilgan, ammo nazorat guruhi tadqiqotlari oʻtkazilmagan. Shuning uchun nutq va til terapevtlari davolash qarorlarini asoslash uchun juda kam dalillarga ega. M.Watson oʻz maqolasida yozichi boyicha, boshqalar davolanishdan bosh tortishlari mumkin, chunki uning samaradorligini koʻrsatuvchi dalillar yoʻq, deb taʼkidlaydi [11:133-134].

Tadqiqot metodlari. Yozma nutq ogʻzaki nutqning shakllanganligi, fonematik jarayonlar, koʻrish-fazoviy tasavvurlar va harakat koʻnikmalariga tayanadigan nutqiy faoliyatning murakkab shaklidir. Dizartriya bolalarda yozma nutqning buzilishi ikkilamchi xarakterga ega boʻlib, artikulyatsion motorika, nutqning fonetik-fonematik tomoni va prosodik komponentlarning buzilishida namoyon boʻladigan markaziy asab tizimining organik shikastlanishi bilan bogʻliq. Dizartriya bilan ogʻrigan bolalarda yozma nutqning eng keng tarqalgan buzilishlari disgrafiya va disleksiya hisoblanadi. Yozma ishlarda tovush-harf tahlili va sintezi, artikulyatsion yoki akustik jihatdan yaqin tovushlarga mos harflarni almashtirish va aralashtirish, harflar va boʻgʻinlarni tushirib qoldirish va oʻrnini almashtirish, soʻzning boʻgʻin tuzilishini buzish kabi doimiy xatolar kuzatiladi. Bu xatolar fonematik idrokning yetarli darajada shakllanmaganligini, tovushning artikulyatsion va grafik obrazlari oʻrtasidagi aloqaning buzilganligini aks ettiradi.

Yozma nutq buzilishlarining paydo boʻlishida nutqning kinestetik asosining shakllanmaganligi muhim rol oʻynaydi.

Dizartriya bilan ogʻrigan bolalarda artikulyatsion harakatlarni anglash qiyin boʻladi, bu esa tovushni uning grafik belgisi bilan aniq moslashtirishga toʻsqinlik qiladi. Bundan tashqari, koʻrish-motor koordinatsiyasining qiyinligi, yozish surʼatining tadqiqot tavsifiy-analitik usulda olib borildi.

Ilmiy adabiyotlar, logopediya va nutq terapiyasiga oid darsliklar, shuningdek, dizartriya bilan ogʻrigan bolalar nutqini korreksiyalash boʻyicha mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- nazariy manbalarni tahlil qilish va umumlashtirish;
- dizartriya bolalarda ogʻzaki va yozma nutq buzilishlarining tipik xususiyatlarini tavsiflash;
- logopedik amaliyotda qoʻllaniladigan korreksion yondashuvlarni solishtirish.

Tadqiqot empirik tajribaga emas, balki mavjud ilmiy manbalar va amaliy kuzatishlarga tayangan holda olib borildi. sekinligi, grafomotor koʻnikmalarining beqarorligi qayd etiladi, bu esa yozma ishlarning sifatiga salbiy taʼsir koʻrsatadi.

Natijalar. Tahlil natijalari shuni koʻrsatdiki, dizartriya bolalarda yozma nutq buzilishlari asosan quyidagi koʻrinishlarda namoyon boʻladi:

- tovush-harf tahlili va sintezining buzilishi;
- artikulyatsion yoki akustik jihatdan yaqin tovushlarga mos harflarni almashtirish va aralashtirish;
- harflar va boʻgʻinlarni tushirib qoldirish yoki oʻrnini almashtirish;
- soʻzning boʻgʻin tuzilishini buzish.

Mazkur xatolar fonematik idrokning yetarli darajada shakllanmaganligi, tovushning artikulyatsion, akustik va grafik obrazlari oʻrtasidagi bogʻlanishning buzilganligini koʻrsatadi. Bundan tashqari, dizartriya bolalarda mayda motorikaning sust rivojlanishi, koʻrish-motor koordinatsiyasining qiyinligi, yozish surʼatining sekinligi va grafomotor koʻnikmalarining beqarorligi aniqlanadi.

Tadqiqot natijalariga koʻra, yozma nutq kamchiliklarining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

1. fonematik idrokning yetarli shakllanmaganligi;
2. artikulyatsion motorikaning buzilishi;
3. mayda motorikaning sust rivojlanishi;
4. markaziy asab tizimidagi nevrologik zararlanishlar.

Dizartriya bilan ogʻrigan bolalarda yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etish kompleks logopedik yondashuvni talab qiladi va bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Korreksion ish ogʻzaki nutqni normallashtirishdan boshlanadi: artikulyatsion motorikani rivojlantirish, tovushlarni qoʻyish va avtomatlashtirish, fonematik idrok va eshitish analizini shakllantirish.

Navbatdagi bosqich tovush, boʻgʻin, soʻz va gap sathida lisoniy tahlil va sintezni shakllantirishdir. Tovush-harf bogʻlanishlarini rivojlantirish, artikulyatsion va akustik belgilariga koʻra oʻxshash tovushlarni farqlash, boʻgʻin va morfemalarni tahlil qilish koʻnikmalarini shakllantirishga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Koʻrgazmali sxemalar, taktil va kinestetik tayanchlardan foydalanish materialni puxtarok oʻzlashtirishga yordam beradi. Grafomotor koʻnikmalarni korreksiyalash qoʻl harakatlarining aniqligi, koordinatsiyasi va ritmikligini rivojlantirishga qaratilgan. Mayda motorikani rivojlantirish, fazoviy moʻljal olish va koʻrish qobiliyatini rivojlantirish mashqlarini kiritish yozish sifatini oshirish va bolaning charchogʻini kamaytirish imkonini beradi.

Yozma nutq ustida ishlash diqqat, xotira va ixtiyoriy faoliyatni tartibga solishni rivojlantirish bilan chambarchas

bog‘liq holda amalga oshiriladi. Shunday qilib, dizartriya bolalarda yozma nutqdagi kamchiliklarni bartaraf etish og‘zaki va yozma nutq shakllariga, sensomotor va kognitiv funksiyalarga kompleks ta‘sir ko‘rsatishga asoslangan uzoq muddatli va tizimli jarayondir. Maqsadga yo‘naltirilgan logopedik ish o‘ziga xos xatolar sonini kamaytirishga, barqaror yozma ko‘nikmalarni shakllantirishga va dizartriya bolalarning o‘quv muvaffaqiyatini oshirishga yordam beradi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, dizartriya bolalarda yozma nutq buzilishlarini bartaraf etish faqat yozishga qaratilgan mashqlar bilan cheklanib qolmasligi lozim. Korreksion ish kompleks va tizimli yondashuv asosida olib borilishi zarur. Avvalo og‘zaki nutqni normallashtirish-artikulyatsion motorikani rivojlantirish, nutqiy nafasni shakllantirish, tovushlarni qo‘yish va avtomatlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Keyingi bosqichda fonematik idrokni rivojlantirish, tovush-harf bog‘lanishlarini mustahkamlash, bo‘g‘in va morfemalarni tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish lozim. Ko‘rgazmali sxemalar, taktil va kinestetik tayanchlardan foydalanish materialni o‘zlashtirishni yengillashtiradi. Grafomotor ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar esa yozish sifatini oshirish va bolaning charchog‘ini kamaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, yozma nutq ustida ishlash diqqat, xotira va ixtiyoriy faoliyatni rivojlantirish bilan uzviy bog‘liq holda olib borilishi kerak.

Yozma nutq kamchiliklarining kelib chiqish sabablari

Dizartrik bolalarda yozma nutq buzilishlari quyidagi omillar bilan izohlanadi:

1. Fonematik idrokning yetarli shakllanmaganligi – tovushlarni eshitish va farqlash qobiliyatining pastligi yozma nutqda xatolarga olib keladi.

2. Artikulyatsion motorikaning buzilishi – tovushlarning noto‘g‘ri talaffuzi ularning yozuvda ham noto‘g‘ri aks etishiga sabab bo‘ladi.

3. Mayda motorikaning sust rivojlanishi – qo‘l va barmoq harakatlarining noaniqligi yozuv sifatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

4. Nevrologik omillar – markaziy nerv tizimidagi zararlanish yozma nutqni boshqaruvchi psixik jarayonlarning yetarli ishlamasligiga olib keladi.

Yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etish yo‘llari:

Dizartrik bolalarda yozma nutqni korrektsional kompleks va tizimli yondashuvni talab etadi. Asosiy yo‘nalishlar quyidagilardan iborat:

• Fonematik idrokni rivojlantirish: Tovushlarni farqlash, so‘z tarkibidagi tovush o‘rnini aniqlash va fonematik tahlil mashqlari yozma nutqni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

• Artikulyatsion va nafas mashqlari: Artikulyatsion gimnastika va nutqiy nafasni rivojlantirish mashqlari og‘zaki nutqni barqarorlashtiradi, bu esa yozma nutq uchun asos yaratadi.

• Grafomotor ko‘nikmalarni rivojlantirish: Chiziqlar, geometrik shakllar chizish, nuqtalarni birlashtirish, shuningdek, mayda motorikani rivojlantiruvchi mashqlar yozish jarayonini yengillashtiradi. Bosqichma-bosqich yozma ishlar-so‘zlarni bo‘g‘inlab yozish, vizual tayanchlardan foydalanish va individual yondashuv asosida mashg‘ulotlar olib borish tavsiya etiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Dizartriya bolalik davrida uchraydigan murakkab motor nutq buzilishi bo‘lib, markaziy asab tizimining organik shikastlanishi natijasida yuzaga keladi va nutq apparati mushaklarining tonusi, kuchi hamda koordinatsiyasini buzadi. Ushbu holat nafaqat og‘zaki nutqning shakllanishiga, balki yozma nutqning rivojlanishiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Dizartriya bolalarda yozma nutq buzilishlari ikkilamchi xarakterga ega bo‘lib, fonematik idrokning yetarli shakllanmaganligi, artikulyatsion motorikaning buzilishi, mayda motorikaning sust rivojlanishi hamda nevrologik omillar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, dizartriya bilan og‘rigan bolalarda yozma nutqda disgrafiya va disleksiya kabi buzilishlar keng tarqalgan bo‘lib, ular tovush-harf tahlili va sintezidagi xatolar, fonetik va grafik jihatdan o‘xshash tovushlarni almashtirish, bo‘g‘in tuzilmasining buzilishi bilan namoyon bo‘ladi. Bu holat tovushning artikulyatsion, akustik va grafik obrazlari o‘rtasidagi bog‘lanishning yetarli darajada shakllanmaganligini tasdiqlaydi.

Dizartriya bolalarda yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etish kompleks va tizimli logopedik yondashuvni talab qiladi. Korreksion ish avvalo og‘zaki nutqni normallashtirishdan boshlanib, fonematik idrokni rivojlantirish, artikulyatsion va nafas mashqlarini bajarish, grafomotor ko‘nikmalarni mustahkamlash hamda kognitiv jarayonlarni rivojlantirish bilan izchil davom ettirilishi lozim. Ushbu bosqichma-bosqich yondashuv yozma nutqdagi o‘ziga xos xatolar sonini kamaytirishga, barqaror yozma ko‘nikmalarni shakllantirishga va dizartriya bolalarning o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Архипова Е.А. Стёртая дизартрия у детей. Учебное пособие для студентов вузов: – Москва: Астрель; Владимир: ВТК, 2008
2. Филичева Т.Б., Чиркина Г.В. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста: практическое пособие. – Москва: «АЙРИС-ПРЕСС», 2007.
3. Корнев А.Н. Дислексия и дисграфия у детей. – Санкт-Петербург: «Гиппократ» 1995.
4. Love R.J. Childhood motor speech disability. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. 1992.
5. Luria A.R. The working brain: An introduction to neuropsychology. Basic Books. 1973.
6. Левина Р. Э. Основы теории и практики логопедии. – Москва: «Просвещение», 2005.
7. Мастюкова Е.М. Ребенок с отклонениями в развитии. – Москва: «Просвещение», 1992.
8. Nordberg A. Dysarthria in children with cerebral palsy: Prevalence and characteristics. // Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 56(4), 2013. – P. 1201–1212.
9. Peteram B. Neurological causes of speech and language disorders in childhood. // International Journal of Language & Communication Disorders, 36(Suppl.), 2001. – P. 205–210.
10. Strand E. A. Treatment of motor speech disorders in children. In D.E.Yoder & R.J.Kent (Eds.), Motor speech disorders. Baltimore, MD: Paul H. Brookes. 1995. – P. 123–145.
11. Watson M. Evidence-based practice in childhood dysarthria intervention. // Speech, Language and Hearing, 18(3), 2015. – P. 133–141.
12. Волкова Л.С. Логопедия. – Москва: «Владос», 2009.

CBLT IN DEVELOPING LISTENING SKILLS**Kh.S.Umarkhujayeva – senior teacher***Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi***CBLT В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ УСЛУШАНИЯ****Х.С.Умархужаева – старший преподаватель***Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми***EShITISH KO'NIKMLARINI RIVOJLANTIRISHDA CBLT****X.S.Umarxo'jayeva – katta o'qituvchi***Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti*

Tayanch so'zlar: CBLT, tinglab tushunish ko'nikmalari, nutqiy kompetensiya, idrok (receptive) ko'nikmalari, scaffolding texnikalari, tahliliy fikrlash.

Rezyume. Ushbu maqola CBLTning tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi samarali rolini tahlil qiladi. Tinglash, gapirish va yozish ko'nikmalariga oid vazifalarni autentik mazmun bilan uyg'unlashtirish hamda skafolding strategiyalarini qo'llash orqali tushunishni chuqurlashtirish, nutqiy kompetensiyani shakllantirish mumkinligi ko'rsatildi. Materiallarni tanlashdagi murakkabliklarga qaramay, CBLT tilni rivojlantirish va akademik hamda kasbiy kommunikatsiyaga tayyorgarlik ko'rishda samarali va pedagogik jihatdan asoslangan yondashuvni taqdim etadi.

Ключевые слова: CBLT, навыки аудирования, дискурсивная компетенция, рецептивные навыки, методы педагогического сопровождения (scaffolding), аналитическое мышление.

Резюме. Данная статья анализирует эффективность обучения языку на основе содержания (CBLT) в развитии навыков аудирования. Показано, что сочетание заданий на аудирование, устную и письменную речь с аутентичным содержанием, а также применение стратегий скэффолдинга способствует углублению понимания, формированию дискурсивной компетенции и обеспечению долгосрочного усвоения знаний. Несмотря на трудности, связанные с когнитивной нагрузкой и подбором материалов, CBLT представляет собой эффективный и педагогически обоснованный подход к развитию языковых навыков и подготовке студентов к академической и профессиональной коммуникации.

Key words: CBLT, listening skills, discourse competence, receptive skills, scaffolding techniques, analytical thinking.

Summary. This article explores the role of Content-Based Language Teaching (CBLT) in developing listening skills among non-linguistic learners. It highlights how integrating authentic content with listening, speaking, and writing tasks, along with scaffolding strategies, enhances comprehension, discourse competence, and long-term retention. Despite challenge such as material selection, CBLT provides an effective framework for holistic language development and preparation for academic and professional communication.

Introduction. Listening comprehension is widely recognized as one of the most challenging yet essential language skills for academic success and professional communication. While learners often acquire reading or writing skills through traditional language instruction, listening is frequently neglected or inadequately addressed. Many students struggle to process authentic speech, particularly when it involves complex vocabulary, varying accents, fast speech rates, or domain-specific terminology. Conventional approaches, which often prioritize grammar and vocabulary in isolation, fail to provide sufficient exposure to real-world language use, resulting in inadequate listening proficiency.

Content-Based Language Teaching (CBLT) offers an alternative framework by integrating language learning with meaningful subject-matter content. Unlike traditional methods that separate language instruction from content learning, CBLT immerses learners in authentic materials and real communicative contexts. As students engage with content, they naturally acquire linguistic features while simultaneously developing subject-matter knowledge. This dual-focus approach is particularly beneficial in developing listening skills, as it exposes learners to complex discourse, technical vocabulary, and authentic speech patterns. The present article explores the theoretical foundations, pedagogical benefits, and methodological considerations of CBLT in the development of listening comprehension.

Literature Review and methodology. CBLT is grounded in communicative language teaching principles and research on second language acquisition. According to Brinton, Snow, and Wesche (1989), meaningful content provides an effective context for language learning, as

learners focus on understanding ideas rather than isolated linguistic forms. Krashen's Input Hypothesis (1985) further supports this approach, emphasizing the necessity of comprehensible input for language acquisition. CBLT ensures that learners receive input that is both challenging and meaningful by integrating language instruction with subject-specific content. Vygotsky's socio-cultural theory also underlines the importance of social interaction, scaffolding, and collaborative learning, which are embedded in CBLT methodologies.

Listening comprehension itself is a complex cognitive process, involving both bottom-up and top-down strategies. Bottom-up processing requires learners to decode phonological, lexical, and grammatical information, whereas top-down processing relies on prior knowledge, context, and inference-making. Vandergrift (2007) highlights that effective listening instruction must include exposure to authentic, meaningful materials and encourage active engagement with the input. CBLT addresses these requirements by providing learners with lectures, expert interviews, documentaries, and other content-rich resources. This approach not only develops linguistic competence but also enhances learners' cognitive abilities, academic literacy, and critical thinking.

Research indicates that CBLT effectively enhances vocabulary acquisition, grammatical awareness, and discourse competence. Through repeated exposure to technical terms, multiword expressions, and context-dependent phrases, learners develop stronger comprehension and long-term retention. Moreover, CBLT familiarizes students with common discourse structures—such as cause-effect, problem-solution, and compare-contrast—which

supports their ability to understand complex spoken texts. This approach has also been shown to increase learner motivation, as the integration of discipline-specific or professionally relevant content creates a meaningful and engaging learning environment. Furthermore, CBLT naturally integrates listening with other language skills, including speaking and writing, thereby mirroring real communicative situations and reinforcing overall language development.

A central methodological principle of CBLT is the careful selection of relevant and meaningful content. Listening materials must correspond to learners' academic or professional needs in order to enhance engagement and facilitate comprehension. Authentic materials such as lectures, tutorials, expert interviews, and documentaries provide rich contexts in which learners can simultaneously acquire linguistic competence and subject-matter knowledge. Equally important is the alignment of content and language objectives. In a typical CBLT lesson, learners are guided to identify key vocabulary, observe grammatical patterns, and recognize discourse structures while processing content-specific information.

Scaffolding constitutes another essential component of CBLT methodology. Pre-listening activities including predicting content, reviewing technical vocabulary, and activating prior knowledge help reduce cognitive load and prepare learners for effective comprehension. During the listening phase, students carry out targeted tasks such as focused listening, note-taking, and extracting key information. Post-listening activities summarizing, discussing, interpreting, and engaging in problem-solving tasks consolidate comprehension and promote higher-order thinking skills. Throughout these stages, the teacher acts as a facilitator, guiding learners through both linguistic and content-related tasks, providing necessary support, and fostering collaborative learning.

Despite its strengths, the implementation of CBLT can present several challenges. Teachers may have difficulty locating appropriate authentic materials, and learners with limited background knowledge of the content may experience increased cognitive demands. Therefore, careful lesson sequencing, gradual progression of task difficulty, and well designed scaffolding strategies are essential for ensuring that learners benefit fully from CBLT based instruction.

Discussion and Findings. Integration of listening with other skills further strengthens learning outcomes. For example, learners may listen to a lecture and subsequently summarize the main points, participate in discussions, or produce written reflections. These tasks reinforce comprehension, encourage active engagement, and promote long-term retention of both language and content knowledge.

Moreover, CBLT equips learners with the ability to process complex spoken input in real-world academic and professional contexts, thereby improving their readiness for higher education and workplace communication (see Table 1).

Table 1. CBLT Listening Tasks, Skills, and Learning Outcomes

Listening Task	Skills	Scaffolding	Learning Outcome
Listening to lectures	Summarizing	Pre-teach vocabulary; activate prior knowledge	Better comprehension; reduced cognitive load
Summarizing content	Writing	Guided prompts	Reinforced retention of language and content
Participating in discussions	Speaking	Teacher guidance; peer support	Active engagement; critical thinking
Writing reflections	Writing	Structured guidelines	Consolidation of knowledge; improved writing
Listening to authentic materials	Listening + Speaking/ Writing	Step-by-step tasks; repeated listening	Discourse competence; readiness for real-world communication

The evidence suggests that, although CBLT requires careful planning and scaffolding, its benefits outweigh its challenges. It fosters holistic language development, combining lexical, grammatical, and discourse competencies with content understanding, cognitive engagement, and motivational enhancement. Consequently, CBLT represents an effective and pedagogically justified framework for teaching listening skills in a variety of educational settings.

Conclusion. Content-Based Language Teaching (CBLT) provides a theoretically grounded and practical framework for developing listening skills by integrating language learning with meaningful academic or professional content. Research indicates that CBLT enhances learners' vocabulary, grammatical awareness, discourse competence, and cognitive engagement. Using authentic materials and structured scaffolding promotes comprehension, motivation, and long-term retention, making CBLT a highly effective approach for listening instruction. Despite requiring careful planning and teacher expertise, CBLT equips learners to process real-world spoken input and fosters active engagement with ideas. Future research should investigate its applications across different disciplines, its effectiveness in digital learning environments, and its impact on learner autonomy and long-term proficiency.

References

1. Brinton D.M., Snow M.A., Wesche M.B. Content-based second language instruction. – Newbury House, 1989.
2. Coyle D., Hood P., Marsh D. CLIL: Content and language integrated learning. – Cambridge University Press, 2010.
3. Grabe W., Stoller F.L. Content-based instruction: Research foundations. In M.A.Snow, D.M.Brinton (Eds.), *The content-based classroom*. – Longman, 1997. – P. 5-21.
4. Harmer J. *The practice of English language teaching* (4th ed.). – Pearson Longman, 2007.
5. Krashen S.D. *The input hypothesis: Issues and implications*. – Longman, 1985.
6. Lynch T. *Teaching listening: A guide to theory, research, and practice*. – Routledge, 2011.
7. Richards J.C. *Teaching listening and speaking: From theory to practice*. – Cambridge University Press, 2008.
8. Richards J.C., Rodgers T.S. *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). – Cambridge University Press, 2014.
9. Vandergrift L. Recent developments in second language listening comprehension research. In E. Usó-Juan & A. Martínez-Flor (Eds.), *Current trends in the development and teaching of the four language skills*. – Mouton de Gruyter, 2007. – P. 294-315.
9. Vigotsky L.S. *Mind in society: The development of higher psychological processes*. – Harvard University Press, 1978.
10. Wolff D. The European Framework for CLIL Teacher Education. // *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 2(2), 2012. – P. 273-288.

**BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARINING PEDAGOGIK TAYYORGARLIGI
HOLATINI DIAGNOSTIKA QILISH: TAHLILIY-DIAGNOSTIK TADQIQOT NATIJALARI VA
MODERNIZATSIYALASH YO‘NALISHLARI**

A.K.Utepbergenov – *biologiya fanlari nomzodi, professor*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗКУЛЬТУРЫ
ДИАГНОСТИКА СОСТОЯНИЯ: РЕЗУЛЬТАТЫ АНАЛИТИКО-ДИАГНОСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
И ОБЛАСТИ МОДЕРНИЗАЦИИ**

A.K.Утепберганов – *кандидат биологических наук, профессор*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**PEDAGOGICAL TRAINING OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS
DIAGNOSIS OF THE STATE: RESULTS OF ANALYTICAL-DIAGNOSTIC RESEARCH AND
MODERNIZATION AREAS**

A.K.Utepbergenov – *candidate of biological sciences, professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: pedagogik tayyorgarlik, akmeologik yondashuv, diagnostika, kasbiy kompetensiya, modernizatsiya, jismoniy tarbiya, tahliliy-diagnostik tadqiqot.

Rezyume. Maqolada bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining pedagogik tayyorgarligi holatini aniqlashga qaratilgan tahliliy-diagnostik tadqiqot natijalari bayon etilgan. Pedagogik tayyorgarlik sifatini oshirish hamda talabalarning kasbiy yetukligini rivojlantirishda akmeologik yondashuvni joriy etish zarurligi asoslab berilgan. Olingan diagnostik ma‘lumotlar asosida ta‘lim jarayonini modernizatsiyalash yo‘nalishlari belgilangan.

Ключевые слова: педагогическая подготовка, акмеологический подход, диагностика, профессиональная компетентность, модернизация, физическая культура, аналитико-диагностическое исследование.

Резюме. В статье представлены результаты аналитико-диагностического исследования состояния педагогической подготовки будущих учителей физической культуры. Обоснована необходимость внедрения акмеологического подхода для повышения качества профессиональной подготовки и развития педагогической зрелости студентов. Определены направления модернизации образовательного процесса на основе системного анализа полученных диагностических данных.

Key words: pedagogical training, acmeological approach, diagnostics, professional competence, modernization, physical education, analytical-diagnostic research.

Summary. The article presents the results of an analytical and diagnostic study of the pedagogical training of future physical education teachers. The necessity of implementing the acmeological approach to improve professional training quality and develop students' pedagogical maturity is substantiated. Key directions for the modernization of the educational process are identified and theoretically justified based on the diagnostic data.

Kirish. Oliy pedagogik ta‘lim tizimining zamonaviy taraqqiyoti jismoniy tarbiya o‘qituvchisini tayyorlashning an‘anaviy modelidan talabalarning kasbiy malakasi va shaxsiy yetukligini baholashga asoslangan akmeologik yo‘naltirilgan modelga o‘tishni taqozo etmoqda. Tahliliy-diagnostik tadqiqotlar o‘tkazish orqali pedagogik tayyorgarlikning bugungi holatini xolisona baholash, muammoli sohalarini aniqlash va uni zamonaviy ta‘lim talablariga muvofiq takomillashtirish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni belgilash mumkin bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining pedagogik tayyorgarlik darajasini kompleks baholashni ta‘minlovchi tizimli-faoliyatli va akmeologik yondashuvlar doirasida amalga oshirildi (Derkach, 2004; Kuzmina, 1995; Andreev, 1996). Metodologiyaga shaxsning kasbiy yetukligi to‘g‘risidagi qoidalar asos bo‘lgan (Rean va Ribalko, 2002; Bondarevskaya, 2000) va pedagogning kompetensiyaviy modeli (Bandura, 1995; Rogers, 1961).

Obyektiv ma‘lumotlarni olish uchun pedagogik diagnostika, so‘rovnoma, o‘z-o‘zini baholash va ekspert baholash usullaridan foydalanildi (Azizxo‘jayeva, 2003; Tolipov va Usmonboyeva, 2006). Talabalarning motivatsion-qadriyatli ustanovkalari, refleksiv ko‘nikmalari va kommunikativ kompetensiyalari tahlili qo‘llanilgan (Frankl,

1990; Kenni, Uilmor va Kostill, 2022; Muslimov, 2007).

Tadqiqotning tajriba bazasi respublikaning uchta oliy ta‘lim muassasasini o‘z ichiga olib, unda "Jismoniy madaniyat" yo‘nalishi bo‘yicha 186 nafar talaba ishtirok etdi. Qiyosiy-diagnostik tahlil kasbiy yo‘nalganlik, pedagogik tafakkur va o‘z-o‘zini rivojlantirishga tayyorlik mezonlari bo‘yicha dinamikada o‘tkazildi (Ma‘murov, 2017; Begimqulov, 2007; Xoliqov, 2011).

Olingan natijalar korrelyatsion va omilli tahlil usullaridan foydalangan holda statistik ishlov berilgan (Kenney et al., 2022; Krumaskaya, 2018), bu esa diagnostik xulosalarining ishonchlilik va takrorlanuvchanligini ta‘minladi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi. Diagnostik materiallar tahlili shuni ko‘rsatdiki, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining pedagogik tayyorgarlik darajasi barcha asosiy mezonlar bo‘yicha bir xil emasligi bilan tavsiflanadi. Kasbiy faoliyatga motivatsiya va o‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘nalganlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha eng yuqori daraja aniqlangan (Bandura, 1995; Frankl, 1990), pedagogik loyihalash va refleksiv tahlil qilish ko‘nikmalari yetarlicha ifodalanmagan (Ma‘murov, 2017; Muslimov, 2007).

Tadqiqot davomida talabalarning 27 foizi yuqori, 49 foizi o‘rta va 24 foizi past darajadagi pedagogik kompetentlikka ega ekanligi aniqlandi. Kommunikativ

madaniyat, pedagogik jarayonni rejalashtirish va uni o'z-o'zini baholash qobiliyati eng muammoli bo'lib chiqdi (Azizxo'jayeva, 2003; Xoliqov, 2011). Ushbu natijalar Kuzmina (1995) va Derkach (2004) ishlarida keltirilgan kuzatuvlarga mos keladi, ularda akmeologik yetuklik kasbiy va shaxsiy fazilatlarining sintezi sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqotning oldingi bosqichlari natijalari bilan ma'lumotlarning qiyosiy tahlili akmeologik yo'naltirilgan texnologiyalar elementlaridan foydalanilgan guruhlarda ijobiy dinamikani ko'rsatdi (Tolipov, Usmonboyeva, 2006; Begimqulov, 2007). Bu talabalarining o'z-o'zini baholash, mas'uliyat va tashabbuskorlik darajasini oshirishda namoyon bo'ldi.

Olingan ma'lumotlar akmeologik yondashuv asosida pedagogik tayyorgarlikni tashxislash ta'lim sifatini monitoring qilish va boshqarishning samarali vositasi ekanligini tasdiqlaydi (Kenney, Wilmore, Costill, 2022; Bondarevskaya, 2000; Andreev, 1996). U kasbiy kompetentlik kamchiliklarini aniqlash va kasbiy rivojlanishning individual trayektoriyalarini shakllantirish imkonini beradi.

Tadqiqot usullari. Tadqiqotning obyekti sifatida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisining pedagogik ta'lim nazariyasi va amaliyotining akmeologik asoslarini takomillashtirish jarayoni olingan. Tajriba-sinov bazasi sifatida Buxoro davlat pedagogika instituti, Jizzax davlat pedagogika universiteti va Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institutlari tanlab olindi. Tajriba-sinovda "Jismoniy madaniyat" bakalavriat ta'lim yo'nalishining 511 nafar talabasi ishtirok etdi.

• Tadqiqot maqsadlarini amalga oshirish uchun quyidagi usullar majmuasi qo'llanildi:

Nazariy metodlar - ilmiy manbalarni tahlil va sintez qilish (Derkach, 2004; Kuzmina, 1995; Bandura, 1995), pedagogik tizimlarni modellashtirish va qiyosiy-chog'ish-tirma tahlil (Andreev, 1996; Bondarevskaya, 2000).

• Empirik metodlar – pedagogik kuzatuv, so'rovnoma, test, o'z-o'zini baholash va talabalarining pedagogik kompetentlik darajasini ekspert baholash (Azizxo'jayeva, 2003; Ma'murov, 2017).

• Diagnostik muolajalar – kasbiy yo'nalganlik, motivatsiya, refleksiv va kommunikativ ko'nikmalarni baholash metodikalari (Tolipov, Usmonboyeva, 2006; Muslimov, 2007).

Ma'lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash – farqlarning ishonchligini tekshirish uchun Pirson korrelyatsiya koeffitsiyentlari va χ^2 mezonidan foydalanish (Kenney, Wilmore & Costill, 2022).

1-jadval. Talabalarining pedagogik kompetentlik darajalari ko'rsatkichlari (tajribagacha)

№	Baholash mezonlari	Yuqori daraja (%)	O'rtacha daraja (%)	Past daraja (%)
1	Motivatsion-qadriyatli	29,4	51,2	19,4
2	Kognitiv (bilim)	23,8	55,6	20,6
3	Faoliyatli (amaliy-tatbiqiy)	21,1	49,7	29,2
4	Refleksiv-baholovchi	18,6	50,8	30,6
Jami o'rtacha qiymat		23,2	51,8	25,0

Manba: eksperimental diagnostika materiallari bo'yicha

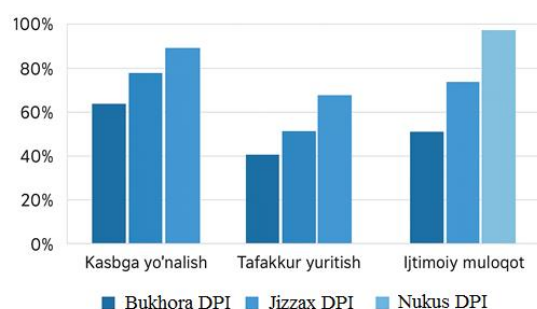
muallif tomonidan tuzilgan (Buxoro DPI, Jizzax DPU, Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI).

2-jadval. Talabalarining akmeologik tayyorgarligini rivojlantirish dinamikasi (tajribadan oldin va keyin)

№	Baholash mezonlari	Tajribadan oldin (%)	Tajribadan keyin (%)	O'sish (+/-)
1	Motivatsion-qadriyatli	29,4	46,8	+17,4
2	Kognitiv	23,8	43,2	+19,4
3	Faoliyatga oid	21,1	39,5	+18,4
4	Refleksiv	18,6	38,9	+20,3
O'rtacha rivojlantirish ko'rsatkichi		23,2	42,1	+18,9

Manba: pedagogik kompetentlik mezonlari bo'yicha talabalarining so'rovnoma va o'z-o'zini baholash ma'lumotlariga mualliflik ishlovi.

O'quv yurtlari bo'yicha diagnostic natijalarning taqqosiy tahlili

O'quv yurtlari bo'yicha diagnostic natijalarning qiyosiy tahlili

Xulosalar va tavsiyalar. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining pedagogik tayyorgarligi holatini tahliliy-diagnostik o'rganish umumiy tendensiyalar va muammoli sohalarini aniqlash imkonini berdi. Diagnostika natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarining pedagogik kompetentligining shakllanganlik darajasi aksariyat hollarda o'rta darajada bo'lib, eng past ko'rsatkichlar kasbiy tayyorgarlikning refleksiv va kommunikativ komponentlariga to'g'ri keladi.

Uchta pedagogika oliy ta'lim muassasasi (Buxoro, Jizzax va Nukus) ning qiyosiy tahlili pedagogik ta'lim mazmuni va texnologiyasiga akmeologik yondashuvni tizimli joriy etish zarurligini tasdiqladi. Tayyorgarlikning akmeologik modeli bo'lajak mutaxassisning kasbiy yetukligi, motivatsiyasi va o'z-o'zini rivojlantirishning maqsadli rivojlanishini ta'minlaydi.

Pedagogik ta'limni takomillashtirish maqsadida quyidagilar tavsiya etiladi:

- oliy ta'lim muassasalari amaliyotiga akmeologik yo'naltirilgan tashxis usullarini joriy etish;
- talabalarining loyihalash va o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan moduli dasturlarni ishlab chiqish;
- raqamli vositalar va so'rovnomalardan foydalanib, kasbiy layoqat monitoringini tashkil etish;
- talabalarining o'z-o'zini rivojlantirish va pedagogik mahorat masalalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot faoliyatini kengaytirish.

Ushbu tavsiyalarning amalga oshirilishi pedagog kadrlar tayyorlash tizimini zamonaviylashtirish va uning ta'lim sifatiga qo'yilayotgan hozirgi zamon talablariga mosligini ta'minlash imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1996.
2. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: «Moliya», 2003.
3. Bandura A. Self-efficacy in Changing Societies. – New York: Cambridge University Press, 1995.
4. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarni joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent: «Fan», 2007.
5. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. – Ростов-н/Д: РГУ, 2000.
6. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала. – Москва: МПСИ, 2004.
7. Kenney W.L., Wilmore J.H., Costill D.L. Physiology of Sport and Exercise. 7th ed. – Champaign: Human Kinetics, 2022.
8. Кузьмина Н.В. Основы общей и прикладной акмеологии. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1995.
9. Ma’murov B.B. Bo‘lajak o‘qituvchilarda akmeologik yondashuv asosida ta’lim jarayonini loyihalash ko‘nikmalarini rivojlantirish. Monografiya. – Toshkent: «Fan», 2017.
10. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. – Toshkent: 2007.
11. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: «Fan», 2006.
12. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: 2011.

Tálim - tárbiya teóriyası hám metodikası

**KOMPETENTLI YONDASHUV ASOSIDA “KARBON KISLOTALAR”
MODULINI O‘QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH**

M.B.Artiqov – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

M.R.Sherimmatova – *magistrant*

N.J.Rahimboyeva – *magistrant*

S.R.Sherimmatova – *talaba*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**УЛУЧШЕНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ МОДУЛЯ «УГЛЕРОДНЫЕ КИСЛОТЫ»
НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОГО ПОДХОДА**

М.Б.Артиков – *доктор философии в области педагогических наук*

М.Р.Шеримматова – *магистрантка*

Н.Дж.Рахимбоева – *магистрантка*

С.Р.Шеримматова – *студентка*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**IMPROVING THE TEACHING OF THE “CARBON ACIDS”
MODULE BASED ON A COMPETENT APPROACH**

M.B.Artikov – *doctor of philosophy in pedagogical sciences*

M.R.Sherimmatova – *master's student*

N.J.Rakhimbaeva – *master's student*

S.R.Sherimmatova – *student*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: karbon kislotalarning kimyoviy va fizikaviy xossalari, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, “ASDL” metodi va raqamli vositalar (simulyatorlar, mobil ilovalar, onlayn testlar), nostandart topshiriqlar, interfaol ta’lim, tajriba va tadqiqot, kompetensiya va texnologik yondashuv.

Rezyume. Ushbu maqolada “Kompetentli yondashuv asosida “Karbon kislotalar” modulini o‘qitishni takomillashtirish” mavzusini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitish yondashuvlari tahlil qilinadi. “ASDL” metodi va raqamli vositalar (simulyatorlar, mobil ilovalar, onlayn testlar)dan foydalanish orqali o‘quvchilarning mustaqil bilim olish, tahlil qilish va amaliy tadqiqot o‘tkazish ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsad qilingan.

Ключевые слова: химические и физические свойства карбоновых кислот, современные педагогические технологии, метод "ASDL" и цифровые средства (симуляторы, мобильные приложения, онлайн-тесты), нестандартные задания, интерактивное обучение, эксперимент и исследование, компетентность и технологический подход.

Резюме. В данной статье анализируются подходы к преподаванию темы "Совершенствование преподавания модуля "Карбоновые кислоты" на основе компетентностного подхода" на основе современных педагогических технологий. Целью является развитие у учащихся навыков самостоятельного обучения, анализа и проведения практических исследований посредством использования метода "ASDL" и цифровых инструментов (симуляторы, мобильные приложения, онлайн-тесты).

Key words: Chemical and physical properties of carboxylic acids, modern pedagogical technologies, "ASDL" method and digital tools (simulators, mobile applications, online tests), non-standard tasks, interactive learning, experiment and research, competence and technological approach.

Summary. In this dissertation, approaches to teaching the topic "Improving the teaching of the module "Carbon Acids" based on a competency-based approach" are analyzed based on modern pedagogical technologies. The goal is to develop students' skills in independent learning, analysis, and conducting practical research using the "ASDL" method and digital tools (simulators, mobile applications, online tests).

Kirish. Organik kimyo boshqa fanlar singari inson amaliy faoliyatining mahsuli sifatida XIX asrning boshida dunyoga keldi va hozirgi vaqtda yuksak taraqqiyot darajasiga erishdi. Organik kimyo mustaqil fan sifatida XIX asrda shakllangan bo‘lsada, insonning ba’zi bir organik moddalar bilan tanishuvi va ulardan amaliy maqsadlarda foydalanishi juda qadim zamonlardan boshlangan, chunki organik moddalar o‘simliklar va hayvonlar organizmidagi hayot faoliyatni tashuvchi moddalardir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-4947-son Farmoni, 2019-yil 8-oktyabrda «O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-5847-son Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi «Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning

mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-3775-son Qarori, 2020-yil 27-fevraldagi «Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-4623-son qarori, 2020-yil 23-sentyabrda yangi tahrirdagi «Ta’lim to‘g‘risida»gi O‘RQ-637-son qonuni, ilm-fan va ishlab chiqarish uyg‘unligini ta’minlash orqali ta’lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish hamda ushbu faoliyatga oid boshqa hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ma’lum darajada xizmat qiladi [1, 2].

Karbon kislotalarning funksional hosilalari karboksil guruhdagi – OH ni boshqa atomlar va atomlar guruhiga almashinishidan hosil bo‘ladi. Bunday birikmalarga asosan quyidagilar kiradi:

- ✚ Galogenangidridlar yoki atsilgalogenidlar;
- ✚ Angidridlar;

- ✚ Murakkab efirlar, laktonlar;
- ✚ Gidrazidlar va azidlar;
- ✚ Nitrillar va izonitlar.

Uglevodorodlardagi bir yoki bir necha vodorod atomlarini karboksil guruhga almashinishi natijasida hosil bo'lgan birikmalar karbon kislotalar deyiladi. Ular karbon kislotalar molekulasida – COOH karboksil guruh deb ataluvchi atomlar guruhi tutadigan organik birikmalardir.

Karboksil guruhining soniga qarab ular bir va ko'p asosli kislotalarga bo'linadilar. Karboksil guruhi to'yingan uglevodorod qoldig'i bilan bog'langan bo'lsa to'yingan kislotalar, agar karboksil guruhi to'yingan uglevodorod qoldig'i bilan bog'langan bo'lsa to'yingan kislotalar deyiladi.

To'yingan bir asosli karbon kislotalar $C_nH_{2n+1}COOH$ yoki $R-COOH$ umumiy formulalar bilan ifodalanadi. $R-COOH$ formulada $R=H$: - CH_3 ; - C_2H_5 va boshqa radikallar bo'lishi mumkin [3].

Izomeriyasi va nomlanishi. Karbon kislotalarning gomologik qatori chumoli kislota $H-COOH$ dan boshlanadi. Ularning dastlabki 3 vakilini izomerlari yo'q. To'rtinchi vakildan boshlab izomeriya hodisasi kuzatiladi [3-4].

Kislotalarni sistematik nomenklatura bo'yicha nomlashda tegishli to'yingan uglevodorod nomi oxiriga kislota so'zi qo'shib o'qiladi. Quyida to'yingan bir asosli karbon kislotalarni empirik va sistematik nomenklaturada nomlashga misol keltiramiz:

Kislotaning tuzilishi	Empirik (tasodifiy) nomenklatura bo'yicha nomi	Sistematik nomenklatura bo'yicha nomi
$H - COOH$	Chumoli kislota	Metan kislota
$CH_3 - COOH$	Sirka kislota	Etil kislota
$CH_3 - CH_2 - COOH$	Propion kislota	Propan kislota
$CH_3 - CH_2 - CH_2 - COOH$	Moy kislota	Butan kislota
$CH_3 - CH - COOH$ CH_3	Izomoy kislota	2-metil propan kislota
$CH_3 - CH_2 - CH_2 - CH_2 - COOH$	Valerian kislota	Pental kislota
$CH_3 - CH_2 - CH - COOH$ CH_3	Metiletil sirka kislota	2-metil butan kislota
$CH_3 - CH - CH_2 - COOH$ CH_3	Izoverian kislota	3-metil butan kislota

Keng tarqalgan ayrim kislotalar quyidagicha nomlanadi:

$CH_3 - (CH_2)_4 - COOH$ kapron kislota
 $CH_3 - (CH_2)_5 - COOH$ enant kislota
 $CH_3 - (CH_2)_{10} - COOH$ laurin kislota
 $CH_3 - (CH_2)_{14} - COOH$ palmetin kislota
 $CH_3 - (CH_2)_{16} - COOH$ stearin kislota

Kislota qoldiqlari quyidagicha nomlanadi (ularni umumiy nomda atsillar deyiladi):

$H - C \begin{smallmatrix} \diagup O \\ \diagdown \end{smallmatrix}$ formil, metanoil
 $CH_3 - C \begin{smallmatrix} \diagup O \\ \diagdown \end{smallmatrix}$ atsetil, etanoli
 $CH_3 - CH_2 - C \begin{smallmatrix} \diagup O \\ \diagdown \end{smallmatrix}$ propionil, propanoil
 $CH_3 - CH_2 - CH_2 - C \begin{smallmatrix} \diagup O \\ \diagdown \end{smallmatrix}$ butiril, butanoli

Tuzilishida uchtagacha uglerod bo'lgan kislotalar rangsiz suyuqlik bo'lib, o'ziga xos o'tkir hidga ega; suv bilan istalgan nisbatda aralashadi [4].

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Karbon kislotalarni o'rganish XIX asrda organik kimyo fanining shakllanishi bilan bog'liq.

Y.Libix (1830-yillar) sirka kislotasining tuzilishini aniqladi va karboksil guruh haqidagi dastlabki nazariyani ilgari surdi.

A.Butlerov (1861) kimyoviy tuzilish nazariyasini yaratdi, bu esa karbon kislotalarning izomeriya va reaktivlik xususiyatlarini tushinishda asos bo'ldi.

R. Erlenmeyer va F. Kolbe kislotalarni sintez qilishning laboratoriya usullarini ishlab chiqdi.

XX asr boshlarida karbon kislotalarning fizik-kimyoviy xossalari - dissotsiatsiya konstantasi, gidrogen bog'lanish, qaynash harorati o'rganila boshlandi. XX asr oxiriga kelib esa spektral usullar (IR, NMR, UV) orqali ularning tuzilishlari yanada chuqur tahlil qilindi.

O'zbekiston olimlaridan – professor A.Qodirov, N.X.Xolmatov va Sh. Tursunovlar mahalliy xomashyo (yog'moy, yog' kislotalari) asosida karbon kislotalar va ularning hosilalarini olish yo'nalishida tadqiqotlar olib borganlar [7-8].

Tatqiqod metodologiyasi. ASDL metodi (Action – Study – Demonstration – Learning) – bu faoliyatga asoslangan mustaqil o'rganish metodi bo'lib, o'quvchilarning bilimni tayyor holatda emas, balki faol topshiriqlar orqali mustaqil egallashiga yo'naltiriladi.

O'quvchi faol ishtirokchi, o'qituvchi esa yo'naltiruvchi (fasilitator) bo'ladi. Ta'lim amaliy faoliyat, muammo va vazifalar asosida tashkil etiladi. O'quvchilar mustaqil fikrlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Asosiy xususiyatlari:

- Faol topshiriqlar (tajriba, loyiha, tahlil);
- Mustaqil izlanish va o'zini baholash;
- Hamkorlikda ishlash (kichik guruhlar);
- Nazariy bilimni amaliyot bilan bog'lash [6].

“ASDL” metodi

Action (Amal)	Study (Tahlil)	Demonstration (Namoyish)	Leraning (O'rganish)
O'qituvchi laboratoriyada quyidagi tajribani tashkil qiladi: Sirka kislotasining natriy karbonat bilan reaksiyasi	Talabalar kuzatgan hodisani tahlil qiladi: gaz – karbon dioksid ekanligini aniqlaydi.	O'qituvchi karboksil guruhining tuzilishini 3D model yoki PhET simulatsiya orqali ko'rsatadi.	Talabalar tajribadan kelib chiqqan holda xulosa chiqaradi: Karbon kislotalar zaif kislotalar turiga kiradi;
$CH_3COOH + Na_2CO_3 = 2CH_3COONa + CO_2 + H_2O$	O'qituvchi savollar beradi: “Nima sababdan gaz ajraldi?” “Bu reaksiya qaysi turdagi kislota-asos reaksiyasiga kiradi?”	Karbonil va gidroksil guruhlari o'zaro bog'lanishini tasvirlaydi.	Ular tuz va ester hosil qiladi;

Natija: gaz hosil bo'lishi, pH o'zgarishi.	“Karbon kislotalar ning kislotalilik darajasi mineral kislotalarga nisbatan qanday?”	Namoyish: vodorod bog'lanishlari karbon kislotalarining qaynash nuqtasini oshiradi.	Biologik va sanoat jarayonlarida muhim o'rin tutadi.
--	--	---	--

Bu metodimizdan quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin:

- mavzuni o'rganishga qiziqishni oshiradi;
- tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi;
- bilimlarning uzoq muddatli saqlanishini ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar.

– oliy ta'lim muassasalarida organik kimyo fanini o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalardan foydalanish metodikasi belgilab olindi.

– organik kimyo darslarining karbon kislotalar mavzusini grafik organayzerlardan foydalanib o'qitish kimyo ta'limi jarayonini ratsional tashkil etishga va uning takomillashuviga olib kelishi aniqlandi.

– kimyoni innovatsion va informatsion texnologiyalar orqali o'qitish talabalarining o'quv-biluv faoliyatiga yo'naltirilgan maqsadli va jarayonli komponentlardan iboratligi aniqlandi [8].

Metodik tizim tarkibi va uni takomillashtirish zarurati:

Kimyo darsida “Karbon kislotalar” mavzusini o'qitishning metodik tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

1. Maqsad va vazifalar (bilim, ko'nikma, kompetensiya shakllantirish);
2. Mazmun (nazariy asoslar + amaliy topshiriqlar);
3. Usullar (ma'ruza, laboratoriya, interaktiv yondashuvlar);
4. Vositalar (kitoblar, uslubiy qo'llanmalar, dasturiy ta'minotlar);
5. Nazorat (testlar, yozma ishlar, laboratoriya natijalari) kabi tarkibiy qismlarni ko'rish mumkin.

– Takomillashtirish yo'nalishlari:

Kompetensiyaviy yondashuvni asosiy tamoyil sifatida joriy qilish;

ASDL (Action – Study – Demonstration – Learning) yondashuvini integratsiya qilish zarur;

Raqamli vositalar (simulyatorlar, mobil ilovalar, onlayn testlar) dan foydalanish muhimdir.

– Laboratoriya ishlarini takomillashtirish:

Virtual laboratoriyalarni joriy qilish (masalan: Chem-Collective, Labster);

Oddiy vositalar bilan improvizatsiyalashgan tajribalar o'tkazish;

Laboratoriya eksperimentni rejalashtirish, bajarish va tahlil qilish bosqichlarini kuchaytirish;

Guruhli tahlil va feedback asosida baholash [8].

– Natijadorlik va baholash tizimini takomillashtirish:

An'anaviy baholashdan tashqari, shakllantiruvchi baholash, portfolio va o'zaro baholash kabi usullar joriy etilishi kerak.

Bu jarayon o'qituvchilarni ham pedagogik ko'nikmalarni rivojlantirishga va o'qitish sifatini oshirishga undaydi.

1. Yangi texnologiyalarni integratsiya qilish orqali laboratoriya ishlari, kompyuter simulyatsiyalari, va analitik asbob-uskunalarining yangi avlodini o'qitish jarayoniga qo'llash olishda yuzaga chiqadi

2. Zamonaviy interaktiv metodlar yordamida talabalar bilan faol muloqot o'rnatish, muammolarni yechish bo'yicha guruhli ishlash, masalalarni birgalikda hal qilish imkoni tug'iladi.

3. Modular o'qitish orqali fan kursini modullar shaklida taqdim etish, har bir modulni alohida metodik yondashuv bilan o'qitish imkoni beradi.

4. Amaliy va ilmiy tadqiqotlarga kirish natijasida talabalar uchun ilmiy ishlarni amalga oshirish va amaliy tajriba o'tkazish imkoniyatlarini yaratish imkoni paydo bo'ladi.

5. Integratsiyalashgan yondashuv orqali kimyo, fizika, va matematika fanlarini birlashtirgan holda, kimyo o'qitish metodikasini rivojlantirishda yuzga chiqadi.

Bu natijalar orqali talabalarining fanga bo'lgan qarashlarining yanada kreativ yondashuvlari yuzaga kelishiga va o'quv jarayonida analitik fikrlash va ilmiy yondashuvlarni yanada chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi [7].

Xulosa. Kompetentli yondashuv asosida “Karbon kislotalar” modulini o'qitishni takomillashtirishda talabalar bilan muloqot qilish, ularning fikrlarini eshitish va ta'lim jarayoniga qo'shimcha takliflar kiritish muhimdir. Bu usullar nafaqat fan o'qitilishining samaradorligini oshiradi, balki talabalar bilimini mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Oliy o'quv yurtlarida mavzuni o'qitish metodik tizimini takomillashtirish talabalarining nazariy va amaliy bilimlarini mustahkamlash, ilmiy yutuqlarni kengroq tushuntirish, hamda innovatsion pedagogik yondashuvlar orqali o'qitish sifatini oshirishga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-son Farmoni, 2019-yil 8-oktyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5847-son Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi «Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3775-son Qarori, 2020-yil 27-fevraldagi «Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4623-son Qarori, O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi (yangi tahrirdagi) «Ta'lim to'g'risida»gi O'RQ-637-son Qonuni.

3. Авлиякулов Н., Мусаева Н. Педагогик технология. – Toshkent: «Тафаккур бўстони», 2012.

4. Азизхўжаева Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. – Toshkent: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси нашриёти, 2006.

5. Aripov M. Axborot texnologiyalari. – Toshkent: «Noshir», 2009.

6. Ishmuxamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar: ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar. – Toshkent: «Iste'dod», 2008. 180-b.

7. Abdusamatov A. Organik kimyo. – Toshkent: «Talqin», 2005.

8. Tursunov Sh. Kimyoviy texnologiyada organik sintez asoslari. – Nukus: 2023.

**RAQAMLI O'YIN TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH ORQALI O'QUVCHILARNING
KOGNITIV FAOLIGINI OSHIRISH MEKANIZMLARI****M.U.Bekmuratova** – magistrant**I.A.Allanazarova** – magistrant*Urganch davlat pedagogika instituti***МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ КОГНИТИВНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ****М.У.Бекмуратова** – магистрант**И.А.Алланазарова** – магистрант*Ургенчский государственный педагогический институт***THROUGH THE USE OF DIGITAL GAME TECHNOLOGIES MECHANISMS
FOR INCREASING COGNITIVE ACTIVITY****M.U.Bekmuratova** – master's student**I.A.Allanazarova** – master's student*Urgench State Pedagogical Institute*

Tayanch so'zlar: o'yin texnologiyalari, talabalar motivatsiyasi, raqamli o'quv muhiti, ta'lim innovatsiyasi, ta'lim natijalari.

Rezyume. Ushbu maqola o'yin texnologiyalari sohasini va ularning raqamli ta'lim muhitida talabalar motivatsiyasini kuchaytirishdagi rolini o'rganadi. Ballar, nishonlar va mukofotlar kabi o'yin dizayni elementlarini o'z ichiga olgan holda, o'qituvchilar talabalarni kurs materiallari bilan faol shug'ullanishga ilhomlantiradigan interaktiv tajribalarni yaratishi mumkin. Gamifikatsiya nafaqat motivatsiyani oshiradi, balki turli xil ta'lim uslublarini qo'llab-quvvatlash va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish orqali o'quv natijalarini yaxshilaydi. Ta'lim jarayonida o'yinlashtirish elementlarini integratsiya qilish o'qitish amaliyotini tubdan takomillashtirish imkonini beradi va talabalarni doimiy rivojlanayotgan texnologik muhitda akademik muvaffaqiyatga erishishga tayyorlaydi.

Ключевые слова: игровые технологии, мотивация студентов, цифровая образовательная среда, образовательные инновации, результаты обучения.

Резюме. В данной статье рассматривается область игровых технологий и их роль в усилении мотивации студентов в цифровой образовательной среде. Включая элементы дизайна игр, такие как баллы, значки и награды, преподаватели могут создавать интерактивные эксперименты, которые вдохновляют студентов активно участвовать в материалах курса. Геймификация не только повышает мотивацию, но и улучшает результаты обучения, поддерживая различные стили обучения и развивая навыки критического мышления. Интеграция элементов игры в образовательный процесс позволяет коренным образом улучшить практику обучения и подготовит студентов к достижению академического успеха в постоянно развивающейся технологической среде.

Key words: game technologies, student motivation, digital learning environment, educational innovation, learning outcomes.

Summary. This article explores the field of game technologies and their role in strengthening student motivation in the digital educational environment. By incorporating game design elements such as points, badges, and awards, teachers can create interactive experiences that inspire students to actively engage with course materials. Gamification not only increases motivation but also improves learning outcomes by supporting diverse learning styles and developing critical thinking skills. The integration of game elements in the educational process allows for a radical improvement of teaching practice and prepares students for academic success in a constantly evolving technological environment.

Kirish. Gamifikatsiya texnologiyalari zamonaviy ta'lim jarayonida innovatsion vosita sifatida yuzaga kelgan bo'lib, ular o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish va raqamli ta'lim muhitida faol ishtirokini rag'batlantirishning samarali usullarini taqdim etadi. O'yin dizaynining turli elementlarini ta'lim sharoitlariga integratsiyalash orqali o'qituvchilar o'quvchilarni qiziqtiradigan, interaktiv va dinamik o'quv tajribalarini yaratishi mumkin. Ushbu yondashuv o'yin texnologiyalarining asosiy tamoyillari, talabalar motivatsiyasiga ta'siri hamda raqamli asrda o'quv natijalarini yaxshilashdagi potensial imkoniyatlarini o'rganishga imkon beradi [1].

So'nggi yillarda ta'limning an'anaviy yondashuvlari texnologiyaga asoslangan, shaxsiylashtirilgan metodologiyalar bilan almashtirilmoqda. Raqamli ta'lim platformalari va onlayn resurslarning kengayishi talabalarning motivatsiyasini oshirish va o'quv jarayonida faol ishtirokini ta'minlash uchun yangi strategiyalarni izlash zaruratini keltirib chiqardi [2]. Gamifikatsiya esa bu ehtiyojga innovatsion yechim sifatida xizmat qilib, ichki motivatsiya va xulq-atvorni rag'batlantirishga asoslangan yondashuvni taklif etadi.

O'yinlashtirish o'yinni loyihalash tamoyillari va mexanikasini ta'lim kontekstiga tatbiq etishdan iborat

bo'lib, buning natijasida talabalar o'quv jarayonida faol ishtirok etadi. Ballar, mukofotlar, nishonlar va peshqadamlar jadvali kabi elementlarni o'quv tajribasiga qo'shish orqali o'qituvchilar o'quvchilarda qiyinchilikni yengish, muvaffaqiyatga erishish va taraqqiyot tuyg'usini shakllantiradi. Shu bilan birga, o'yinlashtirilgan ta'lim talabalarga o'z o'quv jarayoniga egalik qilish va o'z oldiga aniq, mazmunli maqsadlar qo'yish imkoniyatini beradi.

O'yinlashtirishning asosiy g'oyasi shundan iboratki, inson tabiatan o'yin va raqobatbardosh faoliyatga qiziqadi va ushbu elementlar xulq-atvor va o'rganishni rag'batlantirishda samarali vosita sifatida ishlatilishi mumkin. Talabalarning o'zlashtirish, avtonomiya va ijtimoiy o'zaro ta'sirga bo'lgan ichki ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash orqali o'yin texnologiyalari passiv o'quvchilarni izlanishga, tajribaga va faol o'rganishga intiladigan ishtirokchilarga aylantiradi [3].

Raqamli asrning murakkab va chalg'ituvchi muhitida o'yin texnologiyalarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ularning kuchidan foydalangan holda o'qituvchilar nafaqat o'quvchilarning e'tiborini jalb qiladigan, balki chuqur qiziqish va motivatsiya hissini uyg'otadigan immersiv va rag'batlantiruvchi o'quv muhitini yaratishi mumkin. Keyingi bo'limlarda gamifikatsiyaning talabalar moti-

vatsiyasiga ta'siri va raqamli ta'lim muhitida o'quv natijalarini yaxshilashdagi roli yanada batafsil tahlil qilinadi.

O'yin texnologiyalari. Gamifikatsiya texnologiyalari an'anaviy ta'lim yondashuvlarini raqamli muhitda interaktiv va qiziqarli o'rganish tajribasiga aylantirishda samarali vosita hisoblanadi. O'yin dizaynining turli elementlarini o'z ichiga olgan holda, o'qituvchilar talabalarining o'quv jarayonida faol ishtirokini rag'batlantiradigan immersiv va interaktiv platformalarni yaratish imkoniyatiga ega. Ushbu bo'limda o'yin texnologiyalarining asosiy tarkibiy qismlari hamda ularni ta'lim jarayonida qo'llash usullari tahlil qilinadi [4].

O'yinlashtirishning markazida o'yin mexanikasi va tamoyillaridan foydalangan holda talabalar xatti-harakatlarini boshqarish va rag'batlantirish yotadi. Ballar, nishonlar, darajalar, qiyinchiliklar va mukofotlar kabi elementlar o'quv faoliyatiga strategik tarzda kiritilib, o'quvchilarning muvaffaqiyatga erishish, tan olinishi va taraqqiyotga bo'lgan tabiiy istagini uyg'otadi. Bu o'quv jarayonida hayajon va muvaffaqiyat hissini yaratib, talabalarni yuqori natijalarga intilishga undaydi.

O'yin texnologiyalarining muhim jihatlaridan biri – bu o'quvchilarga ularning ishlashi va rivojlanishi haqida real vaqt rejimida ma'lumot beradigan teskari aloqa tizimidir [5]. Talabalar o'z harakatlari va qarorlari bo'yicha zudlik bilan fikr-mulohaza oladi, bu esa ularni o'z kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, yaxshilanish kerak bo'lgan sohalarni belgilash va strategiyalarini moslashtirish imkonini beradi. Uzlaksiz teskari aloqa o'quvchilarda o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini shakllantiradi, ijobiy xulq-atvorni mustahkamlaydi va qiyinchiliklarga duch kelganda qat'iyatli bo'lishga rag'batlantiradi.

Shuningdek, o'yin texnologiyalari talabalar uchun tanlov qilish, maqsadlar belgilash va o'z taraqqiyotini kuzatish imkonini yaratadi, bu esa ularda avtonomiya va vakolat hissini rivojlantiradi. O'qituvchilar o'quvchilarga o'z o'rganish jarayoni va sur'atini nazorat qilish imkonini berish orqali ularning o'z akademik sayohatiga egalik qilishini va natijalar uchun mas'uliyatni his qilishini ta'minlaydi. Bu esa ichki motivatsiyani oshiradi, chidamlilikni rivojlantiradi va muvaffaqiyatsizliklardan saboq olishga yo'naltiradi [6].

Bundan tashqari, o'yin texnologiyalari ijtimoiy o'zaro ta'sir va hamkorlikni rag'batlantiradi. Peshqadamlar jadvali, ko'p o'yinchi vazifalari va ijtimoiy almashish funksiyalari orqali talabalarda jamiyatga tegishlilik va do'stlik tuyg'usi shakllanadi, ular birgalikda ishlashga, bir-birini qo'llab-quvvatlashga va jamoaviy yutuqlarni nishonlashga undaladi. O'yinlashtirishning bu ijtimoiy jihati ijobiy ta'lim muhitini yaratib, tengdoshlar bilan hamkorlikni rivojlantiradi.

Raqamli ta'lim muhitida o'yin texnologiyalarini integratsiyalash va motivatsiya. Raqamli ta'lim muhitida o'yin texnologiyalarini integratsiyalashning asosiy maqsadlaridan biri talabalarining motivatsiyasini va faol ishtirokini oshirishdir. O'yin dizayni elementlari va tamoyillaridan foydalanish orqali o'qituvchilar talabalarining o'rganish jarayoniga chuqurroq kirishishini rag'batlantiradigan interaktiv va immersiv ta'lim tajribalarini yaratishi mumkin. Ushbu bo'limda o'yin texnologiyalari orqali talabalarda motivatsiyani kuchaytiradigan strategiyalar va mexanizmlar tahlil qilinadi [7].

Gamifikatsiya texnologiyalari ichki motivatorlar – avtonomiya, mahorat va maqsaddan foydalangan holda o'quvchilarning o'quv jarayoniga jalb qilinishini ta'minlaydi. O'yin muhiti talabalarga o'z ta'lim yo'llarini tanlash va nazorat qilish imkonini beradi, bu esa ularda avtonomiya tuyg'usini uyg'otadi va shaxsiy maqsadlarni

belgilashga yordam beradi. Natijada talabalar o'z o'quv ishlariga yanada sodiq bo'lib, jarayonlarga faolroq kirishadi.

O'yinlashtirilgan o'quv tajribalari mahoratni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Qiziqarli vazifalar, interfaol qiyinchiliklar va murakkablikning bosqichma-bosqich oshishi orqali o'quvchilar chegaralarni kengaytirishga, qiyinchiliklarni yengib o'tishga va doimiy takomillashishga intiladi. Bu jarayon o'quvchilarda o'sish tafakkurini shakllantirib, sabr-toqat, qat'iyat va ustunlikka intilishni rag'batlantiradi [8].

Maqsad elementi ham motivatsiya jihatidan muhim hisoblanadi. Ta'lim faoliyatini mazmunli maqsadlar, real hayotga aloqadorlik va ichki qadriyatlar bilan bog'lash orqali o'qituvchilar o'quvchilarning akademik harakatlarini shaxsiy intilishlar bilan uyg'unlashtirishga yordam beradi. Masalan, ball to'plash, yutuqlarni ochish yoki muammolarni yechishda tengdoshlar bilan hamkorlik qilish orqali o'yin o'rganishni maqsad va ahamiyat bilan boyitadi va talabalarni o'z vaqtini va kuchini mazmunli ishlarga sarflashga undaydi.

Shuningdek, o'yin texnologiyalari real vaqt rejimida fikr-mulohaza va tan olinish orqali motivatsiyani mustahkamlaydi. Nishonlar, peshqadamlar jadvali va virtual mukofotlar orqali o'quvchilar muvaffaqiyat hissini his qiladi va o'z yutuqlaridan quvvat oladi. Bunday darhol berilgan fikr-mulohaza o'quvchilarda malaka va o'z-o'zini samaradorligini oshiradi, ishonchni mustahkamlaydi va yangi muammolarni hal qilishga bo'lgan motivatsiyani kuchaytiradi [7].

O'yin texnologiyalari raqamli ta'lim muhitida talabalarining motivatsiyasini oshirish, ularni faol jalb qilish va o'quv jarayonida chuqurroq ishtirok etishini ta'minlash imkonini beradi. Avtonomiya, o'zlashtirish, maqsad va teskari aloqa tamoyillaridan foydalangan holda o'qituvchilar talabalarni o'z bilimlarini egallashga, mukammallikka intilishga va shaxsiy ilmiy maqsadlariga erishishga rag'batlantiradigan interaktiv ta'lim muhitini yaratishi mumkin.

Raqamli ta'lim muhitida o'yin texnologiyalarining integratsiyasi nafaqat o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, balki o'quv natijalariga ham chuqur ta'sir qiladi. O'yin dizayni elementlaridan foydalanadigan interfaol va immersiv ta'lim tajribasini yaratish orqali o'qituvchilar turli xil o'rganish uslublarini qo'llab-quvvatlashlari, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishlari va kurs materialini chuqurroq tushunish va saqlashga yordam berishlari mumkin. Ushbu bo'limda o'yinlashtirish o'quv natijalarini yaxshilash va talabalarga akademik muvaffaqiyatga erishish uchun imkoniyatlarni oshirish usullarini o'rganadi [8].

Ta'limdagi o'yinlashtirishning asosiy afzalliklaridan biri bu o'rganishni yanada interaktiv va shaxsiylashtirish, o'quvchilarning individual ehtiyojlari va afzalliklarini qondirish qobiliyatidir. Qiyinchiliklar, kvestlar va simulyatsiyalar kabi o'yinga o'xshash xususiyatlarni o'z ichiga olgan holda, o'qituvchilar qiziqish, ijodkorlik va izlanishni rag'batlantiradigan qiziqarli o'quv tajribalarini yaratishi mumkin. Ushbu interfaol yondashuv nafaqat talabalarining qiziqishini uyg'otadi, balki faol ishtirok etish va amaliy o'rganishni rag'batlantiradi, murakkab tushunchalarni chuqurroq tushunish va o'zlashtirishga olib keladi.

Bundan tashqari, gamifikatsiya o'quvchilarga analitik fikrlash va strategik rejalashtirishni talab qiladigan qiyinchiliklar, boshqotirmalar va qarorlar qabul qilish stsenariyalarini taqdim etish orqali tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilarni bilimlarni qo'llashlari, ongli

ravishda tanlashlari va natijalarini baholashlari kerak bo'lgan virtual muhitlarga cho'ndirish orqali o'yinlashtirilgan o'quv tajribalari yuqori darajadagi fikrlash ko'nikmalarini va real muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Tanqidiy fikrlashga urg'u berish talabalarni akademik muvaffaqiyatga tayyorlaydi va ularni umrbod ta'lim va kasbiy o'sish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan jihozlaydi [9].

Interfaol ta'lim va tanqidiy fikrlashni targ'ib qilishdan tashqari, o'yin texnologiyalari zudlik bilan fikr-mulohaza bildirish va talabalar faoliyatini baholash orqali ta'lim natijalarini yaxshilaydi. Talabalarining taraqqiyotini kuzatish, takomillashtirish sohalarini aniqlash va shaxsiy fikr-mulohazalarni taklif qilish orqali o'qituvchilar individual ta'lim ehtiyojlarini qondirish va talabalar rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun ko'rsatmalarni moslashtirishi mumkin. Bu real vaqt rejimida o'quvchilarni o'zlashtirishga yo'naltiribgina qolmay, balki mas'uliyat va o'z-o'zini tartibga solish hissinini uyg'otadi, uzluksiz o'rganish va takomillashtirish madaniyatini rivojlantiradi [12].

Bundan tashqari, o'yinlashtirish hamkorlikda o'rganish va tengdoshlarning o'zaro ta'sirini rag'batlantiradi, bu talabalarga jamoaviy ish, muloqot va bilim almashish faoliyatida qatnashish imkonini beradi. Guruh muammolari, hamkorlik vazifalari va peshqadamlar jadvali kabi ijtimoiy elementlarni o'z ichiga olgan o'yin muhiti o'quvchilar o'rtasida hamjamiyat va o'zaro yordam hissinini uyg'otadi. o'yin o'tkazishning bu hamkorlik o'lchovi nafaqat talabalarining ijtimoiy va hissiy ko'nikmalarini oshiradi, balki akademik va professional sharoitlarda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan jamoaviy ish va hamkorlik ruhini rivojlantiradi [10].

O'yin texnologiyalari raqamli ta'lim muhitida o'quv jarayonini yanada interaktiv, qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi. Ular talabalarining tanqidiy fikrlash, tezkor qaror qabul qilish va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi hamda o'quvchilarning o'z bilim va malakalarini mustahkamlashga rag'batlantiradi. Shu tarzda o'yinlashtirilgan ta'lim muhitlari talabalarga akademik salohiyatlarini oshirish, o'rganishga qiziqishni kuchaytirish va zamonaviy, raqobatbardosh dunyoda muvaffaqiyatli bo'lishga tayyorlanish imkonini yaratadi. Keyingi bo'limlarda o'yin texnologiyalarining ta'lim jarayoniga

kengroq ta'siri va ularni samarali qo'llash strategiyalari tahlil qilinadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, raqamli ta'lim muhitida o'yin texnologiyalarining integratsiyasi o'quvchilarning motivatsiyasi va faol ishtirokini oshirish hamda ta'lim natijalarini yaxshilashga imkon beruvchi samarali yondashuv hisoblanadi. O'yin dizayni elementlari va tamoyillaridan foydalangan holda, o'qituvchilar interaktiv va immersiv o'quv tajribalarini yaratib, talabalarining bilim olish jarayonida faol bo'lishini, mukammallikka intilishini va zarur akademik hamda professional ko'nikmalarni rivojlantirishini rag'batlantirishi mumkin.

Gamifikatsiya o'quvchilarning ichki motivatorlari – avtonomiya, mahorat, maqsad va fikr-mulohazalarni – rag'batlantiradi. Interfaol vazifalar, shaxsiylashtirilgan maqsadlar va darhol taqdim etiladigan yutuqlar orqali o'yinlashtirilgan muhit o'quvchilarda muvaffaqiyat va malaka tuyg'usini shakllantiradi, ularni izlanishga, qat'iyatli bo'lishga va o'z salohiyatini to'liq rivojlantirishga undaydi [8].

Shuningdek, o'yinlashtirish turli o'rganish uslublariga mos keladigan, tanqidiy fikrlash va murakkab muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradigan shaxsiylashtirilgan o'quv tajribasini yaratadi. Qaror qabul qilish, simulyatsiyalar va qiyin vazifalar orqali talabalar yuqori darajadagi kognitiv va ijtimoiy ko'nikmalarni egallaydi, zamonaviy va raqobatbardosh dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur tayyorgarlikni oladi.

O'yinlashtirishning ijtimoiy o'lchovi ham muhim ahamiyatga ega. Hamkorlik vazifalari, guruh muammolari va peshqadamlar jadvali kabi mexanizmlar talabalar o'rtasida jamoaviy ish, muloqot va empatiya madaniyatini rivojlantiradi. Shu orqali o'quvchilar nafaqat individual, balki jamoaviy sharoitlarda samarali ishlashga tayyorlanadi, ijtimoiy va hissiy ko'nikmalarni shakllantiradi [11].

Raqamli asrda o'yin texnologiyalari ta'limni interaktiv, shaxsiylashtirilgan va qiziqarli qilish orqali o'qituvchilarga o'quvchilarning to'liq salohiyatini ochish, o'rganishga bo'lgan qiziqishni kuchaytirish va ularni zamonaviy dunyoda muvaffaqiyatga tayyorlash imkonini beradi. Ta'limda o'yinlashtirishni qo'llash endi faqat tendentsiya emas, balki o'quvchilarning bilim, ko'nikma va motivatsiyasini rivojlantirishga yo'naltirilgan strategik yondashuvdir.

Adabiyotlar

1. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. // *Psychological Inquiry*, 11(4), 2000. 227-268.
2. Deci E. L., Vallerand R.J., Pelletier L.G., Ryan R.M. Motivation and Education: The Self-Determination Perspective. // *Educational Psychologist*, 26(3-4), 1991. – P. 325-346.
3. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. // Guilford Press. 2020.
4. Brambilla A., et al. The Effects of Gamification on Students' Flow Experience: A Controlled Experimental Study. // *Journal of Computer Assisted Learning*. 2024.
5. Thomas N. J. Mechanism of Gamification: Role of Flow in the Behavioral Engagement of Learners. // *Computers in Human Behavior*. 2023.
6. García-López I. M., Acosta-Gonzaga E., & Ruiz-Ledesma E. F. Investigating the Impact of Gamification on Student Motivation, Engagement, and Performance. // *Education Sciences*, 13(8), Artikel 813. 2023.
7. Li M. et al. Examining the Effectiveness of Gamification as a Tool for Improving Motivation and Engagement in Educational Settings: A Meta-Analysis. *Frontiers in Psychology*. 2023.
8. Yildirim I. The Effects of Gamification-Based Teaching Practices on Student Achievement and Attitudes. // *Computers & Education*. 2017.
9. Oliveira W., et al. Flow Experience in Gameful Approaches: A Systematic Review. // *International Journal of Human-Computer Studies*. 2025.
10. Miller C.L. Flow Theory and Learning Experience Design in Gamified Learning Environments. // In *Learning Experience Design for Online Education* (ed.), EdTech Books. 2021.
11. Хаитова Н. Геймификациядан фойдаланиш орқали ўқувчилар мотивациясини ривожлантириш. // «Та'lim va innovatsion tadqiqotlar». 2021.
12. Haitova N.F. O'quvchilarning boshlang'ich sinflarda motivatsiyasini geymifikatsiya yordamida oshirish. // *in-academy.uz*. 2025.

FIZIKALÍQ ZORÍGWDÍN TÚRLI REJIMLERINDE JAS SPORTSHÍLARDA JÚREK-QAN TAMÍR SISTEMASÍNÍ ADAPTACÍYALÍQ ÓZGERIWSHÉNLIĞI**A.Q.Bekmurzaev – docent***Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı***АДАПТИВНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТОЙ СИСТЕМЫ СПОРТСМЕНОВ В РАЗНЫХ РЕЖИМАХ ФИЗИЧЕСКОЙ НАГРУЗКИ****А.К.Бекмурзаев – доцент***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***CARDIOBLOOD IN YOUNG ATHLETES UNDER VARIOUS PHYSICAL EXERCISE REGIMES
ADAPTIVE VARIABILITY OF THE ROOT SYSTEM****A.Q.Bekmurzayev – associate professor***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so'zlar: yosh sportchilar, yurak-qon tomir tizimi, jismoniy yuklama, adaptatsiya, yurak urish tezligi, yurak ritmining o'zgaruvchanligi.

Rezyume. Maqolada 14-15 yoshli yosh sportchilarda turli intensivlikdagi jismoniy yuklamalarni bajarishda yurak-qon tomir tizimining moslashuv xususiyatlari ko'rib chiqilgan. Funktsional tekshiruv ma'lumotlari, yurak urish tezligi tahlili va tinch holatda, yuklamadan keyin yurak ritmining o'zgaruvchanligi ko'rsatkichlari keltirilgan. Muntazam mashg'ulot faoliyati yurak faoliyatini tejashni shakllantirishi va organizmning moslashuvchanlik imkoniyatlarini oshirishi ko'rsatilgan. Olingan natijalardan mashg'ulot jarayonini optimallashtirishda va yosh sportchilarda funktsional zo'riqlashlarni oldini olishda foydalanish mumkin.

Ключевые слова: юные спортсмены, сердечно-сосудистая система, физическая нагрузка, адаптация, частота сердечных сокращений, вариабельность ритма сердца.

Резюме. В статье рассматриваются особенности адаптации сердечно-сосудистой системы у юных спортсменов 14–15 лет при выполнении физических нагрузок различной интенсивности. Представлены данные функционального обследования, анализ частоты сердечных сокращений и показателей вариабельности сердечного ритма в покое и после нагрузки. Показано, что регулярная тренировочная деятельность формирует экономизацию сердечной деятельности и повышает адаптационные возможности организма. Полученные результаты могут быть использованы при оптимизации тренировочного процесса и профилактике функциональных перенапряжений у юных спортсменов.

Key words: young athletes, cardiovascular system, physical load, adaptation, heart rate, heart rhythm variability.

Summary. The article examines the peculiarities of cardiovascular adaptation in young athletes aged 14-15 when performing physical exercises of varying intensity. Analysis of heart rate and heart rate variability indicators at rest and after exertion are presented functional examination data. It has been shown that regular training activities form the economy of cardiac activity and increase the body's adaptive capabilities. The obtained results can be used in optimizing the training process and preventing functional overstrain in young-athletes.

Kirisiw. Balalar hám jas óspirimler sport tayarlıǵınıń zamanagóy sisteması shınıǵıw júklemeleriniń kólemi hám intensivliginiń artıwı menen xarakterlenedi, bul bolsa jas sportshılar organizminiń funktsional jaǵdayın ilimiy tiykarda qadaǵalawdı talap etedi. Fizikalıq shınıǵıwlarǵa beyimlesiwdiń jetekshi kórsetkishlerinen biri júrek-qan tamir sistemasınıń jaǵdayı bolıp esaplanadı, sebebi ol organizmniń jumıs qábiletiniń dárejesin hám shınıǵıw tásirlerine shıdamlılıǵın belgileydi [1, 4].

Sońǵı jılları sport fiziologiyasında óspirimlik dáwirindegi shınıǵıwlarǵa erte qanıgelestiriw hám intensivlestiriw mashqalasına ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Bul dáwirde organizmniń, sonıń ishinde júrek-qan tamir sistemasınıń aktiv morfofunktsional qayta qurılıwı júz beredi, ol beyimlesiw mexanizmleriniń qalıplesiwi menen de, funktsional zorıǵıwlarǵa payda bolıwı menen de baqlanıwı múmkin [3, 6].

Júrektiń sistemalı awırılıqqa fiziologiyalıq jaqtan beyimlesiw júrek xızmetiniń únemleniwinde, tınıshlıqta júrek urıwınıń kemeyiwinde, soǵıw kóleminiń artıwında, júrek urıwı regulıyacıyasınıń jaqsılanıwında kórinedi. Biraq, artıqsha yamasa jeterli emes dozalanǵan júklemeler, ásirese, balalıq hám óspirimlik dáwirinde unamsız ózgerislerge alıp keliwı múmkin [2].

Usı múnásibet penen jas sportshılardıń júrek-qan tamir sistemasınıń hár qıylı intensivliktegi fizikalıq júklemelerge reakciya ózgesheliklerin úyreniw, sonday-aq, beyimlesiw dárejesin obyektiv baqlaw imkanıyatın beretuǵın kórsetkishlerdi bahalaw áhmiyetli bolıp esaplanadı [1, 7].

Izertlewdiń maqseti. 14-15 jastaǵı jas sportshılardıń hár qıylı intensivliktegi fizikalıq shınıǵıwlarǵa orınlawında júrek-qan tamir sistemasınıń beyimlesiw ózgerisleriniń ózgesheliklerin anıqlawdan ibarat.

Izertlewdiń wazıypaları:

1. Jas sportshılardıń júrek xızmetiniń kórsetkishlerin tınıshlıqta úyreniw.

2. Standart fizikalıq shınıǵıwǵa júrek-qan tamir sistemasınıń reakciyasın anıqlaw.

3. Júklemeden keyingi tikleniw procesleriniń xarakterin bahalaw.

4. Shınıǵıw tásirlerine beyimlesiw belgilerin anıqlaw.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiyası. Júrek-qan tamir sistemasınıń fizikalıq júklemelerge beyimlesiw mashqalası sport fiziologiyası hám medicinası boyınsha izertlewlerde oraylıq orındı iyeleydi. Bulshıq et xızmetine beyimlesiw teoriyasınıń tiykarǵı qaǵıydaları L.P.Matveevtiń (2019) miynetlerinde bayan etilgen bolıp, ol júrek-qan tamir sistemasın sportshınıń fizikalıq islew

qábiletligi dárejesin anıqlaytuǵın tiykarǵı funktsional buwın sıpatında qarap shıqqan.

V.N.Platonov (2015) sistemalı shınıǵıw tásirleri júrektiń morfofunktsional ózgerisler kompleksin shaqıradı, olar tınısh jaǵdayda júrek soǵıw jıyılıǵınıń páseyiwı, soǵıw kóleminiń artıwı hám qan aylanıwınıń únemliginiń artıwında kórinedi dep kórsetedi. Avtorıń atap ótiwınshе, bul ózgerisler ásiresе jas-óspirimlik dáwirinde kúshli qalıplasedi.

Balalar sport kardiologiyası tarawındaǵı izertlewlerdiń kórsetiwınshе, jas sportshılarda adaptaciyalıq qayta qurılıwlar fiziologiyalıq ta, shegaralıq ta bolıwı múmkin (Agapov, 2020). Sol sebepli júrek xızmetin turaqlı funktsionallıq jaqtan baqlap barıwdıń áhmiyeti artadı.

Zamanagóy izertleniwlerde organizmniń regulıaciyalıq mexanizmleri jaǵdayınıń indikatori sıpatında júrek ritminiń ózgeriwshenligin analizlewge úlken itibar berilmekte. R.M.Bayevskiy hám G.G.Ivanov (2017) VSR kórsetkishleri vegetativ balans dárejesin hám fizikalıq shınıǵıwlarda adaptiv sistemalardıń zorıǵıw dárejesin obyektiv bahalaw imkanıyatın beretuǵınlıǵın dálillegen.

V.L.Karpman (2016) maǵluwatlarına qaraǵanda, júrek-qan tamır sistemasınıń fizikalıq shınıǵıwǵa adekvat reakciyası hám júrek-qan tamır urıwınıń tikleniw tezligi sportshılardıń funktsionallıq tayarlıǵınıń isenimli ólshemi esaplanadı. Avtorıń atap ótiwınshе, sport penen shuǵıllanǵan jas óspirimlerde tikleniw processleri sport penen shuǵıllanbaǵan jas óspirimlerde qaraǵanda ádewir tezirek ótedi.

N.I.Volkov hám E.N.Nesenlerdiń (2018) miynetleri beyimlesiwdiń fiziologiyalıq mexanizmleri haqqındaǵı maǵluwatları tolıqtıradı, bulshıq et xızmetiniń energetikalıq támiyinleniwı hám júrek xızmetiniń óz ara jaqın baylanısı bar yekenligin kórsetedi.

Ózbekstanlı avtorlardıń izertlewlerinde de shınıǵıw procesin jobalastırıwda jas ózgesheliklerin esapqa alıw zárurlıǵı atap ótilgen. Atap aytqanda, O.A.Nazarov (2015) hám B.K.Yusupov (2019) balalar hám jas óspirimler sportında júklemeńi áste-aqırın arttırıp barıw hám sistemalı medicinalıq qadaǵalawdıń áhmiyetin kórsetedi.

Solay etip, ilimiy dereklerdi talıqlawda jas sportshılarda júrek-qan tamır sistemasınıń beyimlesiw mashqalası hár tárepleme ekenligin hám kompleksli fiziologiyalıq qatnastı talap etetuǵınlıǵın kórsetedi, bul óz gezeginde usı izertlewdi ótkeriwdiń maqsetke muwapıqlıǵın tiykarlap beredi.

Materiallar hám metodlar. Organizmniń fizikalıq júklemerge beyimlesiw teoriyasınıń qaǵıydaları (Matveev, 2019), uzaq múddetli sport tayarlıǵı koncepciyası (Platonov, 2015), sonday-aq, sport medicinasında funktsional diagnostika principleri (Karpman, 2016) izertlewdiń metodologiyalıq tiykarı bolıp xızmet etti.

Jumista óspirim jasındaǵı sportshılardıń júrek-qan tamır sistemasın úyreniw ushın usınıs etilgen fiziologiyalıq, funktsionallıq hám statistikalıq izertlew usılların óz ishine alǵan kompleksli qatnastan paydalanılǵan (Agapov, 2020).

Izertlewler balalar hám jas óspirimler sport mektebi bazasında alıp barıldı. Tekseriwde keminde 2 jıllıq sistemalı shınıǵıwlar stajına iye 14-15 jastaǵı 30 jas sportshı qatnastı. Qatnasıwshılardıń barlıǵı derlik salamat bolıp, shıpaker tárepinen sport penen shuǵıllanıwǵa ruqsat etilgen.

Tájiriye bóliminiń tiykarın tómendegi metodikalıq qaǵıydalar quradı:

1. Baevskiy hám Ivanov (2017) metodikalıq usınıslarına sáykes keletuǵın salıstırmalı tınıshlıqta júrek-qan tamır sistemasınıń baslanǵısh funktsional jaǵdayın bahalaw.

2. Júrek-qan tamır sistemasınıń reaktivligin anıqlaw ushın ortasha intensivliktegi standart dozalanǵan fizikalıq shınıǵıwlardan paydalanıw (Karpman, 2016).

3. Organizmniń beyimlesiw hám shınıǵıw dárejesi kórsetkishi sıpatında tikleniw processleriniń analizi (Platonov, 2015).

4. Vegetativ basqarıw jaǵdayın anıqlaw ushın júrek ritmi variabelligi kórsetkishlerin qollanıw (Bayevskiy, Ivanov, 2017).

14-15 jaslar toparın tańlaw usı dáwir júrek iskerligin basqarıwdıń neyrohumoral mexanizmleriniń intensiv qalıplesiwi hám organizmniń shınıǵıw tásirlerine joqarı sezgirliǵı menen xarakterlenedi (Agapov, 2020).

Alınǵan maǵluwatlardıń isenimligi tekseriwlerdi ótkeriwdiń birden-bir shártlerine ámel etiliwi, ólshewlerdiń tákirarlanıwı hám sport-fiziologiyalıq tekseriwlerde usınıs etilgen matematikalıq statistika usıllarınıń qollanıwı menen támiyinlendi (Volkov, Nesen, 2018).

Izertlew metodları:

Antropometriyalıq ólshemler - boy, dene massası, dene massası indeksin anıqlaw.

Tınısh halatta, júklemeden soń hám tikleniw dáwirinde júrek qısqaırıw jıyılıǵın (JQS) dizimge alıw.

Arterial basımdı standart tonometriyalıq usıl menen ólshew.

Júrek urıwınıń ózgeriwshenligin (VSR) tınıshlıqta qısqa dizimge alıw usılı menen bahalaw.

Dozalanǵan júkleme menen funktsional sınav - ortasha intensivliktegi 3 minutlı step-test.

Maǵluwatları statistikalıq qayta islew - ortasha mánisler hám standart shetleniwlerdi esaplaw.

Izertlewler azanǵı saatlarda, sport zalınıń standart sharayatında ótkerildi. Tekseriw baslanǵansha sportshılar keminde 10 minut salıstırmalı dem alıw jaǵdayında bolǵan.

Nátıjeler. Tınısh halında júrek iskerligi kórsetkishleri.

Baslanǵısh kórsetkishler analizi tekserilip atırǵanlardıń tınıshlıqtaǵı júrek urıw tezligi ortasha $62,4 \pm 4,8$ soqqanın anıqladı, bul júrek-qan tamır sistemasınıń turaqlı fizikalıq shınıǵıwlarǵa beyimlesiwiniń sapalı belgisi bolǵan shınıǵıw bradikardiyası qalıpleskenliginen derek beredi.

Arterial basımniń ortasha kórsetkishleri jastaǵı norma shegarasında bolıp, $108/68 \pm 6$ mm sınap baǵanasın quradı. Júrek ritminiń ózgeriwshenlik kórsetkishleri parasimpatiyalıq tásir diń ústinligi menen sıpatlanadı, bul júrek xızmetiniń únemli rejiminen derek beredi.

Fizikalıq júklemerge juwap reakciyası.

Standart fizikalıq shınıǵıwdı orınlaǵannan keyin juwirǵan tamır urıw tezligi $148,6 \pm 7,2$ sınaqqa shekem arttı. Reakciyanıń usı dárejesi júrek-qan tamır sistemasınıń ortasha awırılıqqa adekvat juwabına sáykes keledi.

Sistolik arterial basım orta esapta 142 ± 8 mm sınap baǵanasına shekem artıp bardı, bul bulshıq yetlerdiń islew jaǵdayında júrek shuǵarıwınıń artıwın kórsetedi. Diastoliyalıq basım biraz ózgergen.

Qálpine keliw processleri.

Júkleme tamamlanǵannan soń 3 minut ótkennen soń júrek urıw tezligi $82,5 \pm 6,1$ soqqıǵa shekem tómelenip, 5

minut ótkennen soń dáslepki kórsetkishlerge jaqınlastı. Júrek ritminiń tez tikleniwı joqarı funkcional tayarlıq hám qalıplesken adaptaciyanıń áhmiyetli ólshemi yesaplanadı.

Nátiyjelerdi ulıwmalastırıw.

Alınğan maǵlıwmatlar 14-15 jaslı jas sportshılarda júrek-qan tamır sistemasınıń fiziologiyalıq beyimlesiw ózgerisleri qalıpleskenligin kórsetedi, olar tómendegilerde kórinedi:

- tınısh jaǵdayda júrek urınıwıń páseyiwı;
- júklemege sáykes reakciya;
- tezlestirilgen tiklew;
- vegetativ basqarıwdıń optimal teń salmaqılıǵında.

Dodalaw. Izertlew nátiyjeleri zamanagóy sport fiziologiyasınıń sistemalı shınıǵıw júklemeleri júrek jumısınıń únemli rejimin qalıplestiriwge járdem beretuǵını haqqındaǵı qaǵıydaların tastıyıqlaydı. Tekserilip atırǵan sportshılarda "shınıqqan júrek" belgileri anıqlanǵan bolıp, olar tınıshlıqta hám júklemeden keyin tez tikleniwde JSQ tómendewi menen kórinedi. Óspirimlik jası regulıyator mexanizmler qalıplesiwiniń kritikalıq basqısı esaplanadı. Bul dáwirde jeterli muǵdarda dozalangan júklemeler júrek-

qan tamır sistemasınıń garmonikalıq rawajlanıwına járdem beredi, al shınıǵıwlarıdı hádden tis kúsheytiw regulıyator mexanizmlerdiń awırslawına alıp keliwi múmkin.

Júrek ritminiń variabilıligi kórsetkishleri tınıshlıq jaǵdayında parasimpatikalıq regulıyaciyanıń ústinligin anıqlawǵa múmkinshilik berdi, bul organizmniń joqarı adaptaciyalıq tayarlıǵınıń belgisi bolıp esaplanadı.

Alınğan maǵlıwmatlar shınıǵıw procesin optimallastırıw hám beyimlesiw buzılıwlarınıń aldın alıw maqsetinde jas sportshılarda júrek iskerligin turaqlı funkcionál qadaǵalaw zárúrligin tastıyıqlaydı.

Juwmaqlaw. 1. 14-15 jaslı jas sportshılarda júrek-qan tamır sistemasında anıq adaptaciyalıq ózgerisler qalıplesedi.

2. Beyimlesiwdiń tiykargı belgileri shınıǵıw bradikardiyası, júklemege adekvat reakciya hám tez tikleniw bolıp esaplanadı.

3. Júrek ritminiń variabilıligi kórsetkishleri júrek xızmetiniń optimal vegetativ regulıyaciyanı kórsetedi.

4. Júrek xızmetiniń funkcionallıq monitoringi jas sportshılardı tayarlaw sistemasınıń májbúriy bólegi bolıwı kerek.

Ádebiyatlar

1. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – Москва: «ФиС», 2019.
2. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. – Киев: «Олимпийская литература», 2015.
3. Волков Н.И., Несен Э.Н. Биохимия мышечной деятельности. – Москва: «Физкультура и спорт», 2018.
4. Nazarov O.A. Sport tayyorgarligi. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2015.
5. Yusupov B.K. Dene tarbiyasi ham sport fiziologiyasi asoslari. – Toshkent: 2019.
6. Баевский Р.М., Иванов Г.Г. Вариабельность сердечного ритма в норме и патологии. – Москва: «Медицина», 2017.
7. Агапов В.А. Спортивная кардиология детского возраста. – Санкт-Петербург: «Питер», 2020.
8. Карпман В.Л. Спортивная медицина. – Москва: «Советский спорт», 2016.

УДК 378.147:620.1

ПРОБЛЕМЫ И ПРОТИВОРЕЧИЯ В СОВРЕМЕННОЙ МЕТОДИКЕ ОБУЧЕНИЯ

ДИСЦИПЛИНЕ «МАТЕРИАЛОВЕДЕНИЕ»

К.А.Даулетов – кандидат технических наук, профессор

Нукусский государственный технический университет

«МАТЕРИАЛШУНОСЛИК» ФАНИНИ ЗАМОНАВИЙ МЕТОДИКАДА ЎҚИТИШДАГИ МУАММОЛАР ВА ЗИДДИЯТЛАР

К.А.Даулетов – техника фанлари номзоди, профессор

Нукус давлат техника университети

PROBLEMS AND CONTRADICTIONS IN MODERN TEACHING METHODS MATERIAL SCIENCE DISCIPLINE

K.A.Dauletov – candidate of technical sciences, professor

Nukus State Technical University

Таянч сўзлар: материалшунослик, ўқитиш методикаси, муҳандислик таълими, компетенциявий ёндашув, инновацион технологиялар, зиддиятлар, рақамлаштириш.

Резюме. Мақолада Ўзбекистон Республикаси олий техник таълим тизимида «Материалшунослик» фанини ўқитиш методикасининг назарий ва амалий муаммолари таҳлил қилинган. Асосий эътибор анъанавий ва замонавий ёндашувлар, таълим мақсадлари ва олийгоҳларнинг реал имкониятлари, саноат эҳтиёжлари ҳамда фан мазмуни ўртасидаги зиддиятларни аниқлашга қаратилган. Мақолада ўқитиш методик тизимини такомиллаштириш йўллари, инновацион технологияларни жорий этиш, таълим жараёни рақамлаштириш, ўқув дастурларини янгилаш ва компетенциявий ёндашувни ривожлантириш масалалари кўриб чиқилган.

Ключевые слова: материаловедение, методика обучения, инженерное образование, компетентностный подход, инновационные технологии, противоречия, цифровизация.

Резюме. В статье анализируются теоретические и практические проблемы методики преподавания материаловедения в системе высшего технического образования Республики Узбекистан. Особое внимание уделено выявлению противоречий между традиционными и современными подходами, целями образования и реальными условиями вузов, потребностями промышленности и содержанием дисциплины. Рассмотрены пути совершенствования методической системы преподавания, внедрение инновационных технологий, цифровизация учебного процесса, обновление учебных программ и развитие компетентностного подхода.

Key words: materials science, teaching methodology, engineering education, competence-based approach, innovative technologies, contradictions, digitalization.

Summary. The article analyzes the theoretical and practical problems of the methodology of teaching materials science within the system of higher technical education in the Republic of Uzbekistan. Special attention is given to identifying contradictions between traditional and modern approaches, between educational goals and the real conditions of universities, as well as between the needs of industry and the content of the discipline. The paper considers ways to improve the methodological system of teaching, the introduction of innovative technologies, the digitalization of the educational process, the renewal of curricula, and the development of the competence-based approach.

Введение. Современные реформы системы высшего образования Республики Узбекистан направлены на повышение качества подготовки инженерных кадров, интеграцию образования, науки и производства [3]. В этих условиях особое значение приобретает дисциплина «Материаловедение», формирующая у студентов комплекс знаний о структуре, свойствах и технологии обработки конструкционных материалов [1].

Однако анализ практики преподавания показывает наличие существенных противоречий между теоретическим содержанием курса и реальными требованиями промышленности. Исследования Мухамедова Ш.Р. [2] и Жолдасова Т.Ж. [4] подтверждают, что без обновления методических подходов обучение материаловедению не обеспечивает формирования у студентов профессиональных компетенций, необходимых для инженерной деятельности.

Таким образом, актуальность темы определяется необходимостью научного анализа существующих проблем и поиска эффективных путей совершенствования методики преподавания дисциплины в технических вузах Узбекистана.

Теоретико-методологические основы методики преподавания материаловедения. Методика преподавания материаловедения как учебной дисциплины опирается на общие педагогические принципы – научность, системность, практическую направленность, междисциплинарность и профессиональную ориентацию [1,5].

Согласно Государственному образовательному стандарту Республики Узбекистан (ГОС РУз 70720101 – «Материаловедение и технологии конструкционных материалов») [3], основная цель обучения заключается в формировании у студентов умений анализа свойств материалов, выбора технологий их обработки и применения в инженерной практике.

В трудах Киселева А.В. [5] отмечается, что современная методика преподавания должна основываться на компетентностном подходе, который предполагает развитие у студентов не только знаний, но и способностей к самостоятельному решению инженерных задач.

Преподаватель, реализующий курс материаловедения, должен учитывать три методологических уровня обучения:

- когнитивный (усвоение теоретических знаний о структуре и свойствах материалов);
- практико-ориентированный (освоение методов испытаний и анализа материалов);
- исследовательский (выполнение проектов, направленных на создание новых материалов).

Особое внимание уделяется интеграции учебного процесса с научной работой студентов. По мнению Даулетова К.А. [8], только включение элементов исследовательской деятельности позволяет сформировать у студентов инженерное мышление и творческий подход к профессиональной деятельности.

Современные проблемы и противоречия в обучении материаловедению.

Противоречие между содержанием курса и потребностями производства. Несмотря на активное развитие промышленности и внедрение новых материалов (композитов, наноматериалов, полимеров), содержание учебных курсов во многих вузах остаётся традиционным [4]. Анализ программ по дисциплине «Материаловедение» в Ташкентском и Нукусском технических университетах показывает, что доля тем, посвящённых новым материалам, не превышает 10-15 %.

Такое несоответствие приводит к тому, что выпускники оказываются недостаточно подготовленными к современным требованиям машиностроительных и горнодобывающих предприятий [6].

Ограниченность материально-технической базы. Многие лаборатории по материаловедению оснащены устаревшими приборами, не позволяющими моделировать процессы, происходящие в материалах при термообработке или деформации [7]. Это снижает практическую направленность обучения и ограничивает возможности выполнения исследовательских проектов.

Недостаточная цифровизация учебного процесса. Несмотря на реализацию государственной программы по цифровизации высшего образования [3], в большинстве вузов отсутствуют виртуальные лаборатории, электронные курсы и интерактивные модули. По данным Бекназарова А.Б. [6], только около 25 % преподавателей технических дисциплин активно используют цифровые образовательные платформы (Moodle, Edmodo, Google Classroom).

Кадровые и организационные противоречия. Ключевую роль в качестве преподавания играет профессиональная компетентность преподавателя. Однако во многих вузах наблюдается дефицит молодых специалистов, владеющих современными технологиями обучения. Высокая учебная нагрузка (700-800 часов в год) не позволяет преподавателям активно заниматься научно-исследовательской деятельностью [4,8].

Недостаточная интеграция науки и образования. В отечественных вузах связь между учебным процессом и исследовательской деятельностью студентов остаётся слабой. По оценке Dzhuraev S. и Khamidov A. [7], лишь 30 % студентов старших курсов принимают участие в НИР. В зарубежных университетах этот показатель достигает 70-80 %.

Пути совершенствования методики преподавания материаловедения. Актуализация содержания дисциплины. Пересмотр содержания курса должен основываться на принципах соответствия современным техно-

логическим тенденциям. Важно включить в учебный план темы по аддитивным технологиям, наноматериалам, экологически чистым видам производства [9].

Кроме того, необходимо обновление учебно-методических комплексов с учётом интеграции науки, образования и производства [4].

Развитие цифровых технологий обучения. Использование цифровых инструментов в преподавании материаловедения способствует формированию у студентов исследовательских навыков и визуальному восприятию сложных процессов. Опыт Ташкентского государственного технического университета показал, что внедрение 3D-моделирования свойств материалов повышает уровень усвоения учебного материала на 20-25 % [6].

Повышение квалификации преподавателей. Качественная реализация методики преподавания невозможна без системного повышения квалификации педагогов. В зарубежных исследованиях подчёркивается необходимость непрерывного профессионального развития преподавателей инженерных дисциплин [9,10].

Интеграция науки и образования. Организация научно-производственных лабораторий, выполнение студентами исследовательских проектов под руководством преподавателей и сотрудников предприятий способствует формированию у обучающихся профессиональных компетенций [8].

Использование компетентностного и проектного подходов. Компетентностный подход обеспечивает ориентацию обучения на формирование конкретных умений и навыков. Проектная форма позволяет объединить теоретические знания с практическими задачами. Такие подходы успешно применяются в ведущих вузах Казахстана и Чехии [9].

Зарубежный опыт и возможности адаптации в Узбекистане. Современные тенденции развития инженерного образования в мире показывают, что эффективность преподавания дисциплины «Материаловедение» во многом зависит от степени интеграции научных исследований, практического обучения и цифровых технологий [9, 10]. Изучение международного опыта позволяет выявить ряд методических решений, которые могут быть адаптированы в системе высшего образования Узбекистана.

Опыт стран Европейского Союза. В ведущих технических университетах Европы – таких как Технический университет Дрездена (Германия), Политехнический университет Милана (Италия), Чешский технический университет в Праге – обучение материаловедению основано на проектно-исследовательской модели. Каждый модуль курса завершается мини-проектом, включающим эксперимент, моделирование и анализ полученных данных. Большое внимание уделяется промышленным стажировкам студентов, которые проходят в сотрудничестве с машиностроительными и металлургическими предприятиями. Таким образом обеспечивается непрерывная связь между теоретическими знаниями и реальными производственными задачами.

Для повышения эффективности обучения широко применяются виртуальные лаборатории и 3D-симуляторы, позволяющие моделировать процессы

кристаллизации, фазовых превращений, деформации и разрушения материалов. Эти ресурсы создаются в рамках европейских программ Erasmus+ и Horizon Europe и доступны студентам через внутренние образовательные порталы университетов.

Американская и азиатская модели обучения. В США преподавание материаловедения традиционно ориентировано на исследовательскую активность студентов. В университетах MIT, Stanford, Purdue студенты уже с первых курсов вовлекаются в проекты исследовательских лабораторий. Методика базируется на принципах problem-based learning и active learning, когда каждая тема курса рассматривается через конкретную инженерную задачу [10]. Кроме того, американские университеты активно применяют междисциплинарный подход, связывая материалы с нанотехнологиями, биоинженерией и информационными технологиями.

В странах Восточной Азии (Япония, Южная Корея, Сингапур) большое внимание уделяется цифровизации и гибридным форматам обучения. Например, в Корейском институте передовых технологий (KAIST) лабораторные эксперименты частично заменены компьютерным моделированием и виртуальными симуляторами. Это позволяет сократить материальные затраты и одновременно повысить точность экспериментов.

Возможности адаптации зарубежных практик. Опыт зарубежных университетов показывает, что ключевыми факторами успешного преподавания материаловедения являются:

- интеграция науки, образования и производства;
- активное использование цифровых технологий и симуляторов;
- проектная форма организации обучения;
- системное повышение квалификации преподавателей.

Для условий Узбекистана наиболее реалистичной является модель комбинированного обучения, сочетающая традиционные методы с элементами цифровизации и исследовательских проектов. На первом этапе возможно создание виртуальных лабораторий на базе Moodle или Edmodo с использованием отечественных ресурсов. На втором этапе – формирование учебно-научных кластеров, объединяющих университеты,

научно-исследовательские институты и промышленные предприятия.

Важным направлением адаптации зарубежного опыта является развитие международного сотрудничества. Программы академической мобильности и совместные магистерские программы (например, с университетами Чехии и Польши) позволят обмениваться лучшими практиками преподавания материаловедения и укреплять кадровый потенциал вузов Узбекистана [9].

Перспективы интеграции международного опыта. Анализ зарубежных моделей обучения показывает, что внедрение инновационных методик требует комплексной поддержки на государственном уровне. Необходимо:

- разработка национальных стандартов цифровых образовательных ресурсов по техническим дисциплинам;
- финансирование проектов по созданию виртуальных лабораторий;
- повышение академической мобильности преподавателей и студентов;
- участие узбекских вузов в международных грантовых программах в области инженерного образования.

Реализация этих мер позволит существенно повысить качество преподавания материаловедения, обеспечить соответствие национальной системы инженерного образования мировым стандартам и подготовить специалистов, способных к эффективной работе в условиях четвертой промышленной революции (Industry 4.0).

Заключение. Анализ современного состояния преподавания материаловедения показал, что основные проблемы и противоречия связаны с устаревшим содержанием курса, недостаточной цифровизацией, ограниченной экспериментальной базой и слабой интеграцией науки и образования. Решение данных проблем требует системного подхода: обновления учебных планов, внедрения цифровых технологий, развития исследовательских лабораторий и повышения квалификации преподавателей.

Комплексная модернизация методики преподавания материаловедения позволит повысить качество инженерного образования, подготовить специалистов, способных эффективно работать в условиях технологической трансформации промышленности Узбекистана.

Литература

1. Захаров В.Е. Методика преподавания материаловедения в технических вузах. – Москва: «Машиностроение», 2019.
2. Мухамедов Ш.Р. Инновационные технологии обучения инженерным дисциплинам. – Ташкент: «Фан ва технология», 2021.
3. ГОС РУз 70720101 – Материаловедение и технологии конструкционных материалов. – Ташкент: 2022.
4. Жолдасов Т.Ж., Даулетов К.А. Проблемы формирования профессиональных компетенций студентов технических направлений. – Нукус: КГУ. 2023.
5. Киселев А.В. Компетентностный подход в инженерном образовании. – Санкт-Петербург: «Питер», 2020.
6. Бекназаров А.Б. Использование цифровых технологий в преподавании материаловедения. // Вестник ТашГТУ. 2022. №4. – С. 45-52.
7. Dzhuraev S., Khamidov A. Materials Science Education in Uzbekistan: Challenges and Prospects. // Central Asian Journal of Engineering Education. 2023. Vol. 2(3). – P. 12–21.
8. Даулетов К.А. Интеграция науки и образования в системе подготовки инженеров. // Вестник НГТУ. 2024. №2. – С. 33-39.
9. UNESCO. Engineering Education for Sustainable Development. – Paris: 2020.
10. National Research Council. Materials Science and Engineering: Challenges and Opportunities. – Washington D.C., 2018.

SHET TILIN ÚYRENIWDE ANA TILINIŇ PSIXOLOGIYALÍQ ÓZGESHELIGI**G.B.Esbergenova – úlken oqıtıwshı***Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı***ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РОДНОГО ЯЗЫКА
ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА****Г.Б.Есбергенова – старший преподаватель***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MOTHER TONGUE IN STUDYING A FOREIGN LANGUAGE****G.B.Esbergenova – senior lecturer***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz***Tayanch so'zlar:** chet til, o'quv jarayoni, o'qituvchi, usul, ta'lim islohatlari, pedagogik fikrlar, tarbiya, pedagogika.

Rezyume. Ushbu maqolada chet tilini muvaffaqiyatli o'rganishga ta'sir qiluvchi omillar ko'rib chiqiladi. Muallif ularning o'zaro bog'liqligi va chet tilini o'rganish jarayoniga ta'sirini ko'rsatadi. Maqolada chet tilini o'rganishning uslubiy va psixologik jihatlari muhokama qilinadi.

Ключевые слова: иностранный язык, процесс обучения, учитель, метод, реформы образования, педагогические мысли, воспитание, педагогика.

Резюме. В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на успешность изучения иностранного языка. Автор показывает их взаимосвязь и влияние на процесс обучения иностранному языку. В статье рассматриваются методологические и психологические аспекты изучения иностранного языка.

Key words: foreign language, process of education, teacher, method, reforms of education, pedagogical ideas, upbringing, pedagogy.

Summary. Psychological aspects of learning a foreign language. The factors influencing on the successful studying of a foreign language are viewed in the article. The author shows their correlation and influence on the process of studying of a foreign language. The methodical and psychological aspects of studying of a foreign language are examined in the article.

Kirisiw. Búgingi kúnde elimizde jaslarǵıń tálim-tarbiyasın jaqsılaw, keleshegimiz iyeleriniń ilimiy potencialın jáne de rawajlandırıw maqsetinde tiyisli ilajlar alıp barılıp, bul boyınsha kóplegen qararlarǵa qol qoyılmaqta. Ásirese, zaman talaplarınan artta qalmaw, barǵan sayın rawajlanıp atırǵan dúnya tájiriyesin ańsat ózlestiriw, mádeniyatlararalıq tájiriye almasıwdı kóbeytiw maqsetinde shet tillerin oqıtıw usılları ámeliyatqa keńnen engizilmekte.

Atap aytqanda, Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2021-jıl 19-maydaǵı «Ózbekstan Respublikasında shet tillerdi úyreniwdi ǵalaba en jaydırıw jumısın sapa jaǵınan jańa basqıshqa alıp shıǵıw haqqında»ǵı PQ-5117-sanlı Qararı qabıl etildi. Bunday nızam joybarlarınń islep shıǵılıwı shet tillerin úyreniwge qızıǵıwshılar ushın úlken imkaniyatlar esigin ashıp bermekte. Albette, qaysı bir shet tilin úyreniw barısında ózine tán qıyınshılıq tárepleri ushırasadı.

Tillerdi úyreniw quramalı process esaplanadı. Sonıń ushın onda bir qansha qıyınshılıqlarǵa dus keliw múmkin, yaǵnıy psixologiyalıq mashqalalar mine usılar qatarına kiredi. Bul mashqalalardı bir qansha psixolog ilimpazlar úlken qızıǵıwshılıq penen úyengen. Ayırım adamlarǵa til úyreniw júdá ańsat, ayırımlarǵa bolsa oǵada qıyın bolıp kórinedi.

Bizge belgili, ana tilindegi bekkem tiykar balalarǵa qosımsha tillerdi úyreniw ushın zárúr bolǵan kónlikpelerdi beredi, bul olarǵa tillerdiń qurılısı haqqındaǵı túsiniqlerdi bir neshe basqa tillerge awdarıwǵa imkaniyat beredi. Jumıs orınlarında bir neshe tillerdi biliwge talap barǵan sayın artıp barmaqta. Globalasıw hám mámleketler arasındaǵı birge islesiwdiń kúsheyiwı nátiyjesinde kóplegen shólkemlerde belgili bir taraw qanıygesi bolıwdan usqarı, tildi biliw de tiykarǵı talapqa aylanıp barmaqta.

Materiallar hám usıllar: Albette maqalanı jazıw barısında bir qansha jańa materiallar hám zamanagóy usıllar menen tanısıp shıqtıq. Qanday da bir shet tilin úyreniw barısında ózine tán qıyınshılıq tárepleri ushırasadı.

Shet tili páni tórt aspektke (oqıw, jazıw, tuńlap túsiniw hám sóylew) bólinip, olardıń hár biri boyınsha óz aldına

túsiniq, mamanlıq hám kónlikpeler berilmekte. Bilimlendiriw texnologiyaları, bul bilimlendiriw procesinde zamanagóy informaciya texnologiyalarınan ónimli paydalanıw degeni. Olardıń eń itibarlı tárepi bul shet tilin úyreniwde ana tilimizdiń úlken áhmiyetke iye ekenligine jáne bir márte gúwa boldıq.

Shet tilin úyreniwdiń tiykarǵı psixologiyalıq tárepleri arasında eń áhmiyetlileri tómendegiler:

- a) tildi úyreniwge motivaciya hám qızıǵıwshılıq;
- b) til úyreniw qábileti;
- c) úyreniwde til hám sóylewdiń qatnası;
- d) motivaciyalıq faktorlardıń aktivlesiwı yamasa páseyiwı;

e) Turmıs tájiriyesiniń tereńlesiwı nátiyjesinde este saqlaw qábiletiniń jaqsılanıwı, sonday-aq sóylesiw kónlikpeleriniń rawajlanıw basqısı bolıp esaplanadı.

Hárqanday iskerlikte bolǵanıday, insan bir nárseni islewdi qálemese yamasa onı qanday da bir kúsh penen islemese, ol joqarı nátiyjege erise almaydı. Til úyreniwdegi nátiyje tek ǵana tabısqa erisiw ushın motivaciya keltiriwı múmkin. Til úyreniwde motivaciya tiykarǵı faktor esaplanadı.

Studentlerdiń shet tillerdi ózlestiriwın psixologiyalıq jaqtan úyreniwdiń zárúrligi hám aktualıǵı boyınsha bilimlendiriw tarawlarındaǵı pedagoglarǵa úlken juwapkershilik júklemekte. Sol sebepli studentlerge shet tillerin ózlestiriwdiń ózine tán psixologiyalıq ózgeshelikleri boyınsha bir qatar psixologiyalıq ilimiy izertlewlerdi talap etedi. Shet tillerdi ózlestiriwde psixologiyalıq ózine tánlik hám individual psixologiyalıq ózgesheliklerdi esapqa alǵan halda alıp barılıwı maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Bizge belgili, bilim alıwshılardıń shet tilinde pikir júrgiziwi, erkin sóylewdi ámelge asıra alıwı sonday-aq intellektuallıq iskerligin qalıplestiriw zárúrligi úlken áhmiyetke iye. Bul maqalada shet tilin oqıtıwdıń áhmiyeti hám shet tilin oqıtıwdaǵı mashqalalarǵa ayrıqsha toqtap ótilgen. Ásirese, shet tilin ózlestiriwde ana tiliniń ózine tán psixologiyalıq ózgesheliklerine itibar berilgen.

Joqarı bilimlendiriw mekemeleri zamanagóy bilim hám kónlikpelerge ilim-texnikanıń aldındı jetiskenliklerine iye

bolğan intellektuallıq kadrlardı tayarlaw hám professional bilim beriwshiler arasında bāsekini jáne de arttırıw maqsetinde joqarı tájiriybeli qánigelerdi tartıw zárúrlıgı kelip shıǵadı.

Psixolog ilimpazlardıń pikirlerine itibar beremiz, olar balalarda til úyreniwge tábiyiy meyillikti balalıq dáwirde baslanatúǵının aytıp ótedi. Sebebi, olarda eliklew hám jańa sózlerdi tezlik penen eslep qalıw qábiletleri mine usı balalıq dáwirde baslanatúǵının bilemiz.

Nátiyjeler. Shet tilin úyreniwdegi qıyınshılıqlar haqqında sóz bolǵanda til túsiniǵınıń psixologiyalıq ózgesheliklerine itibar qaratıw maqsetke muwapıq.

I.A.Zimnyaya tildiń ózgesheligine tómendegilerdi usınıs etedi: "til – bul qıyın sistemalı táliymat bolıp, ol insannı túsiniw oylawın júzege keltiredi, sonday-aq onıń qatnasıq wazıypasın atqarıwshı funkciyasın rawajlandıradı [1].

Gumboldtın atap ótiwinshe, til – bul millettiń qálbi. Onda tolıq "milliy" xarakter sáwlelengen. Til – sociallıq-tariyxıy ónim bolıp, ol hár qıylı áwladlar ortasında baylanıs ushın xızmet etedi. Til – bul eń janlı hám bekkem baylanıs bolıp, ótip bolǵan, jasap atırǵan hám keleshek áwladlardı bir-birine baylanıstırıw turıwshı ullı hám tariyxıy bir bútinlik esaplanadı [2].

Yapon ilimpazı Masaru Ibuka bolsa, bala ele anasınıń qamında bolǵanında rawajlanıp baslaydı: ol klassikalıq muzıkaǵa qızıǵıp, súwret kórgizbesine barǵanda anası tárepinen qabıl etilgen unamlı sezimlerde sezedi – degen pikirlerin bildirgen.

Xosh, bunıń áhmiyetke iye tárepi nede? Házirgi kúnde shet tillerin úyreniw metodikaların kózden ótkeretuǵın bolsaq, bárinde dárejeyi basqıshpa-basqısh úyretiw sisteması joǵa qoyılǵan. Atap aytqanda, awdarma tarawında birinshi gezekte sóz baylıǵın arttırıw tursa, filologiya tarawında hám sóz baylıǵın arttırıw, hám pedagogikalıq sheberlikti rawajlandırıw basqıshlarınan ótedi [3].

Sonı aytıp ótiw orınlı, hár bir til úyreniwshisi sanasında jámlengen ideyaların jemisi birinshi gezekte óziniń ana tilinde kórinedi.

Ana tili – bul balalıǵımızdan bir-birimiz benen qarım-qatnas jasawǵa járdemesip kiyatırǵan birinshi til bolıp esaplanadı. Dúnyada qansha tiller bar bolsa, sonsha olardıń ózine tán tárepleri, qıyınshılıqları ham ózgeshelikleri bar.

Sonday-aq ana tili balalarǵa basqa tillerdi úyreniw hám úyretiwde járdem beredi;

- ana tili balanıń jeke, sociallıq hám mádeniy ózine tánligin rawajlandıradı;

- ana tilinen paydalanıw balada sın kózqarastan pikirlew hám sawatlılıq qábiletlerin rawajlandırıwǵa járdem beredi. Izertlewler sonı kórsetedi, ana tilinde oqıǵan balalar kóbirek oqıw baǵdarlamasın jaqsıraq túsinedi;

- ana tilinde oqıtuǵın balalar mektepte kóbirek zawıqlanadı hám tezirek úyrenedi, sebebi olar ana tilinde sóylew menen ózlerin jaqsı sezedi.

Bunnan kórinip turǵanında, ana tili hám shet tillerin úyreniw bir-birine qarama-qarsı ótetuǵın process bolıp tabıladı. Sebebi, ana tilin insan yamasa bala ózi bilmesten-aq úyreniwı múmkin, biraq shet tilin ózi bastan baslap, arnawlı, tayarlangan halda úyrenedi.

Pedagoglarǵa da belgili, shet tilin oqıtıwda óz ana tilin tereńirek úyrengen oqıwshılarǵa qosımsha til úyretiw

basqalarǵa qaraǵanda ańsat ótedi. Sebebi bunday til úyreniwshiler erksiz túrde tillerdi bir-birine salıstırıw úyrenedi hám olarda tiller integraciyası da ańsat ámelge asadı. Ilimiy tarawda úyreniwdiń "Salıstırma" forması biraz ǵalabalıq hám túsiniqli metodlardan biri esaplanadı. İnsan uzaq múddetli procesti baslawdan aldın belgili bir strategiyalıq izbe-izlikke ámel etse, tek ǵana óz maqsetine tez hám ańsat erisip qoymastan, al óz ornın bekkem iyeley aladı.

Sonǵı jılları jámiyettiń rawajlanıwı menen baylanıslı shet tillerin úyreniwge qızıǵıwshılıq hám mıtájliklerdiń artıwında júdá sezilerli ózgerisler boldı. Sonday-aq, búgingi kúnde ilimiy-texnikalıq rawajlanıw bir emes, al bir neshe shet tillerin úyreniwdi talap etpekte. Búgin kúndelikli telekommunikaciya, televidenie, internet hám radiokanallar óz tutınıwshılarına dúnya boylap bar bolǵan maǵlıwmatlardı bir neshe tiller arqalı jetkerip beredi. Usı tillerden paydalanıw ushın olar hár qıylı kórsetpeler hám usınıslardı basıp shıǵaradı. Sonlıqtan, tildi oqıtıw hám tildi úyreniw mashqalaları barlıq waqıtta áhmiyetli bolıp kelgen [4].

Bizge belgili, ana tilindegi bekkem tiykar balalarǵa qosımsha tillerdi úyreniw ushın zárúr bolǵan kónlikpelerdi beredi, bul olarǵa tillerdiń qurılısı haqqındaǵı túsiniqlerdi bir neshe basqa tillerge awdarıwǵa imkaniyat beredi. Jumıs orınlarında bir neshe tildi biliwge talap barǵan sayın artıp barmaqta. Globalıw hám mámleketler arasındaǵı birge islesiwdiń kúsheyiwı nátiyjesinde kóplegen shólkemlerde belgili bir taraw qanıygesi bolıwdan tısqarı, tildi biliw de tiykarǵı talapqa aylandı. Jeke, sociallıq hám mádeniy ózgeshelikti rawajlandırıwda shet tili hám ana tili de úlken ornın iyeleydi. Álbette, bul eki tilli bilimlendiriw sistemaların dúnya kóleminde barǵan sayın ornı girewli bolmaqta.

Házirgi dúnyada shet tilleri barǵan sayın úlken áhmiyetke iye bolıp atırǵanı, olardı úyreniw mádeniyatlar-aralıq qarım-qatnası tabıslı ámelge asırıwı tiykarǵı shártlerinen birine aylanıp barıwı hám lingvistikalıq ózgeshelikti qalıplestiriw quralı sıpatında isleydi dep atap ótken.

Shet tillerin úyreniw procesi hám onıń nátiyjeliligin arttırıw ushın tiyisli sharayatlar shaxstıń psixologiyalıq ózgeshelikleri úlken tásir kórsetedi.

Juwmaq. Maqalamızdı juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, ana tilin jaqsı biliw basqa shet tillerin úyreniwge járdem beredi. Ana tilin úyreniw dawamında bala grammatika, tildiń ózgesheliklerin ózlestirgen boladı. Bul bolsa tillerdiń uqsas táreplerin biliwde hám olardı salıstırıw úyreniwde kerek boladı.

Házirgi kúnde bilimlendiriw sisteması hám onı rawajlandırıw máseleleri hám studentlerge shet tilin oqıtıwıń nátiyjeliligin arttırıwda studentlerdiń umtılsarı, qızıǵıwshılıqları, motivi, motivaciyaların úyreniw bilim beriw procesindegi áhmiyetli máselelerden biri. Sonıń ushında til úyreniwdiń shaxstıń jeke, ulıwma intellektuallıq hám ulıwma mádeniy rawajlanıwına táhiri úlken bolıp, bul processte psixologiyanın áhmiyetli rolin jáne bir márte atap ótedi.

Solay etip, shet tillerin úyreniw ushın til ózgesheliginiń sociallıq-psixologiyalıq tiykarların túsiniw hám olardı basqıshpa-basqısh ózlestirip barıw maqsetke muwapıq boladı. Bunıń ushın shaxs til ózgesheliginiń tiykarǵı psixologiyalıq belgilerin durıs tallay alıwı hám onnan aqılǵa uǵras paydalana alıwı lazım.

Ádebiyatlar

1. Зимняя И.А. Психология обучения иностранному языку в школе. – Москва: «Просвещение», 1991.
2. Miliyeva M.G. Influence of Bilingualism on Socio-Cognitive Personal Development. // Zien Journal of Social Sciences and Humanities 2023
3. Ahmedova M., Rahimjonova X. Bolalarga chet tilini o'rgatishning psixologik jihatlari. // International conference dedicated to the role and importance of innovative education in the 21st century 2022/8.
4. Саидрахмедов Н. Педагогик технологиялар. – Ташкент: «Фан», 2006.

**FIZIKA FANIGA NISBATAN O'QUVCHILARNING O'QUV MOTIVATSIYASINI
SHAKLLANTIRISHNING METODIK USULLARI**

M.Eshbayeva – assistent o'qituvchi
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**МЕТОДИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ
УЧАЩИХСЯ ПО ПРЕДМЕТУ ФИЗИКА**

М.Ешбаева – ассистент преподаватель
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**STUDENT LEARNING MOTIVATION IN THE FIELD OF PHYSICS
METHODOLOGICAL METHODS OF FORMATION**

M.Eshbayeva – assistant teacher
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: metodik usullar, o'quvchilarning qiziqishi, motivatsiya, fizika ta'limi, muammoli o'qitish, interaktiv usullar, loyiha faoliyati, pedagogika.

Rezyume. Maqolada fizikani o'rganishga o'quvchilarning qiziqishini oshirishga qaratilgan metodik usullar ko'rib chiqilgan. Motivatsiyaning psixologik va pedagogik asoslari tahlil qilingan, shuningdek, darsning turli bosqichlarida qo'llaniladigan aniq texnikalar va ish shakllari keltirilgan. Muammoli o'qitish, interaktiv usullar, loyiha faoliyati va zamonaviy texnologiyalar alohida e'tibor qaratilgan. Muvaffaqiyatli amaliyot misollari va metodik usullarni samarali joriy etish shartlari taqdim etilgan. Ish barqaror o'quv motivatsiyasini shakllantirish va zamonaviy maktablarda fizika ta'limining sifatini oshirishga qaratilgan.

Ключевые слова: методические приёмы, интерес учащихся, мотивация, обучение физике, проблемное обучение, интерактивные методы, проектная деятельность, педагогика.

Резюме. В статье рассмотрены методические приёмы, направленные на повышение интереса учащихся к изучению физики. Проанализированы психологические и педагогические основы мотивации, а также конкретные техники и формы работы, применяемые на различных этапах урока. Особое внимание уделено использованию проблемного обучения, интерактивных методов, проектной деятельности и современных технологий. Представлены примеры успешной практики и условия эффективного внедрения методических приёмов. Работа направлена на формирование устойчивой учебной мотивации и повышение качества преподавания физики в современной школе.

Key words: methodological techniques, student interest, motivation, physics education, problem-based learning, interactive methods, project activities, pedagogy.

Summary. The article examines methodological techniques aimed at increasing students' interest in studying physics. Psychological and pedagogical foundations of motivation are analyzed, along with specific techniques and forms of work used at different stages of the lesson. Special attention is given to problem-based learning, interactive methods, project activities, and modern technologies. Examples of successful practices and conditions for effective implementation of methodological techniques are presented. The work focuses on developing sustainable learning motivation and improving the quality of physics teaching in modern schools.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi hozirgi kunda chuqur transformatsiya jarayonini boshdan kechirmoqda, bu esa ichki (ta'lim mazmuni va pedagogik yondashuvlarni yangilash zarurati) hamda tashqi (global texnologik taraqqiyot, ijtimoiy-iqtisodiy omillar va mehnat bozorining o'zgaruvchan talablari) omillar bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur sharoitda tabiiy fanlar, xususan, fizika fanini o'qitishning samaradorligi va sifatini oshirish dolzarb metodologik va strategik vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, so'nggi yillarda o'quvchilar orasida fizika faniga nisbatan qiziqishning izchil kamayib borishi kuzatilmoqda, bu holat ta'lim jarayonida motivatsion mexanizmlarning yetarlicha samarali ishlamayotganidan dalolat beradi [1, 2].

Fizika faniga bo'lgan qiziqishning susayishi nafaqat pedagogik, balki kengroq ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Fizika – fundamental ilmiy fan sifatida shaxsda ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi, tanqidiy tafakkur, tizimli yondashuv va mantiqiy tahlil kabi kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishda asosiy rol o'ynaydi. Fizik tafakkur esa zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotning negizini tashkil etuvchi muhandislik, texnologik va innovatsion faoliyatning poydevoridir [3-5].

Mazkur kontekstdan kelib chiqib, fizikaga nisbatan qiziqishning kamayishi faqatgina fanning o'ziga xos murakkablik darajasi bilan izohlanmasligi lozim. Aksincha, bu holat ko'pincha ta'lim jarayonining individual-differensial yondashuvdan yiroqligi, interaktiv va vizual-pedagogik texnologiyalarning yetarli darajada qo'llanilmasligi, shuningdek, fizik konsepsiyalar va o'quvchilarning kundalik hayotiy tajribalari o'rtasidagi integratsiyaning sustligi bilan bog'liq. An'anaviy, bilimlar uzatishga yo'naltirilgan akademik yondashuv zamonaviy ta'lim paradigmasida – subyektga yo'naltirilgan, interaktiv va kontekstual ta'lim modellarining afzalliklari fonida – o'z samaradorligini tobora yo'qotmoqda.

Ushbu muammoni hal qilish yo'llaridan biri – o'quvchilarning motivatsiyasini oshiruvchi samarali metodik usullarni joriy etishdir. Ushbu maqolada metodik usullar deganda – o'quvchilarning e'tibori, qiziqishi va o'quv jarayoniga jalb qilinishini faollashtiradigan, fizikani nafaqat samarali, balki hissiy jihatdan boy, shaxsiy ahamiyatga ega fan sifatida taqdim etishga xizmat qiluvchi pedagogik harakatlar tushuniladi [6].

Mazkur maqolaning maqsadi – fizika faniga qiziqishni oshiruvchi eng samarali metodik usullarni tahlil qilish va

tizimlashtirish, shuningdek, bu usullar eng yaxshi natija beradigan shart-sharoitlarni tavsiflashdan iborat.

Asosiy qism. Pedagogik adabiyotlarda motivatsiya o'quv materialini muvaffaqiyatli o'zlashtirishning asosiy sharti sifatida ta'kidlanadi. Klassik va zamonaviy psixologiya shuni ko'rsatadiki, fanga barqaror qiziqish o'quvchi o'rganilayotgan materialning ahamiyatini anglaganda, o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llay olganida va o'quv jarayonidan ijobiy hissiy qo'llab-quvvatlov olganida shakllanadi. Demak, o'qituvchining vazifasi – faqat bilim berish emas, balki fanga faol kognitiv munosabat shakllanadigan sharoitlarni yaratishdir.

Amaliyotda bu faqatgina tushuntirish-illustrativ usullardan faoliyatga asoslangan, tadqiqotga yo'naltirilgan, muammoli ishlash shakllariga o'tishni anglatadi. Bunda ayniqsa o'quvchilarning hissiy jalb qilinishini rag'batlantiruvchi, muvaffaqiyat holatini yaratadigan, materialni turli shakllarda taqdim etishni ta'minlaydigan va teskari aloqani shakllantiradigan metodik usullar alohida ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy didaktika o'quvchilarda qiziqishni oshiruvchi bir necha metodik yo'nalishlarni ajratib ko'rsatadi: fanlararo bog'liqlikdan foydalanish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash, o'yinli va loyihaviy usullarni joriy etish, tadqiqotchilik faoliyatini tashkil qilish, vizual vositalar bilan ishlash, muammoli vaziyatlarni yaratish va boshqalar. Har bir yo'nalishning o'ziga xos kuchli va zaif tomonlari bo'lib, ular ma'lum amalga oshirish shartlari va pedagogik tayyorgarlikni talab qiladi [7-9].

O'quvchilarning fan bo'yicha qiziqishi – muvaffaqiyatli ta'limning asosiy omilidir. Pedagogika va psixologiya sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar o'quv faoliyatiga ta'sir qiluvchi asosiy mexanizmlar sifatida ichki va tashqi motivatsiyani ajratib ko'rsatadi. Ichki motivatsiya – shaxsiy qiziqish va bilishga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqadi, tashqi motivatsiya esa – rag'batlantirishlar, baholar va atrof-muhit talablariga bog'liq bo'ladi.

Fizikaga bo'lgan qiziqishni oshirish uchun ichki motivatsiyani rivojlantirishga sharoit yaratish muhim – o'quvchilarda fan ahamiyatini anglashni, ilmiy-ijodiy faoliyat orqali o'zini namoyon qilish imkoniyatini shakllantirish, shuningdek ijobiy hissiy muhit yaratish zarur. Shu bilan birga, tashqi motivatsiya faqat nazorat va baholash bilan cheklanmasligi, balki ijtimoiy e'tirof, o'qituvchi tomonidan maqtov va tengdoshlarning qo'llab-quvvatlashi kabi omillarni ham o'z ichiga olishi kerak.

Quyida fizika darsining turli bosqichlarida o'quvchilarning qiziqishini oshiruvchi metodik usullar keltirilgan:

– **Motivatsion bosqich.** Darsning boshlanishi – e'tiborni jalb qilish uchun muhim bosqich. Bu yerda hissiy ta'sir uyg'otuvchi va qiziqishni oshiruvchi usullar maqsadga muvofiq:

• **Muammoli savollar qo'yish.** O'qituvchi mantiqqa zid yoki savol tug'diruvchi vaziyat yoki masala taklif qiladi, bu esa o'quvchilarda yechim topishga intilishni rag'batlantiradi. Masalan, mexanika darsida: “Nega tushayotgan jismlar vazni har xil bo'lsa-da, bir xil tezlikda tezlashadi?”

• **Namoyishlar va tajribalardan foydalanish.** Ayniqsa kutilmagan, vizual effektlar e'tiborni tortadi va faol ishtirok uchun zamin yaratadi. Masalan, aylanuvchi to'pda Magnus effekti namoyishi.

• **Tarixiy ekskursiyalar.** Fizik qonunlarning kashf etilishi haqida qisqa hikoyalar, olimning shaxsiyati va duch kelgan

qiyinchiliklariga urg'u berish orqali fanga hissiy bog'liqlik yuzaga keladi va dunyoqarash kengayadi.

– **Asosiy bosqich.** Yangi materialni o'rganish jarayonida o'quvchilarni faol ishtirok etishga jalb qiluvchi usullar muhim:

• **Interaktiv metodlar.** Javob variantlari bilan savollar, muhokamalar, juftlikda va guruhlarda ishlash. Bu fikr almashish va jamoaviy tushunchani shakllantirishga xizmat qiladi.

• **AKT va multimedia vositalaridan foydalanish.** Videoroliklar, simulyatsiyalar, fizik jarayonlarning kompyuter modellarini qo'llash orqali mavhum tushunchalarni vizual tarzda tushunish osonlashadi.

• **Loyihaviy va tadqiqotchilik faoliyati.** Haqiqiy fizik masalalar asosida mini-tadqiqotlar tashkil qilish va loyihalarni bajarish mustaqillikni rivojlantirib, qiziqishni oshiradi.

• **O'yinli o'qitish usuli.** Turli viktorinalar, tanlovlar va rolli o'yinlar motivatsiyani kuchaytiradi, ijobiy hissiy muhit yaratadi va raqobat ruhini rivojlantiradi.

– **Yakuniy bosqich.** Darsning yakuniy bosqichida refleksiya va erishilgan natijalarni baholash muhim:

• **Muhokama va o'z-o'zini nazorat qilish.** O'quvchilar o'z javoblarini tahlil qilib, xatolarni aniqlaydi va xulosalar chiqaradi, bu esa ongli o'zlashtirishga olib keladi.

• **Ijobiy rag'batlantirish.** O'qituvchi o'quvchilar muvaffaqiyatini e'tirof etadi, qiziqishni rivojlantirishga undaydi va chuqurroq o'rganishga motivatsiya beradi.

Metodik usullardan muvaffaqiyatli foydalanish amaliyotidan misollar:

1-misol: Yangi mavzuni o'rganishda muammoli o'qitish.

Yangi mavzuni o'rganish jarayonida o'qituvchi aqliy qiyinchilik holatini yaratadi – o'quvchilarga shunday savol yoki vaziyat taklif etiladiki, unga yangi materialni o'rganmasdan javob berishning iloji bo'lmaydi.

Masalan:

• “Nega sun'iy yo'ldosh Yerga qulamaydi, garchi unga tortish kuchi ta'sir qilsa ham?”

• “Nega metall orqali tok o'tganda u qiziydi?”

Savol qo'yilgandan so'ng o'quvchilar quyidagi bosqichlarni bajaradilar:

• gipotezalarni ilgari suradilar;

• turli izoh variantlarini muhokama qiladilar;

• kuzatish, tahlil, tajriba o'tkazadilar (agar iloji bo'lsa);

• bajarilgan ish asosida umumlashtirishga keladilar yoki yangi bilim “kashf etadilar”.

O'qituvchining roli: tayyor javob bermasdan, fikrlashni yo'naltirish, mustaqil mulohazalarni rag'batlantirish, xulosalarni qayd etish.

Natijalar:

• muammoni qo'yish va yechim topish ko'nikmasi shakllanadi;

• bilishga bo'lgan faollik va qiziqish ortadi;

• mavzu chuqurroq yodda qoladi, chunki o'quvchilar tushunchalarni “kashf etishda” ishtirok etadilar.

◆ **2-misol: Fizikadan loyihaviy faoliyat.**

Loyihaviy metod o'quvchilarga fizika bo'yicha bilimlarini haqiqiy yoki o'quv amaliy masalani yechishda qo'llash imkonini beradi. Masalan:

• “Energiya tejamkor uy maketini ishlab chiqish”;

• “Turli materiallarda issiqlik uzatilishini o'rganish”;

• “Muqobil energiya manbalaridan foydalanish loyihasi”.

Ish bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Muammoni va loyiha maqsadini shakllantirish;

2. Rejalashtirish va rollarni taqsimlash;
3. Ma'lumot to'plash, nazariyani o'rganish;
4. Hisob-kitoblar, o'lchovlar, modellashtirish o'tkazish;
5. Mahsulot yaratish (model, taqdimot, poster);
6. Loyiha himoyasi va jamoaviy muhokama.

O'qituvchining roli: murabbiy bo'lish, maslahat berish, jarayon va natijani baholash.

Natijalar:

- tadqiqotchilik, muloqot va taqdimot ko'nikmalari rivojlanadi;
- faoliyat ma'no va maqsadga ega bo'lgani sababli motivatsiya kuchayadi;
- nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlik mustahkamlanadi.

◆ 3-misol: Raqamli texnologiyalar va multimedia vositalaridan foydalanish

Fizikaning murakkab yoki mavhum mavzularini (elektromagnit to'lqinlar, kvant effektlari, molekulyar fizika) o'rganish jarayonida quyidagilar faol qo'llaniladi:

- Interaktiv simulyatsiyalar (masalan, PhET, Algodoo resurslari, virtual laboratoriyalar);
- Ko'rinmas jarayonlarni tushuntiruvchi animatsion videoroliklar (molekulalarning harakati, elektromagnit to'lqinlar);
- Kompyuter yoki planshetga ulanadigan raqamli datchik va sensorlar, real vaqt rejimida o'lchovlar uchun;
- Grafiklar chizish, tajribalarni tahlil qilish uchun modellashtiruvchi dasturiy ta'minot.

Misol: tebranma kontur mavzusini o'rganishda o'quvchilar simulyatsiya yordamida kondensatordagi zaryad va induktivlikdagi tok qanday o'zgarishini vaqt bo'yicha kuzatadilar.

O'qituvchining roli: mos resursni tanlash, undan foydalanishni o'rgatish, natijalarni muhokama qilishni tashkil etish.

Natijalar:

- Mavhum tushunchalarni tushunish sifati oshadi;
- O'quvchilar bilimlarni vizual va interaktiv tarzda mustahkamlaydilar;
- Fizikaga – real jarayonlarni o'rganuvchi fan sifatida – qiziqish kuchayadi.

◆ 4-misol: O'yin texnologiyalari va geymifikatsiya elementlari.

O'quvchilarning ishtirokini oshirish uchun dars tarkibiga kiritilgan o'yin elementlari qo'llaniladi:

- “Kim millioner bo'lishni xohlaydi?” uslubidagi fizika viktorinalari;
- Atamalar va formulalar bilan karta o'yinlari;
- “Stansiyadan stansiyaga” o'tish orqali masalalarni yechishga asoslangan kvest-darslar;
- Fizik hisoblashlar bo'yicha musobaqalar, jamoalarga bo'linish, ballar jadvalini yuritish.

Geymifikatsiya elementlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Ballar, yutuqlar, reytinglar tizimi;
 - Missiyalar va chaqiriqlar;
 - Raqamli platformalar (Kahoot, Quizizz, Classcraft).
- O'qituvchining roli:* o'yin formatini ishlab chiqish, o'qitish vazifasi va qiziqarli o'yin o'rtasidagi muvozanatni saqlash.

Natijalar:

- O'qishga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi;
- Hissiy jalb etilish va ishtirok orqali motivatsiya kuchayadi;
- Materialni takrorlash va mustahkamlash samaradorligi ortadi.

Fizikaga qiziqishni oshirishga qaratilgan metodik usullar tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning samaradorligi o'quv jarayonining barcha bosqichlarini – motivatsiya, bilishga jalb etish, refleksiya va bilimlarni mustahkamlashni qamrab oluvchi tizimli yondashuv bilan bog'liq. Ichki motivatsiyani rivojlantiruvchi usullarning joriy etilishi o'quvchilarda fizikani nafaqat formulalar va qoidalar majmuasi, balki atrof-muhitdagi real jarayon va hodisalarni aks ettiruvchi fan sifatida anglashga olib keladi.

Xulosa. Umuman olganda, fizika faniga bo'lgan qiziqishni oshirish – bu murakkab pedagogik vazifa bo'lib, uni hal qilish didaktik innovatsiyalarni, psixologik-pedagogik bilimlarni va o'quv jarayonini tashkil etishda ijodiy yondashuvni integratsiyalashni talab qiladi. Samarali metodik usullarning joriy etilishi nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki o'quvchilarda barqaror motivatsiyani rivojlantiradi, bu esa ularning kelajakdagi kasbiy o'zini aniqlashi va shaxsiy rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega.

Shu tarzda, motivatsiya va bilishga yo'naltirilgan metodik usullardan tizimli foydalanish fizika ta'limining samaradorligini oshirishning zaruriy sharti hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, ilmiy madaniyatning shakllanishiga, intellektual salohiyatning rivojlanishiga va tez o'zgarayotgan dunyo sharoitida samarali ishlay oladigan yangi avlod mutaxassislarini tayyorlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Мокляк Д.С. Изучение причин снижения познавательного интереса к физике у обучающихся школ и вузов. // Преподаватель XXI век. 2021. №. 2-1. – С. 86-93.
2. Румбешта Е. А., Ткачев А. М. Использование домашних опытов для развития мотивации учащихся основной школы к изучению физики. // Научно-педагогическое обозрение. Pedagogical Review. 2020. №. 4 (32). – С. 17-26.
3. Rahmatov I.I., Avezova S.X. Fizika fanini o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanib o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish. // «Science and Education», 2022. T. 3. №. 4. – P. 1594-1598.
4. Sadriddinov N. et al. Fizika o'qitish uslubi asoslari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: «O'zbekiston», 2006.
5. Ekici E. Why Do I Slog Through the Physics? Understanding High School Students' Difficulties in Learning Physics. // Journal of Education and Practice. 2016. V. 7. – P. 95-107.
6. Sattorova D. Fizika darslarida zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati. // Confrencea. 2023. T. 11. №. 1. 235-238-b.
7. Волков М.С. Использование ИКТ на уроках физики. // Экономика и социум, 2013, №. 4-3 (9). – С. 156-157.
8. Акберова Г.Э. и др. Роль использования игр и проектов в эффективном преподавании физики. // In The World Of Science and Education. 2025. №15. – P. 5-12.
9. Achilova O.U. «Scientists who contributed to the science of physics» method of organization of conference classes on the topic. // Экономика и социум. 2020. №. 12 (79). – С. 14-17.

**BADIIY GIMNASTIKA BILAN SHUG'ILLANUVCHI 8-10 YOSHLI QIZLARDA
EGILUVCHANLIKNI RIVOJLANTIRISH****I.S.Xaytmetov – dotsent***O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti***РАЗВИТИЕ ГИБКОСТИ У ДЕВОЧЕК 8-10 ЛЕТ,
ЗАНИМАЮЩИХСЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКОЙ****И.С.Хайтметов – доцент***Узбекский государственный университет физического воспитания и спорта***DEVELOPMENT OF FLEXIBILITY IN 8-10-YEAR-OLD GIRLS ENGAGED
IN RHYTHMIC GYMNASTICS****I.S.Khaytmetov – Associate Professor***Uzbek State University of Physical Education and Sports*

Tayanch so'zlar: pedagogik kuzatuv, pedagogik tajriba, matematik tahlil, egiluvchanlik, chidamlilik, kuch, jismoniy tayyorgarlik, texnik tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlik, badiiy gimnastika mashqlari, amaliy ko'nikma, nazariy bilimlar.

Rezyume. Maqolada 8-10 yoshli qizlarda egiluvchanlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar majmuasi ishlab chiqilgan hamda ushbu majmua qizlarning anatomik-fiziologik xususiyatlari va yuklamalarni hisobga olgan holda 8-10 yoshli gimnastikachilarning egiluvchanligini optimallashtirish va rivojlantirish uchun zarur masalalari ko'rilgan.

Ключевые слова: педагогическое наблюдение, педагогический эксперимент, математический анализ, гибкость, выносливость, сила, физическая подготовка, техническая подготовка, специальная физическая подготовка, упражнения художественной гимнастики, практический навык, теоретические знания.

Резюме. В статье говорится о разработке комплексных упражнений, направленных на развитие гибкости у девочек 8-10 лет, при этом данный комплекс учитывает анатомо-физиологические особенности и нагрузки, необходимые для оптимизации и развития гибкости гимнасток 8-10 лет.

Key words: pedagogical observation, pedagogical experiment, mathematical analysis, flexibility, endurance, strength, physical training, technical training, special physical training, artistic gymnastics exercises, practical skills, theoretical knowledge.

Summary. The article discusses the development of a comprehensive set of exercises aimed at developing flexibility in 8-10-year-old girls, taking into account the anatomical and physiological characteristics and the necessary loads for optimizing and developing the flexibility of 8-10-year-old gymnasts.

Tadqiqotning dolzarbligi. Badiiy gimnastika yuqori darajada muvofiqlashtirilgan sport turi bo'lib, u ayollar organizmining xususiyatlariga eng mos keladi va sportchilardan keng ko'lamli ko'nikma, malaka va fazilatlarini namoyon etishni talab qiladi. Gimnastikachilarning uyg'un rivojlanishi, harakat harakatlarining go'zalligi, estetikligi, ifodaliligi ushbu sport turining keng ommabopligi va jozibadorligini belgilaydi.

Yosh badiiy gimnastikachi qizlar bajaradigan harakatlar, ularning bog'lamlari va kombinatsiyalari murakkabligining yuqori darajasiga erishishni, mashqlarni artistiklik bilan bajarishni talab qiladigan vazifa qo'yiladi. Gimnastikachilar o'zlarining musobaqa kompozitsiyalarida raqs yo'lakalari, akrobatika, yuqori amplitudali elementlar (burilishlar, sakrashlar, muvozanatlar) dan foydalanishlari kerak. Elementlarni bajarishning zaruriy sharti bo'g'imlardagi harakatchanlik – egiluvchanlik bo'lib, u insonning beshta asosiy jismoniy fazilatlaridan biridir. Unga tayanch-harakat apparati bo'g'inlarining harakatchanlik darajasi va harakatlarni maksimal amplituda bilan amalga oshirish qobiliyati xosdir.

Badiiy gimnastikada egiluvchanlikni rivojlantirish muammosi yuqori sport natijalariga erishish yo'lida ko'tariladigan asosiy muammolardan biridir. Bugungi kunda gimnastikachilarning musobaqa kombinatsiyalarida egiluvchanlikni namoyon qilish bilan bog'liq bo'lgan elementlar majburiy tarkibiy guruhlar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Egiluvchanlik muhim psixofizik sifat bo'lib, u tezkorlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik bilan birga insonning

morfofunksional biologik xususiyatlarida o'z ifodasini topadi

Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqqan holda 8-10 yoshli qizlarda egiluvchanlikning rivojlanish darajasiga nisbatan ortib borayotgan talablar va badiiy gimnastika bo'yicha maxsus adabiyotlarda yetarlicha taqdim etilmagan uni rivojlantirish vositalari o'rtaidagi qarama-qarshilikni shakllantirishga imkon beradi.

Tadqiqotning maqsadi: Badiiy gimnastika mashg'ulotlarida 8-10 yoshli qizlarda egiluvchanlikni rivojlantirish darajasini oshirishning ilmiy-amaliy asoslarini belgilash hamda bu jarayonning samaradorligini asoslab berishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari: Badiiy gimnastika bilan shug'ullanuvchi 8-10 yoshli qizlarning egiluvchanligini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar majmuasini tuzish hamda taklif etilayotgan mashqlar majmuasining samaradorligini aniqlash.

Tadqiqotning natijalari: Har ikkala guruhda mashg'ulotlar haftasiga to'rt marotaba tashkil etildi. Nazorat hamda tajriba guruhlarida bir xil mashqlar majmuasidan foydalanildi.

Ikkala guruhda shug'ullanuvchi sportchilarning boshlang'ich holatini aniqlash maqsadida egiluvchanlik bo'yicha dastlabki sinovlar o'tkazildi. Ushbu testlar quyidagi nazorat mashqlarini o'z ichiga oldi: gimnastika o'rindig'idan oldinga egilish, «ko'pri» mashqi, gimnastika o'rindig'idan tayanch (yetakchi) oyoqqa shpagat, oyoqlarni yon tomonga ochish hamda gimnastika tayoqi bilan bajariladigan mashq.

2025-yil yanvar oyida badiiy gimnastika bilan shug'ullanayotgan 8–10 yoshli qizlarning egiluvchanlik darajasini aniqlash uchun nazorat testlari amalga oshirildi. Olingan natijalar mos ravishda 1-jadvalda aks ettirilgan.

Egiluvchanlikni baholash jarayonida tajriba va nazorat guruhidagi gimnastikachilar tomonidan deyarli teng natijalar qayd etildi. Xususan, «Gimnastika o'rindig'idan oldinga egilish» sinovida nazorat guruhining o'rtacha ko'rsatkichi 11,1 smni, tajriba guruhiniki esa 10,5 smni tashkil etdi. «Ko'prik» mashqida nazorat guruhida o'rtacha 30,3 sm, tajriba guruhida 29,8 sm natija qayd etildi. «Gimnastika o'rindig'idan yetakchi oyoqqa shpagat» testida nazorat guruhining o'rtacha ko'rsatkichi 6,7 sm, tajriba guruhida esa 6,5 smga teng bo'ldi. «Oyoqlarni yon tomonga ochish» mashqida nazorat guruhida o'rtacha 11,0 sm, tajriba guruhida 10,5 sm natija kuzatildi. «Gimnastik tayoq bilan o'tkazish» testida esa nazorat guruhida o'rtacha ko'rsatkich 32,1 sm, tajriba guruhida 31,2 smni tashkil etdi.

Mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan, 8–10 yoshli gimnastikachilarda egiluvchanlik sifatini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar majmuasiga asoslangan metodika bo'yicha besh oy davomida mashg'ulotlar olib borilgach, egiluvchanlik bo'yicha takroriy test sinovlari o'tkazildi. Ushbu sinovlar natijalari mos ravishda 1-jadvalda keltirilgan.

Egiluvchanlik rivojlanishining taqqoslama tahlili shuni ko'rsatdiki, ko'rsatkichlarning birortasi bo'yicha ham guruhlar o'rtasida statistik jihatdan ishonchli farqlar aniqlanmadi. Bu holat tajriba boshlanishidan avval guruhlar tarkibi va tayyorgarlik darajasi jihatidan bir xil bo'lganligini tasdiqlaydi (1-jadval).

1-jadval. 8–10 yoshli gimnastikachilarning nazorat va tajriba guruhlaridagi egiluvchanlik ko'rsatkichlari

Test mashqlari	Test natijalari		
	Gurux	Tajriba boshida M± m	Tajriba oxirida M± m
“Gimnastika o'rindig'idan oldinga egilish, sm”	Nazorat	11,1±0,26	10,5±0,26
	Tajriba	10,5±0,26	7,6±0,65
P		>0,05	>0,05
«Ko'prik»,cm	Nazorat	30,3±0,11	29,7±0,11
	Tajriba	29,8±0,26	28,2±0,38
P		>0,05	>0,05
Gimnastika o'rindig'idan qulay oyoqda shpagat, sm	Nazorat	6,7±0,11	6,2±0,11
	Tajriba	6,5±0,11	5,7±0,26
P		>0,05	>0,05
Oyoqlarni yonga ochish, sm	Nazorat	11,0±0,26	10,5±0,26
	Tajriba	10,5±0,11	8,5±0,53
P		>0,05	>0,05
Gimnastika tayoqchasi bilan o'tkazish, sm	Nazorat	32,1±0,53	32,3±0,53
	Tajriba	31,2±0,26	33,3±0,80
P		>0,05	>0,05

1-jadvalda tajriba va nazorat guruhlarida ko'rsatkichlarning sezilarli darajada yaxshilangani namoyish etilgan.

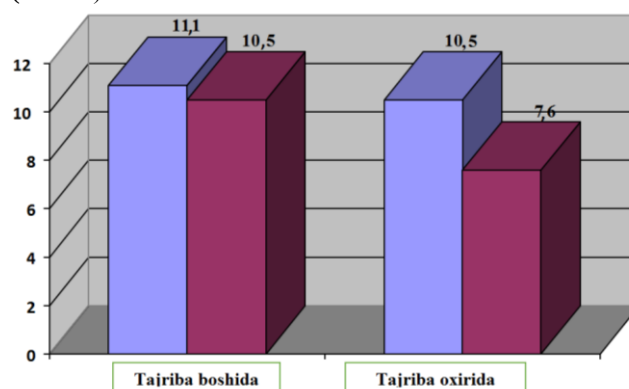
Nazorat guruhida barcha testlar bo'yicha ko'rsatkichlarda o'zgarishlar kuzatildi. “Gimnastika o'rindig'idan oldinga egilish” testida ko'rsatkichlar 5,5 % ga, “ko'prik” testida – 2,0 % ga, “Gimnastika o'rindig'idan yetakchi oyoqqa shpagat” testida – 7,5 % ga, “Oyoqlarni yon tomonga yozish” testida – 4,5 % ga, “Gimnastika tayoqchasini o'tkazish” testida esa – 0,6 % ga yaxshilandi. Biroq olingan ma'lumotlar statistik jihatdan ishonchli emas ($P>0,05$).

Tajriba guruhida ham barcha testlar bo'yicha ko'rsatkichlarning o'zgarishi kuzatildi. “Gimnastika o'rindig'idan oldinga egilish” testida ko'rsatkichlar 27,7 % ga, “ko'prik” testida – 5,4 % ga, “Gimnastika o'rindig'idan yetakchi oyoqqa shpagat” testida – 12,4 % ga, “Oyoqlarni yon tomonga yozish” testida – 19,1 % ga, “Gimnastika tayoqchasini o'tkazish” testida esa – 6,7 % ga yaxshilandi. Barcha nazorat mashqlarida gimnastika o'rindig'idan oldinga egilish, “ko'prik”, gimnastika o'rindig'idan yetakchi oyoqqa shpagat, oyoqlarni yon tomonga yozish hamda gimnastika tayoqchasini o'tkazish testlarida ishonchli farqlar aniqlandi ($P<0,05$).

Natijalarning eng katta o'sishi “Gimnastika o'rindig'idan oldinga egilish” nazorat mashqida kuzatildi. Bu holat asosiy (bazaviy) va yordamchi mashqlarning oqilona uyg'unlashuvi, shuningdek, gimnastikachilarning anatomik xususiyatlarini inobatga olgan holda maksimal natijaga erishish bilan izohlanadi.

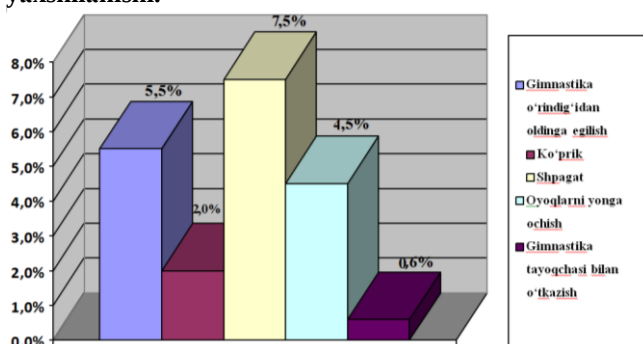
Tajriba yakunida 8–10 yoshli qizlarning tajriba guruhida egiluvchanlikni rivojlanishining o'rtacha ko'rsatkichlari nazorat guruhidagi tengdoshlariga nisbatan 3,7 % ga yuqori bo'ldi.

“Gimnastika o'rindig'idan oldinga egilish” testida tajriba boshida nazorat guruhida o'rtacha qiymat 11,1 sm ni tashkil etgan bo'lsa, tajriba oxiriga kelib ushbu ko'rsatkich 10,5 sm ga yetdi. Foiz hisobida ko'rsatkich 5,5 % ga yaxshilandi. Tajriba guruhida esa tajriba boshida o'rtacha qiymat 10,5 sm bo'lgan, tajriba oxirida esa 7,6 sm ni tashkil etdi. Foiz hisobida ko'rsatkich 27,7 % ga yaxshilandi (1-rasm).

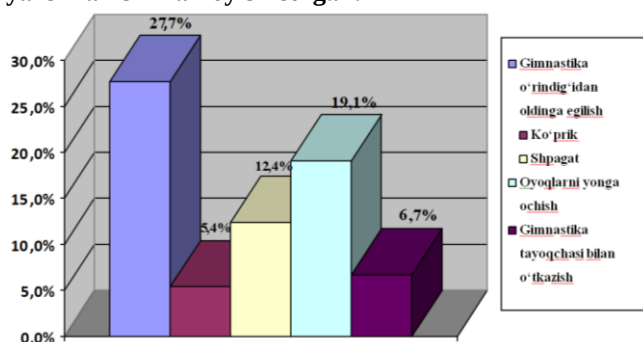
1. Rasm nazorat va tajriba guruhlarida «Gimnastika o'rindig'idan oldinga egilish» testi natijalari, sm.

2-rasm. 8–10 yoshli gimnastikachi qizlarning nazorat guruhida egiluvchanlik rivojlanishi ko'rsatkichlarining yaxshilanishi.

2-rasm. Tajriba yakunida nazorat guruhidagi test natijalari, %

3-rasm. 8–10 yoshli gimnastikachi qizlarning tajriba guruhida egiluvchanlik rivojlanishi ko'rsatkichlarining yaxshilanishi namoyish etilgan.

3-rasm. Tajriba yakunida tajriba guruhidagi test natijalari, %

Tadqiqot ishining yakuniy bosqichida badiiy gimnastika bilan shug'ullanuvchi 8–10 yoshli qizlarda egiluvchanlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligi asoslab berildi.

Boshlang'ich diagnostika bosqichida qayd etilgan natijalar yakuniy testlash jarayonida olingan ko'rsatkichlar bilan qiyosiy tahlil qilinib, har ikkala guruhda ham ijobiy o'zgarishlar kuzatilgani, ammo tajriba guruhidagi 8–10 yoshli shug'ullanuvchilar tomonidan yanada yuqori natijalarga erishilgani aniqlandi.

Adabiyotlar

1. Umarov M.N., Fetxullova N.X. Badiiy gimnastika nazariyasi va uslubiyati. O'quv qo'llanma. – Chirchiq: O'zbekiston Davlat Jismoniy Tarbiya va Sport Universiteti, 2020.
2. I.S. Xaytmetov "Sport pedagogik mahoratini oshirish" (Badiiy gimnastika) Xoreografik mashqlarini o'tkazish uslubiyoti O'quv-qo'llanma. – Toshkent: «Davr matbuot savdo», 2020.

Demak, guruhlar o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farqlar mavjudligi qayd etildi. Badiiy gimnastika mashg'ulotlari jarayonida qo'llanilgan mashqlar majmuasi orqali egiluvchanlik rivojlanishining barqaror ijobiy dinamikasi tasdiqlandi. Maxsus tanlab olingan va ilmiy asosda ishlab chiqilgan egiluvchanlikni rivojlantirish vositalari hamda usullari 8-10 yoshli qizlarda egiluvchanlik ko'rsatkichlarini sezilarli darajada oshirishga xizmat qilishi pedagogik tajriba natijalari bilan isbotlandi.

Xulosa. Mavjud ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish natijasida shuni aniqlash mumkinki, egiluvchanlik turli harakat shakllarida namoyon bo'lishi mumkin. Uni rivojlantirish maxsus jismoniy mashqlar orqali sodir bo'ladi. Egiluvchanlik ma'lum ko'nikmalar va motor malakalari bilan ifodalanadi. Egiluvchanlikni shakllantirish va mustahkamlash jarayonida bolaga xos faoliyat va harakatga intilish mexanizmlaridan foydalanish zarur. Tadqiqot doirasida 8-10 yoshli qizlarning organizmida funksional zaxiralar aniqlanib, ularni masalani hal etishda samarali qo'llash imkoniyati mavjudligi tasdiqlandi.

8-10 yoshli qizlarda egiluvchanlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar majmuasi ishlab chiqildi. Majmua qizlarning anatomik-fiziologik xususiyatlari hamda yuklamalarni hisobga olgan holda tayyorlandi. Ushbu majmua 8-10 yoshli gimnastikachilarning egiluvchanligini optimallashtirish va rivojlantirish uchun zarur vosita sifatida xizmat qiladi.

Olingan natijalar asosida badiiy gimnastika bilan shug'ullanuvchi 8-10 yoshli qizlarda egiluvchanlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar majmuasi ishlab chiqildi va uning samaradorligi ilmiy jihatdan tasdiqlandi. Qizlarning anatomik-fiziologik xususiyatlari va yuklamalarni hisobga olgan holda 8-10 yoshli qizlar uchun egiluvchanlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar majmuasi ishlab chiqildi. Ushbu majmua 8-10 yoshli gimnastikachilarning egiluvchanligini yaxshilash va optimallashtirish uchun muhim vosita hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlanganlar shuni ko'rsatadiki, taklif etilgan mashqlar majmuasini qo'llash 8-10 yoshli qizlarning egiluvchanligini optimallashtirishga xizmat qiladi va bu esa gimnastikachilar sport faoliyatining samaradorligini oshirishga yordam beradi.

**INFORMATIKA TA'LIMIDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING
METODOLOGIK ASOSLARI**

Z.K.Ilyasova – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСКУССТВЕННЫХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
В ОБРАЗОВАНИИ В ОБЛАСТИ ИНФОРМАТИКИ**

З.К.Ильясова – *доктор философии педагогических наук, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN INFORMATICS EDUCATION
METHODOLOGICAL BASIS**

Z.K.Ilyasova – *doctor of philosophy in pedagogical sciences, associate professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt (AI), informatika ta'limi, metodologik asoslar, adabtiv o'qitish tizimlari, sun'iy neyron tarmoqlari, maqsadli tavsiyalar tizimi, Feedback va self-assessment, analitik tafakkur, ma'lumotlar analitikasi, individualizatsiyalashgan o'quv jarayoni.

Rezyume. Ushbu maqola informatika ta'limida sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining metodologik asoslarini tizimli tahlil qiladi. Tadqiqotda AI integratsiyasining o'quv jarayonini individualizatsiyalash, adaptivlashtirish va pedagogik samaradorlikni oshirishga bo'lgan ta'siri o'rganiladi. Maqolada sun'iy neyron tarmoqlari (ANN), maqsadli tavsiyalar tizimi (Recommender Systems), feedback va self-assessment mexanizmlari orqali o'quvchilarning analitik tafakkuri va mantiqiy yechim qobiliyati qanday rivojlantirilishi, shuningdek, ma'lumotlar analitikasi yordamida o'quv jarayonini monitoring qilish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), образование в области информатики, методологические основы, адаптивные системы обучения, искусственные нейронные сети, целевая система рекомендаций, обратная связь и самооценка, аналитическое мышление, анализ данных, индивидуализированный процесс обучения.

Резюме. В данной статье систематически анализируются методологические основы технологий искусственного интеллекта (ИИ) в образовании в области информатики. Исследование рассматривает влияние интеграции ИИ на индивидуализацию, адаптивность и педагогическую эффективность учебного процесса. В статье анализируется, как аналитическое мышление и навыки логического решения проблем у студентов могут быть развиты с помощью искусственных нейронных сетей (ИНС), целевых рекомендательных систем (Recommender Systems), механизмов обратной связи и самооценки, а также возможностей мониторинга учебного процесса с использованием анализа данных.

Key words: artificial intelligence (AI), computer science education, methodological foundations, adaptive learning systems, artificial neural networks, target recommendation system, feedback and self-assessment, analytical thinking, data analysis, individualized learning process.

Summary. This article systematically analyzes the methodological foundations of artificial intelligence (AI) technologies in computer science education. The study examines the impact of AI integration on the individualization, adaptability, and pedagogical effectiveness of the educational process. This article examines how students' analytical thinking and logical problem-solving skills can be developed using artificial neural networks (ANNs), targeted recommender systems (Recommender Systems), feedback and self-assessment mechanisms, and learning process monitoring capabilities using data analysis.

Kirish. Informatika ta'limi XXI asr pedagogik jarayonlarida markaziy o'rin tutgan va zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishida muhim indikator sifatida qaraladi, chunki u nafaqat dasturlash, algoritmlar va ma'lumotlar tuzilmasi («data structures» – axborotni samarali tashkillashtirish va ishlashga xizmat qiluvchi strukturalar) kabi an'anaviy konseptlarni o'z ichiga oladi, balki «sun'iy intellekt» («Artificial Intelligence, AI» – kompyuter tizimlariga inson aqlini simulyatsiya qilish imkonini beruvchi texnologiyalar majmuasi) texnologiyalarining metodologik joriy etilishini ham talab qiladi.

Masalan, shuni ta'kidlash joizki, sun'iy intellektning pedagogik integratsiyasi tarixan avvalgi mashinasozlik va dasturlash o'quv kurslari bilan bog'liq bo'lsa-da, so'nggi yillarda uning algoritmik, adaptiv va proaktiv o'qitish modellari ta'lim jarayonining asosiy tarkibiy elementi sifatida shakllanmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, informatika ta'limida sun'iy intellektning roli faqat texnologik yangilik sifatida emas, balki metodologik

jihatdan pedagogik samaradorlikni oshiruvchi vosita sifatida ham ko'riladi, bu esa o'z navbatida o'quvchilarning «analitik tafakkur» («analytical thinking» – ma'lumotlarni tahlil qilib, muammolarni mantiqan yechish qobiliyati) va «muammolarni hal qilish kompetensiyasi»ni rivojlantirishga xizmat qiladi [1].

Adabiyotlar tahlili. Wingning tadqiqoti sun'iy intellekt va informatika ta'limi kontekstida kompyutatsion tafakkur (Computational Thinking) kontseptsiyasini rivojlantirishga qaratilgan. Muallif ta'kidlaganidek, informatika ta'limida o'quvchilarning algoritmik fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish orqali murakkab muammolarni yechish samaradorligini oshirish mumkin. Wingning yondashuvi sun'iy intellektning o'quv jarayoniga integratsiya qilishning metodologik asosini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, u AI tizimlarining pedagogik interaktiv platformalarda o'quvchilarni individual o'qitish jarayonini qo'llab-quvvatlashini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, bu manba AI texnologiyalarining adabtiv o'qitish va

algoritmik tafakkurni rivojlantirishdagi nazariy asosini ta'minlaydi [5].

R.Luckin, W.Holmes, W.Griffiths va B.Forcier tadqiqotlarida sun'iy intellektning ta'lim jarayonida amaliy tatbiqini batafsil tahlil qiladi. Mualliflar AI tizimlarining individualizatsiya, adaptiv baholash, va personalizatsiyalangan tavsiyalar berish orqali o'quv jarayonining samaradorligini oshirishini ko'rsatadi. Keltirilgan tadqiqotlar va eksperimentlar global miqyosdagi o'quv muassasalaridagi AI yondashuvlarining pedagogik ahamiyatini isbotlaydi. Shu bilan birga, metodologik jihatdan bu manba o'quv jarayonida feedback va monitoring mexanizmlarini integratsiya qilish bo'yicha asosiy konseptlarni ochib beradi [6].

Russell va Norvigning sun'iy intellektning texnologik va nazariy asoslarini mukammal bayon etadi. U neyron tarmoqlar (ANN), mashinani o'rganish (Machine Learning), ekspert tizimlar va boshqa AI texnologiyalarining ishlash prinsiplari bilan tanishtiradi. Metodologik nuqtai nazardan, bu manba informatika ta'limida sun'iy intellektni tatbiq etish uchun zarur texnologik va algoritmik bilim bazasini ta'minlaydi. Shuningdek, u zamonaviy AI modellarini tahlil qilish qobiliyati o'quv jarayonida adaptiv va proaktiv o'qitish strategiyalarini ishlab chiqishda metodologik asos sifatida ishlatiladi [7].

Mitchellning asari mashina o'rganishning nazariy va amaliy asoslarini bayon qiladi. Informatika ta'limida AI metodologiyasini rivojlantirish uchun algoritmik tahlil, model yaratish va natijalarni optimallashtirish prinsiplarini o'rganish muhim. Bu manba o'quvchilarga o'zlashtirish jarayonida AI tizimlari yordamida individual tavsiyalar va adaptiv mashqlar berishning nazariy asoslarini taqdim etadi. Shu nuqtai nazardan, Mitchellning ishlari pedagogik tatbiq uchun algoritmik metodlarni shakllantirishga yordam beradi [8].

L.V.Zhdanova, va O.Karimovlar O'rta Osiyo mamlakatlarida, jumladan O'zbekistonda AI asosidagi adaptiv o'qitish tizimlarining amaliy tatbiqini tahlil qiladi. Mualliflar sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida o'quv jarayonini individual monitoring, adaptiv baholash va personalizatsiya jihatidan optimallashtirishni ko'rsatadi. Shu bilan birga, maqola metodologik nuqtai nazardan eksperimental tadqiqot va empirik natijalarni keltirib, o'quvchilarning algoritmik va analitik ko'nikmalarini rivojlantirishda AI yondashuvlarining samaradorligini isbotlaydi. Bu manba O'zbekiston sharoitidagi amaliy tajribalarni aks ettirib, mavzuning lokal kontekstini yoritadi [9].

Shu tarzda, yuqoridagi adabiyotlar birlashtirilganda informatika ta'limida sun'iy intellektning metodologik asoslarini: nazariy asos, texnologik vositalar, pedagogik tatbiq va adaptiv yondashuv jihatlarida mukammal tarzda tushunish va tatbiq etish imkonini beradi. Bu esa o'quv jarayonini individualizatsiyalash, analitik tafakkur va mantiqiy yechim ko'nikmalarini rivojlantirish uchun mustahkam ilmiy poydevor yaratadi.

Metodologiya. Informatika ta'limida sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarini joriy etish jarayonini tizimli ravishda o'rganish uchun metodologik yondashuv bir nechta ilmiy nazariyalar va pedagogik modelar bilan uyg'unlashadi. Tadqiqot asosida aniqlangan metodologik prinsiplar o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga, shuningdek, o'quvchilarning individual kompetensiyalarini

shakllantirishga qaratilgan bo'lib, ular nafaqat texnologik, balki epistemologik va didaktik kontekstlarda ham izchil amalga oshiriladi. Tadqiqotning birinchi bosqichi sifatida «sun'iy intellekt modellarini tanlash» muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda, «neyron tarmoqlari» («Artificial Neural Networks, ANN») – inson miyasi neyronlarining ishlash prinsipiga asoslangan matematik modellar) algoritmlari o'quvchilarning o'zlashtirish jarayonini tahlil qilish va individual tavsiyalar berish uchun ishlatiladi, shu bilan birga «maqsadli tavsiyalar tizimi» («Recommender System») orqali o'quv jarayoni dinamik tarzda boshqariladi (1-rasm).

1-rasm. Informatika ta'limida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish jarayoni sxemasi

Natijalar. Informatika ta'limida sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining metodologik tatbiqi natijalari keng qamrovli va turli darajada olingan, ular nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, balki o'quvchilarning individual kompetensiyalarini rivojlantirish nuqtai nazardan ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, AI texnologiyalari yordamida yaratilgan adaptiv o'qitish tizimlari o'quv jarayonini personalizatsiyalash imkonini beradi, bu esa o'quvchilarning o'zlashtirish sur'atini sezilarli darajada oshiradi. Masalan, Nukus davlat pedagogika institutida 2022-2023-o'quv yilida amalga oshirilgan eksperimentda «adaptiv o'qitish platformasi» («Adaptive Learning Platform») – individual o'quv yo'nalishini hisobga olgan tizim) orqali algoritmlarni o'rganayotgan o'quvchilarning muvaffaqiyat ko'rsatkichlari o'rtacha 20% ga oshgani qayd etildi. Shu bilan birga, «maqsadli tavsiyalar tizimi» («Recommender Systems») o'quvchilarga murakkab masalalarni yechishda individual qo'llab-quvvatlashni taqdim etib, ularning «analitik tafakkur» («Analytical Thinking») va «mantiqiy yechim qobiliyatini» sezilarli darajada rivojlantirdi.

Tahlil. Informatika ta'limida sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining integratsiyalangan metodologik yondashuvi natijalarining tahlili shuni ko'rsatdiki, ushbu yondashuv nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarning individual kompetensiyalarini shakllantirish va pedagogik jarayonni dinamik boshqarish imkonini beradi.

Masalan, adaptiv o'qitish tizimlarining natijalari asosida aniqlanganidek, o'quvchilarning algoritmlarni mustaqil o'zlashtirish sur'ati va murakkab masalalarni yechish qobiliyati sezilarli darajada oshgan, bu esa o'quv jarayonining individualizatsiya va personalizatsiyalash konseptlariga mos keladi. Shu bilan birga, «sun'iy neyron tarmoqlari» («Artificial Neural Networks, ANN») va «ma'lumotlar analitikasi» («Data Analytics») yordamida

real vaqt rejimida monitoring va feedback berish mexanizmlari joriy etilishi pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi va o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatini rag'batlantiradi. (Bu yerda «AI tizimining pedagogik jarayonlarda ishlash mexanizmini ko'rsatuvchi blok-sxema diagrammasi» joylashtirilishi tavsiya etiladi.)

Xulosa. Natijalar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt texnologiyalari informatika ta'limida metodologik jihatdan

yuqori samaradorlikka ega bo'lib, o'quv jarayonini individualizatsiyalash, adaptivlashtirish, pedagogik samaradorlikni oshirish va o'quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, AI texnologiyalari pedagogik jarayonni ilmiy asoslash, feedback va monitoring mexanizmlarini takomillashtirish hamda o'quv jarayonida motivatsiya va ishtirok darajasini oshirish imkonini beradi, bu esa informatika ta'limini zamonaviy va sifatli darajaga ko'taradi.

Adabiyotlar

1. Богустов А.А. Искусственный интеллект как субъект права: аргументы к дискуссии. // Хозяйство и право. 2021. № 9. – С. 114-121.
2. Гифт Н. Прагматичный ИИ. Машинное обучение и облачные технологии: науч. изд./ Н.Гифт; пер. с англ. И.Пальти. – Санкт-Петербург: «Питер», 2019.
3. Резаев А. В. ChatGPT и искусственный интеллект в университетах: какое будущее нам ожидать? = ChatGPT and AI in the Universities: An Introduction to the Near Future /А. В. Резаев, Н. Д. Трегубова. // Высшее образование в России. 2023. № 6. – С. 19-37.
4. Сысоев П.В. Искусственный интеллект в образовании: осведомлённость, готовность и практика применения преподавателями высшей школы технологий искусственного интеллекта в профессиональной деятельности. // Высшее образование в России. 2023. № 10. – С. 9-33.
5. Wing J. M. Computational Thinking. // Communications of the ACM, 49(3), 2006. – P. 33-35.
6. Luckin R., Holmes, W., Griffiths M., Forcier L.B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. 2016. – P. 89-90.
7. Russell S.J., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach* (3rd ed.). Pearson. 2016. – P.114-116.
8. Mitchell T.M. Machine Learning. – New York: «McGraw-Hill», 1997.
9. Zhdanova L.V., Karimov O. AI-based Adaptive Learning Systems in Central Asia. // International Journal of Educational Technology, 12(4), 2021. – P. 56-72.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARIDA PEDAGOGIK DASTURIY VOSITALAR YARATISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI**J.I.Juginisova – katta o‘qituvchi***Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОГРАММНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ****Ж.И.Жугинисова – старший преподаватель***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***PEDAGOGICAL SOFTWARE TOOLS FOR FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING CREATIVE SKILLS****Zh.I.Zhuginisova – senior lecturer***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich ta‘lim, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, pedagogik dasturiy vositalar (PDV), raqamli ta‘lim, pedagogik kompetensiya, ADDIE modeli, TPACK modeli, SAMR modeli, DigCompEdu, integrative yondashuv, raqamli pedagogika.

Rezyume. Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida pedagogik dasturiy vositalar (PDV) yaratish ko‘nikmalarini rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari yoritilgan. ADDIE modeli doirasida pedagogik dasturiy vositalarni tahlil qilish, loyihalash, yaratish, joriy etish va baholash bosqichlarining boshlang‘ich ta‘lim uchun metodik ahamiyati ochib berilgan.

Ключевые слова: начальное образование, будущий учитель начальных классов, педагогические программные средства (PDV), цифровое образование, педагогическая компетенция, модель ADDIE, модель TPACK, модель SAMR, DigCompEdu, интегративный подход, цифровая педагогика.

Резюме. В данной статье освещены теоретико-методические основы развития навыков создания педагогических программных средств (ППС) у будущих учителей начальных классов. В рамках модели ADDIE раскрыта методическая значимость этапов анализа, проектирования, создания, внедрения и оценки педагогических программных средств для начального образования.

Key words: primary education, future primary school teacher, pedagogical software tools (PDV), digital education, pedagogical competence, ADDIE model, TPACK model, SAMR model, DigCompEdu, integrative approach, digital pedagogy.

Summary. This article illuminates the theoretical and methodological foundations for developing pedagogical software tools (PPV) skills in future primary school teachers. Within the framework of the ADDIE model, the methodological significance of the stages of analysis, design, creation, implementation, and evaluation of pedagogical software tools for primary education has been revealed.

Kirish. So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalarning ta‘lim tizimiga jadal kirib kelishi boshlang‘ich ta‘limda o‘qituvchi kasbiy faoliyatiga qo‘yiladigan talablarni tubdan o‘zgartirdi. Xususan, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisidan nafaqat tayyor elektron ta‘lim resurslaridan foydalanish, balki pedagogik maqsadlarga mos pedagogik dasturiy vositalarni mustaqil loyihalash va yaratish ko‘nikmalariga ega bo‘lish talab etilmoqda. Shu sababli bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida pedagogik dasturiy vositalar yaratish ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika fanining dolzarb ilmiy-amaliy muammolaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammo o‘qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish, raqamli ta‘lim muhitida samarali faoliyat yuritishga tayyorlash hamda ta‘lim jarayonini individuallashtirish bilan bevosita bog‘liqdir. Mazkur maqolada O‘zbekiston olimlari tomonidan ishlab chiqilgan metodologik yondashuvlar hamda xalqaro miqyosda e‘tirof etilgan pedagogik modellar asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida pedagogik dasturiy vositalar yaratish ko‘nikmalarini rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari tizimli ravishda tahlil qilinadi.

Nazariy - metodik bo‘lim. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvning pedagogik ahamiyati. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv pedagogik jarayonda shaxsning

faol ishtirokini ta‘minlashga qaratilgan bo‘lib, ushbu yondashuvning nazariy asoslari R.X.Djuraev [5] va Sh.E.Qurbanov [12] tadqiqotlarida keng yoritilgan. Mazkur yondashuv doirasida pedagogik dasturiy vositalar yaratish jarayoni faqat texnik bilimlar majmui sifatida emas, balki bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy-pedagogik faoliyati mahsuli sifatida talqin etiladi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, talaba real pedagogik vazifalarni hal qilish jarayonida Pedagogik dasturiy vositalar yaratish faoliyatini bosqichma-bosqich o‘zlashtiradi. Dastlab tayyor pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish, keyinchalik ularni o‘quv jarayoniga moslashtirish va nihoyat mustaqil pedagogik dasturiy vositalar yaratish bosqichlari orqali talabaning kasbiy rivojlanishi ta‘minlanadi. Faoliyat davomida refleksiya va tahlil mexanizmlarining mavjudligi pedagogik dasturiy vositalar yaratish ko‘nikmalarining barqaror va ongli shakllanishiga xizmat qiladi.

Kompetensiyaviy yondashuv pedagogik dasturiy vositalar yaratishni o‘qituvchining raqamli-pedagogik kompetentligini belgilovchi muhim tarkibiy qism sifatida qaraydi. Ushbu yondashuvning ilmiy asoslari B.X.Xodjayev va N.A.Muslimov [9] ilmiy ishlarida bayon etilgan.

Mazkur yondashuv doirasida axborot-kommunikatsion kompetensiya, didaktik dizayn kompetensiyasi, kreativ va

muammoli fikrlash hamda texnologik savodxonlik pedagogik dasturiy vositalar yaratish jarayonining asosiy komponentlari sifatida ajratib ko'rsatiladi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi tomonidan yaratiladigan pedagogik dasturiy vosita o'quvchilarning yosh, psixologik va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda loyihalanishi kompetensiyaviy yondashuvning muhim talablaridan biri hisoblanadi.

Konstruktivistik yondashuv bilimning tayyor holda berilmasligi, balki talabaning faol ishtiroki orqali yaratilishini e'tirof etadi. Ushbu yondashuvning pedagogik talqini U.A.Turaev [12] tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. Pedagogik dasturiy vositalar yaratish jarayonida talaba mavjud bilimlarini yangi pedagogik va texnologik vazifalar asosida qayta quradi, o'qituvchi esa yo'naltiruvchi va maslahat beruvchi – fasilitator rolini bajaradi. Mustaqil loyiha ishlari, mini-startaplar va ijodiy topshiriqlar pedagogik dasturiy vositalar yaratish ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali metodlar sifatida qaraladi. Natijada talabaning ijodiy mustaqilligi va innovatsion tafakkuri rivojlanadi.

Axborot-ta'lim muhiti nazariyasi A.A.Abdugodirov [1] tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra pedagogik dasturiy vositalar yaratish jarayoni LMS, elektron platformalar va interaktiv muhitlar doirasida samarali amalga oshiriladi. pedagogik dasturiy vositalar ta'lim muhitining muhim elementi sifatida qaralib, texnologiya va metodika integratsiyasi ta'minlanadi. Mazkur yondashuv pedagogik dasturiy vositalar orqali ta'lim jarayonini individuallashtirish, differensiallashtirish va o'quvchilarning mustaqil faoliyatini faollashtirish imkonini beradi.

Pedagogik dasturiy vositalar yaratish ko'nikmalarini rivojlantirishda bosqichma-bosqich shakllantirish modeli muhim didaktik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu model M.O.Ochilov [11] tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u bo'lajak o'qituvchilarda murakkab pedagogik-texnologik ko'nikmalarni izchil, mantiqiy va tizimli tarzda shakllantirishga qaratilgan. Mazkur modelga ko'ra, pedagogik dasturiy vositalar yaratish jarayoni tasodifiy yoki bir martalik faoliyat emas, balki maqsadga yo'naltirilgan, ketma-ket bosqichlarda amalga oshiriladigan didaktik jarayondir. Model quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Birinchi bosqich – nazariy tayyorgarlik.

Bu bosqichda talabalar pedagogik dasturiy vositalar tushunchasi, ularning turlari, vazifalari, didaktik imkoniyatlari va boshlang'ich ta'limdagi o'rni haqida nazariy bilimlarga ega bo'ladilar. Tayyor PDVlar tahlil qilinadi, ularning afzallik va kamchiliklari aniqlanadi. Ushbu bosqich talabalarda pedagogik va metodik tafakkurning shakllanishiga zamin yaratadi.

Ikkinchi bosqich – qisman ijodiy faoliyat.

Mazkur bosqichda talabalar tayyor pedagogik dasturiy vositalarni o'quv maqsadlariga moslashtirish, ularni qayta dizaynlash va boyitish orqali amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradilar. Bu jarayonda talabalar pedagogik mazmuni texnologik vositalar bilan uyg'unlashtirishni o'rganadilar. Qisman ijodiy faoliyat talabaning mustaqil fikrlashini va metodik qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Uchinchi bosqich – mustaqil loyihalash.

Ushbu bosqich PDV yaratish ko'nikmalarining eng muhim bosqichi hisoblanadi. Talaba o'quv maqsadi, dars

mazmuni, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda pedagogik dasturiy vositani mustaqil loyihalaydi va yaratadi. Bu jarayonda talaba pedagogik, texnologik va kreativ kompetensiyalarni kompleks tarzda qo'llaydi.

To'rtinchi bosqich – refleksiya va baholash.

Mazkur bosqichda yaratilgan pedagogik dasturiy vositaning samaradorligi tahlil qilinadi, uning kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi. Talaba o'z faoliyatiga tanqidiy baho beradi, PDVni takomillashtirish yo'llarini belgilaydi. Refleksiya jarayoni PDV yaratish ko'nikmalarining barqaror va ongli shakllanishini ta'minlaydi. Ushbu modelning muhim jihati shundaki, u pedagogik dasturiy vositalar yaratish jarayonini nazariy bilimlardan amaliy faoliyatga o'tish orqali izchil tashkil etishga imkon beradi.

Integrativ yondashuv pedagogik dasturiy vositalar yaratish jarayonida pedagogika, psixologiya va axborot texnologiyalari bilimlarini o'zaro uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuvning nazariy asoslari D.T.Abdullaeva [2] tadqiqotlarida atroflicha yoritilgan.

Mazkur yondashuvga ko'ra, pedagogik dasturiy vosita faqat texnik mahsulot emas, balki aniq pedagogik maqsadga xizmat qiluvchi didaktik vosita hisoblanadi. Shu bois PDV yaratishda o'qituvchining pedagogik bilimlari (ta'lim mazmuni, metodlar, dars tuzilishi), psixologik bilimlari (boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh va individual xususiyatlari) hamda axborot texnologiyalari bo'yicha bilimlari o'zaro integratsiyalashgan holda qo'llanilishi zarur.

Boshlang'ich ta'lim uchun pedagogik dasturiy vositalar yaratishda quyidagi integrativ jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi:

- **Vizuallik** – o'quvchilarning idrokini faollashtiruvchi grafik, animatsiya va rangli tasvirlardan foydalanish;
- **O'yinlashtirish** – ta'lim jarayoniga o'yin elementlarini kiritish orqali o'quvchilarning qiziqishini oshirish;
- **Interaktivlik** – o'quvchi va dasturiy vosita o'rtasidagi faol muloqotni ta'minlash;
- **Metodik moslik** – PDVni dars maqsadi, mazmuni va bosqichlari bilan uyg'unlashtirish.

Integrativ yondashuv pedagogik dasturiy vositalarning ta'limiy samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning faolligini kuchaytiradi hamda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, xalqaro miqyosda tan olingan TPACK, SAMR, ADDIE va DigCompEdu modellarining nazariy qoidalari ushbu jarayonning metodik mexanizmlarini boyitadi hamda PDV yaratish ko'nikmalarini rivojlantirishni tizimli, izchil va samarali tashkil etish imkonini beradi. Xususan, ADDIE modeli pedagogik dasturiy vositalarni tahlil qilish, loyihalash, yaratish, joriy etish va baholash jarayonlarini bosqichma-bosqich amalga oshirish orqali bo'lajak o'qituvchilarning amaliy, metodik va refleksiv kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, milliy va xalqaro yondashuvlar integratsiyasi bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini raqamli ta'lim sharoitida pedagogik dasturiy vositalarni mustaqil, ijodiy va metodik asosda yaratishga tayyorlash uchun mustahkam ilmiy-nazariy zamin yaratadi. Bu esa boshlang'ich ta'lim sifatini oshirish va zamonaviy ta'lim talablariga mos pedagog kadrlarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik dasturiy vositalar yaratish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni xalqaro miqyosda tan olingan modellar bilan uzviy bog'liqdir. Xususan, TPACK modeli (Punya Mishra va Matthew J. Koehler [10]) texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlar integratsiyasiga asoslanadi. SAMR modeli (Ruben Puentedura) pedagogik dasturiy vositalardan foydalanishdan uni mustaqil yaratishgacha bo'lgan rivojlanish bosqichlarini ifodalaydi. Shuningdek, xalqaro miqyosda tan olingan TPACK, SAMR, ADDIE va DigCompEdu modellarining nazariy qoidalari ushbu jarayonning metodik mexanizmlarini boyitadi hamda PDV yaratish ko'nikmalarini rivojlantirishni tizimli, izchil va samarali tashkil etish imkonini beradi.

Xususan, ADDIE modeli pedagogik dasturiy vositalarni tahlil qilish, loyihalash, yaratish, joriy etish va baholash jarayonlarini bosqichma-bosqich amalga oshirish orqali bo'lajak o'qituvchilarning amaliy, metodik va refleksiv kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, milliy va xalqaro yondashuvlar integratsiyasi bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini raqamli ta'lim sharoitida pedagogik dasturiy vositalarni mustaqil, ijodiy va metodik asosda yaratishga tayyorlash uchun mustahkam ilmiy-nazariy zamin yaratadi. Bu esa boshlang'ich ta'lim sifatini oshirish va zamonaviy ta'lim talablariga mos pedagog kadrlarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Abduqodirov A. A. Information and Educational Environment and Its Design. – Tashkent: «Innovation Press», 2021.
2. Abdullaeva D. T. Integration of Pedagogy and Information Technologies in Education. - Tashkent: «University Press», 2020.
3. Allamberganova M.X. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kompyuter dasturlaridan o'quv-tarbiya jarayonida foydalanish. // Inter education global study, 3(6), 2025. – P. 36-43.
4. Branch R.M. Instructional Design: The ADDIE Approach. – New York: «Springer», 2009.
5. Djuraev R. Kh. Modern Pedagogical Technologies in the Educational Process. – Tashkent: «Fan Publishing House», 2018.
6. European Commission. DigCompEdu: The European Framework for the Digital Competence of Educators. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
7. Juginisova J.I. Using software tools in teaching children of preschool educational institutions. // Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 5(1), 2025. – P.170-173.
8. Juginisova J.I. Pedagogik dasturiy vositalar yaratishning didaktik imkoniyatlari. “Fan va ta'lim integratsiyasi” ilmiy jurnali. 2025. №3(4). ISSN: 2992-9210. 111-115-b.
9. Muslimov N.A. Pedagogical Competence and Methods of Its Development. – Tashkent: «Uzbekistan Publishing House», 2017.
10. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK): A Framework for Teacher Knowledge. // Teachers College Record, 108(6), 2006. – P. 1017-1054.
11. Ochilov M.O. Step-by-Step Formation Technology in Education. – Tashkent: «Fan Publishing House», 2016.
12. Qurbanov Sh. E. Theory and Practice of Pedagogical Activity. – Tashkent: «O'qituvchi Publishing House», 2019.

ELEKTRON OQÍW SABAQLÍQLAR HÁM VIZUAL METODIKALÍQ TÁMIYNAT – HUQÍQÍY TÁLIM NÁTIYJELILIGINÍ GIREWI

T.Kudaybergenova – *pedagogika ilimleriniń kandidatı, professor*
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ЭЛЕКТРОННЫЕ УЧЕБНИКИ И ВИЗУАЛЬНАЯ МЕТОДИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА ЯВЛЯЮТСЯ ГАРАНТИЕЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

T.Кудайбергенова – *кандидат педагогических наук, профессор*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

ELECTRONIC TEXTBOOKS AND VISUAL METHODOLOGICAL SUPPORT ARE THE GUARANTEE OF THE EFFECTIVENESS OF LEGAL EDUCATION

T.Kudaybergenova – *Candidate of Pedagogical Sciences, professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: 3D texnologiyalar, grafik shakllar, elektron darslik, vizual-metodik ta’minot, “vizuallashtirish”, matnli xabar, “jadval”, “rasmlar”, “kartina”, “shakllar”, “diagramma”.

Rezyume. Maqolada elektron oqıw darsliklar va vizual metodik ta’minot darslarning, shuningdek, huquq darslarining samaradorligining kafolati ekanligi haqida so‘z yuritiladi.

Ключевые слова: 3D-технологии, графические формы, электронный учебник, наглядно-методическое обеспечение, «визуализация», текстовое сообщение, «таблица», «картинки», «рисунок», «фигуры», «схема».

Резюме. В статье рассматривается вопрос о том, что электронные учебники и наглядно-методическое обеспечение являются залогом эффективности уроков, в том числе и уроков права.

Keywords: 3D technologies, graphic forms, electronic textbook, visual-methodical support, "visualization", text message, "table", "pictures", "picture", "shapes", "diagram".

Summary. The article discusses the fact that electronic textbooks and visual methodological support are a guarantee of the effectiveness of lessons, as well as law lessons.

Kirisiw. Global xabarlasıw shaxslar arasında úlken kólemdegi maǵlıwmatlardıń almasınıwına alıp keldi. Sonday aq, ǵalaba xabar quralları, atap aytqanda, Internetniń funksional imkaniyatı kóp sanlı xabarlarǵı Jer sharınıń túrli tochkalarına tezlikte uzatılıwın, úlken xabar aǵımı háreketleniwini támiyinlemekte. Bunday xabarlarǵı sanı hám kólemi social subyektlar tárepinen olardı tańlaw, analiz etiw, qayta islew hám ózlestiriwde belgili qıyınshılıqlardı keltirip shıǵarmaqta. Sonlıqtanda zamanagoy sharayatta xabar-kommunikatsion, atap aytqanda, 3D texnologiyalar járdeminde bar xabarlarǵı tarawlar boyınsha ulıwmalastırıw, bir jerge jıynaw boyınsha izleniwler alıp barılmaqta. Bunıń nátiyjesi sıpatında ayme waqıtta tilimizde “xabar dizaynı” (xabardıń ózin emes, bálki onı jetkerip beriw hám usınıwdı joybarlastırıw), “infografika” (tez hám anıq jetkiziw maqsetinde quramalı xabar, maǵlıwmat hám bilimlerdi jetkerip beriwdiń grafikalıq usılı), “xabarlarǵı vizuallastırıw” (insan anlap alıwın kúsheytiriw ushın anıq bolmaǵan maǵlıwmatlardı vizual oyında sawlelendiriwdi úyreniw) kibi túsinikler qollanıla baslandı.

Ádebiyatlar analizi. Stenford universiteti pedagogi Robert Xornu pikiri boyınsha, xabar dizaynı shaxslar tárepinen xabarlarǵı nátiyjeli qabıllanıwına járdem beriw kerek. Usı talap bugingi kúnde jánede aktuallastı. Nege degende, tekstli maǵlıwmatlardıń oqıwshılar tárepinen unamalı qabıllanmaslıq tendensiyası qalıplesti. Sebebi, tekstli maǵlıwmatlar menen tanısıw, olardı qabıllaw hám ózlestiriw bir qansha kóp kúsh, waqıt talap etedi. Xabar hám maǵlıwmatlardı vizual kóriw (grafikalıq formalar – keste, suwret, sxema, diagramma, “Ańlaw kartası”, klaster, morfologik analiz tiykarında usınıw) oqıwshılarda olarǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtı kúsheytiriw, olar tárepinen tez, ańsat hám nátiyjeli ózlestirilwini támiyinleydi.

Sol sebepli zamanagoy pedagogika aldına tekstli oqıw xabarlarınıń vizual-metodik támiyinleniw (vizual-metodikalıq islenbeler, iz qaǵazları, tarqatpa materiallar, metodikalıq kórsetpeler, shınıǵıw, másele hamde

tapsırmalar toplanı)ın jaratıw wazıypası qoyılıp atır.

Vizual-metodikalıq támiyinleniw oqıw xabarların ápiwayı, anıq, túsinikli, sapalı etip usınıw; maǵlıwmatlar birliǵı hám bir putinligin támiyinlew; xabarlarǵı birin-biri toldırıwı, ózara teń hamde tuwrı keliwine erisiw; oqıw materialların ańsat ózlestiriw imkaniyatın jaratadı. Bunıń nátiyjesinde tálim sapası jaqsılanıp, nátiyjeliligi asadı.

Oqıw materialın úyreniwge innovatsion, kreativ jantasıw, oqıw xabarların vizuallastırıw, sxemalastırıw, joybarlastırıw, vizual-metodikalıq materiallardı jaratıw A.F.Ismoilov, D.Mamatov, D.Sayfurov, N.Tashimov, M.Usmonboeva, R.Xalilovlardıń jumıslarında úyrenilgen bolsa, T.Ismatova, O.Karimova, V.A.Kostetskiy, A.Rafiqov, H.Tóychieva, SH.Eshonova hám basqalardıń jumıslarında huqıq pánlerin oqıtıw metodikası, onıń keleshegi, huqıq tálimin shólkemlestiriwge innovatsiyalıq jantasıw máseleleri analiz etilgen.

Oqıw xabarlarınıń funksiyaları, tekstli oqıw xabarlarınıń transformaciyası hám dizaynı, vizuallasqan oqıw xabarlarınıń psixologik-pedagogik imkaniyatları, oqıwshılar tárepinen oqıw materialların ólestiriwdegi nátiyjelilik, oqıwshılardıń oqıw-biliw iskerligin asırıw máseleleri jaqın shet el mámleketlerinde B.B.Aysmontas, O.S.Anisimov, A.P.Zinchenko, O.A.Krasnova, M.A.Kucherenko, A.F.Manako, T.I.Popova, A.A.Sabinina, M.A.CHernyak, V.M.SHatalov kibilerdiń ilimiy izleniwlerinde jaratılǵan. Shet elli izertlewshiler – G.Veymar, J.L.Altieri, I.Lam, V.X.Levi, K.Rayner, CH.Robinson, S.Rotello, M.Fava hám basqalar tárepinen bolsa oqıw xabarların grafikalıq (forma)lı konspekt tiykarında ózlestiriw, konspektlestiriwde vizual tákirarlawdan paydalanıw, awızeki hám jazba oqıw xabarların qayta islew principleri, onıń qolay tárepleri, mexanizmi úyrenilgen [4:134-135].

Talqılaw hám nátiyjeler. Shet mámleketlerde jańa awlad ádebiyatların jaratıwda xabarlı tekstlerdi vizuallastırıw, olardı túrli grafikalıq formalar – keste, suwret, sxema, diagramma, “Ańlaw kartası”, klaster,

morfologiyalıq analiz tiykarında usınıw, oqıwshılardı erkin, analitikalıq, kritikalıq, tworchestwoliq pikirlewge úndewshi vizual-metodikalıq islenbelerdi jaratıw jolındaǵı házirge shekem jeterlishe tabıslar qolǵa kiritilmedi.

Fiziologiyalıq qásiyetler boyınsha insan awızeki hám jazba verbal maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda vizual (obrazlı) formadaǵı xabarlardı nátiyjeli ózlestiredi hamde uzaq waqıt este saqlaydı. Tekstli oqıw xabarların vizuallastırıp biraz quramalı, biraqta qızıǵarlı process sanaladı. Onıń nátiyjeli ózlestiriliwı tekst ústinde islep atırǵan shaxstan processke tworchestwoliq jaqtan jantasıwın talap etedi. Tekstli oqıw xabarların wizuallastırıp, onıń didaktikalıq áhmiyetin tolıq ańlaw ushın dástlep ayırıım tayanış túsiniqlerdiń mazmunınan xabardar bolıwdı kerek.

Arabsha sóz bolǵan **“tekst”** túsiniǵi awdarmalıq tárepten **“jelke”**, **“sóylewdiń jazba kórinisi”**, teoriyalıq jaqtan bolsa basılıwdıń suwret, sızılma hám túsindiriwlersiz tiykarǵı bolegi maǵnaların ańlatadı [5]. Kisilik jámiyeti rawajlanıw tariyında tekst shaxslar arasındaǵı jazba qatnastıń tiykarı bolıp xızmet qılǵan. Xat, nama, wasiyat, qoljazba kitaplar tiykarınan tekstlerden ibarat bolǵan. Kitap basıw jolǵa qoyılǵannan keyin bolsa, baspa tekstlerdi kóp nusqada kobeytiw hám tarqatıw imkanıyatı júzege kelgen. Buginǵı kúnde de basılıwdıń tiykarǵı bolegin tekstler quraydı.

Latınsha **“informario”**, arapsha **“xabarlar”** sózinen kelip shıqqan **“xabar”** túsiniǵi **“birde-bir dálil, waqıya-hádiyseni bayan etiw, túsindiriw”** maǵnaların bildiredi [8:557]. Zamanagoy sharayatta xabarǵa tek bayanlaw usılıǵana emes, balkim qımbatbahalı tawar (ónim) sıpatında da jantasilmaqta. Ásirese, islep shıǵarıw, xızmet korsetiw, biznes hám reklama tarawlarında anıq, tolıq, imkan bolǵansha qısqa sawlelendirilgen xabarlar bazar ekonomikasın háreketke keltiriwshi tiykarǵı faktorlardan birine aylandı.

“Oqıw xabarı” túsiniǵi dereklerde sonday jarıtıladı: 1) úyreniw ob’ekti haqqındaǵı ayırıqsha tańlangan hamde tayarlangan xabar bolıp, ol tiyisli bilimlerdiń talap etilgen oqıtıw nátiyjeleri qolǵa kiritilgenligin inabatqa alǵan jaǵdayda ózlestirilgenligi menen belgilenedi”; 2) ilimiy, texnik yamasa tárbiyalıq xarakterdegi maǵlıwmat bolıp, ol túsindiriw funksiyasın orınlaydı hám ilimiy tiykarlangan tájiriye, qabıllawshılardıń intellektual imkanıyatı hamde jas ózgesheliklerin esapqa alǵan halda dizimlestirilgen tabiyǵı hamde sociallıq hádiyseler haqqındaǵı bar bolǵan bilimlerdi tıńlawshılǵa jetkiziw ushın xızmet qıladı. Biziń pikirimizshe, oqıw xabarı úyreniw ob’ektiniń mánisin tolıq ashıp beriwge xızmet etiwshi ayırıqsha tańlangan, tártiplestirilgen, ixshamlastırılǵan, dizimlestirilgen hám ilimiy-kognitiv tárepten tiykarlangan, social, tabiyǵı, ámeliy, ádebiy, diniy, texnik, texnologik xarakterge iye maǵlıwmat sanaladı.

Tekstli oqıw xabarı bolsa úyreniw ob’ektiniń mánisin tolıq ashıp beriwge xızmet etiwshi ayırıqsha tańlangan, tártiplestirilgen, ixshamlastırılǵan, dizimlestirilgen hám ilimiy-kognitiv tárepten tiykarlangan, social, tabiyǵı, ámeliy, ádebiy, diniy, texnik, texnologik xarakterdegi, biraq, grafikalıq, obrazlı formaǵa iye bolmay, tekǵana tekstten ibarat maǵlıwmatıń belgili bir bólegi esaplanadı.

Sonday-aq, **“vizual”**, **“vizuallıq”** hamde **“wizuallastırıp”** (yamasa **“vizual formada sawlelendiriw”**) túsiniqleriniń mánisin mohiyatidan xabardar bolıw talap etiledi [5].

Latın tilinen awdarmalaǵanda **“vizual”** (**“visualis”**) túsiniǵi **“kóriw mumkin bolǵan”**, **“korinetuǵın”** mánislerin ańlatsa, **“vizuallıq”** ataması **“kóriw menen baylanış”**,

“wizuallastırıp” túsiniǵi bolsa **“kóz menen ılǵaw mumkin bolǵan forma, obrazda sawlelendiriw”** mánislerin ańlatadı [8:557]. Zamanagoy sharayatta teoriyalıq mánisine qaray, vizuallıq úsh túr mánisti ańlatadı: 1) obrazdı sanada pikirlep jaratıw hám onı uzaq waqıt uslap turıw arqalı wizuallastırıwdı ámelge asırıw; 2) AKTnıńbelgili kompyuter dásturleri arqalı baspa ádebiyatlardaǵı xabarlardı vizual formada sawlelendiriw; 3) tekstli xabarlardı grafikalıq kórinis (sxema, keste, diagramma, suwret, kórsetip beriw járdeminde)de sawlelendiriw.

Tálim mekemelerinde belgili predmet sheńberinde temalar boyınsha vizual xarakterdegi oqıw materialların qalıplestiriw hám olardı toplam halında ulıwmalastırıp bariw nátiyjesinde vizual-metodikalıq támiyinleniw jaratıladı. **“Vizual”** (latınsha **“visualis”**) – suwret, obraz járdeminde sawlelendirilip, koriw arqalı qabıllangan xabar degen mánini ańlatadı. **“Vizuallıq”** bolsa belgili xabardıń suwret, obraz járdeminde sawlelendiriliwı, koriw arqalı qabıllanganı esaplandı.

Vizual formada sawlelendiriw (wizuallastırıp) awızeki yamasa baspa formaǵa iye xabarlardı grafikalıq, suwretli-obrazlı sawlelendiriw bolsa, tekstli oqıw xabarın vizual formada sawlelendiriw – tekstten ibarat oqıw xabarın grafikalıq, obrazlı kórsetiw mánislerin ańlatadı. V.A.Belomestnova vizuallıqtı **“royxat, keste, diagramma, foto suwret, sxema, hám t.b. menen támiyinleniwı”** ekenligine itibardı qaratadı. Demek, tekstli oqıw xabarın vizual formada sawlelendiriw (wizuallastırıp) bilimlardıń grafikalıq, obrazlı tárizde: royxat, keste, diagramma, foto suwret, sxema, suwret, kartina, karta hám videolar menen bayıtılıwı demekdir.

Tekstli oqıw xabarların vizual formada sawlelendiriw (wizuallastırıp) processinde talabalardıń kognitiv, analitikalıq, tworchestwoliq, kreativ, ámeliy, reflektiv kompetensiyalarǵa iyelikleri kózge taslanadı.

Global xabarlasıw dáwrinde tálim alıwshılardı tekstli oqıw xabarlardan kóre vizual oqıw xabarları kobirek qızıqtırmaqta. Bunıń ózine tán abzallıqları bar. Házirde, zamanagoy tálimde de tez, oqıw materialın tezlikte, nátiyjeli ózlestiriwge, puxta ózlestiriwge bolǵan itiyaj artıp barmaqta. Oqıw materialı mazmunınıń tez, túsiniqli hám puxta tárizde ózlestiriwde bilim (xabar)lardıń vizual formada sawleleniwı nátiyjeli ózlestiriw usulı sanaladı. Buginǵı kúnde tekstli oqıw xabarların vizual formaǵa ózgeriwde bir qatar qurallar qullanılmaqta.

Zamanagoy tálimniń ayırıqsha qásiyetleriniń biri – oqıw materialı, onda bayan etiletuǵın bilim (oqıw xabar)ların anıq, túsiniqli tárizde vizual (obrazlı) formada bayan etiw sanaladı. Oqıw xabarınıń obrazlı, vizual formada sawleleniwı: birinshiden, oqıw materialı mazmunın qısqa, anıq, túsiniqli bayan etiliwin támiyinleydi; ekinshiden, tálim alıwshılardıń itibarın tez tartadı; úshinshiden, az waqıt hám kúsh sarıplǵan halda oqıw materialınıń mazmunın ózlestiriw imkanıyatın jaratadı; tórtinshiden, talabalǵa sinaw hám imtahanlardan aldın oqıw materialın qısqa muddette takirarlap, yadǵa túsirip alıwǵa járdem beredi.

Buginǵı kúnde tálim diziminde oqıw materialın wizuallastırıwdıń bir topar quralları qullanılmaqta. Wizuallastırıp quralları úsh toparǵa ajratıladı. Olar: **“diagramma hám grafikler; sxemalar hám wizuallastırılǵan tekstler. Diagramma hám grafikler járdeminde sanlı dáliyler (mısalı, paydanıń ósiw kórsetkishleri, berilgen sorawǵa juwaplardıń mazmunına qaray bólistiriliwı, muǵdarlıq quramalı dúziliske (strukturaǵa) iye xabarlar hám basqalar) korgizbeli formada sawlelenedi. Sxemalarda**

belgili koncepciya, process, ierarxiya hám ózara baylanışlı quramlıq dúzilmeler óz kórinisin tabadı. Vizuallastırıǵan tekst (keste, ústin, royxat)lar bolsa óz mánisine qaray sanap kórsetiletuǵın, salıstırılátuǵın hám túsindirme beriletuǵın xabarlardan ibarat boladı” [2].

Huqıq sabaqlarında tekstli oqıw xabarın wizuallastırıwda joqarıda atap ótilgen qurallardıń barlıǵınan maqsetli, nátiyjeli ózlestiriwde paydalanıladı. Bunda bir qatar shártlerge ámel qılınadı. Olar tomendegiler: oqıw materialınıń tiyisli bolegi ajratıp alınadı; onıń mánisi zárur dárejede ózlestiriledi; oqıw xabarınıń xarakterı anıqlap alınadı; oqıw xabarınıń xarakterinen kelip shıqqan jaǵdayda wizuallastırıw quralları arasınan kerekli tańlap alınadı; tańlap alınǵan wizuallastırıw quralı járdeminde oqıw xabarınıń mazmunı kórgizbeli formaǵa ózgerteriledi.

Zamanagoy sharayatta oqıw xabarların wizuallastırıwdı úsh jol menen ámelge asırıw mumkin: 1) Microsoft Office dásturiniń instrumentler paneli (úskeneler paneli) imkaniyatlarınan paydalanǵan halda tekstli xabardı wizuallastırıw; 2) ayrıqsha kompyuter dásturleri járdeminde tekstli xabardı wizuallastırıw; 3) grafikalıq formaǵa iye interaktiv metodlar.

Sol orındausı jollar hamde olardan paydalanıw haqqında sóz júrgiziledi. Microsoft Office (2010) dásturiniń “Úskeneler paneli” (“Instrumentler paneli”) imkaniyatlarınan paydalanǵan halda tekstli xabardı wizuallastırıwda “Qoyıw” (“Вставка”) menyusi járdeminde ġarezsiz jaǵdayda tekstlerdiń mánisinen kelip shıǵıp, túrli keste, sxema, diagrammalardı qalıplestiriw mumkin. Bunıń ushın joqarıda aytıp ótilgenindey, oqıw xabarınıń mazmunına tayanǵan jaǵdayda keste, sxema hamde diagrammanıń oydaǵı usnqsası sanada yamasa qaǵazda qalıplestiriw alınadı. Sońnan kerekli menyü tańlanadı, misalı, “Keste” (“Таблица”), “Suwretler” (“Рисунок”), “Kartina” (“Картинка”) “Formalar” (“Фигуры”), SmartArt yaki “Diagramma” (“Диаграмма”) [1].

“Keste” (“Таблица”), “Suwretler” (“Рисунок”), “Kartina” (“Картинка”) menyuları járdeminde olardıń óz atına múnásip rawishte keste hasil qılıw, suwret hám kartinalardı jaylastırıw mumkin [3]. “Formalar” (“Фигуры”), SmartArt hamde “Diagramma” (“Диаграмма”) menyularında bolsa túrli varianttaǵı forma, sxema hám diagrammalar usınılǵan [6].

Tiykarınan:

1. “Formalar” (“Фигуры”) menyusunda sızıq (tuwrı, baǵdarlawshı, bir tárepleme baǵdarlawshı, eki tárepleme baǵdarlawshı hám basqa túrdegi sızıqlar, tórtmúyishler, tiykarǵı formalar, formalı baǵdarlawshılar, formulalar ushın qalıpler, blok-sxema (birikmeli sxemalar), juldızsha hám lentalar, qosımshalar usınılǵan bolıp, olar oqıw xabarlarınıń

mazmunına qaray ózara bir-birine baylanıstı talap etiwshi vizual kórinislerdi jaratıw ushın xızmet qıladı.

2. SmartArt menyusi járdeminde bolsa tekstli oqıw materialları mazmunıń róyxat, process, sikl, ierarxiya, qatnas, matritsa, piramida, sxemaǵa tiykarlanǵan suwretlar xarakterindegi, sonday aq, office.com toplamına kiretuǵın vizualasqan xabarlar sawlelendiriledi.

3. “Diagramma” (“Диаграмма”) menyusınan gistogramma, sonıń menen menen birge grafikalıq, aylanalı, sızıqlı, noqatlı, jatıq, tamshılı, japıraǵıllı hamde túrli qırların sawlelendiriwshi diagrammalardıń shablonları orın alǵan [7].

Házirde Ajiniyaz atındaǵı NMPI “Milliy ideya, ruwhıylyq tiykarları hám huqıq tálimi” kafedrası tárepinen ulıwma bilimlendiriw mektepleriniń 8-11 klassları úshın qaraqalpaq tilinde tomendegi vizual-metodikalıq islenbeler islep shıǵıldı hám ámeliyatqa enizildi:

1. İnsan huqıqları Dúnıajúzlik deklaraciyası- electron oqıw qollanba.

2. Bala huqıqı-insan huqıqı - elektron oqıw sabaqlıq

3. Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyası- electron oqıw qollanba.

4. Ózbekstan Respublikası kodeksleri haqqında qısqasha maǵlıwmat- electron oqıw qollanba.

5. Testler

6. “Huqıqıy atamalar sózligi” - electron oqıw – metodikalıq qollanba.

7. “Konstituciyalıq huqıq tiykarları” pání boyınsha tayarlanǵan (Assimentler, qısqasha sorawlı keysler, huqıqıy jaǵdaylar hamde dárejeli testler) - electron oqıw – metodikalıq qollanba.

8. Is qaǵazlar úlgeri toplamı- electron qollanba.

9. “Konstituciyalıq huqıq páninen qısqasha metodikalıq qollanba” - electron oqıw – metodikalıq qollanba.

10. “Miynet huqıqı” – electron oqıw – metodikalıq qollanba.

11. Jinayat huqıqı – electron oqıw – metodikalıq qollanba.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda usı támiyinnattıń jaratılıwı hám tálim alıwshılar hám oqıtıwshılar ushın ózine tán abzallıqlarǵa iye. Tiykarınan: oqıw materialarınıń saqlaw hám onnan paydalanıw júda qolaylı; vizual-metodik támiyinnat jaratıwda AKTniń funksional imkaniyatınan maqssetli, orınlı paydalanıw mumkin; tiyisli pán oqıtıwshılarınıń is waqtın tejewge, ózara tájiriye almasıwı jolǵa qoyıwǵa, kásiplik iskerlik nátiyjeliligini asırıw hamde tálim sapasınıń jaqsılanıwına xızmet qıladı; oqıw xabarların ápiwayı, anıq, túsiniqli tárizde sapalı usınıw; maǵlıwmatlar birligi hám bir pútinligin támiyinlew; xabarlardıń birin-biri toltırıwı, ózara kelisimli hám muwapıq bolıwına erisiw; oqıw materialların ańsat ózlestiriw imkaniyatın jaratadı.

Ádebiyatlar

1. Визуализация информации в текстовых документах. <https://videouroki.net/razrabotki/vizualizatsiya-informatsii-v-tekstovyykh-dokument.html>.
2. Визуализировать. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/273603/> визуализировать.
3. Этимология. Визуальность. <https://ru.wiktionary.org/wiki/визуализация>.
4. Заславская О.Ю., Пучкова Е.С. Подходы к визуализации объемных текстовых документов. // Ж.Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Информатизация образования. – М.: 2016. -№ 2. – С. 134-135.
5. Ҳасанбоев Ж. ва бошқ. Педагогика фанидан изоҳли луғат. – Тошкент: «Фан ва технология», 2009.
6. Словарь по технологиям обучения. <https://didacts.ru/slovari/slovar-po-tehnologijam-obuchenija-proekt-www-ndce-edu-ru.html>.
7. Учебная информация. <https://didacts.ru/termin/informacija-uchebnaja.html>.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Е – М / 5 жилдли. Иккинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. Таҳрир хайъати. Э.Бегматов ва бошқ. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» длат илмий нашриёти, 2006.

**TEKNOLOGIYALÍQ TÁLIM PÁNIN OQÍTÍWDÍN ZAMANAGÓY USÍLLARÍ
HÁM RAWAJLANÍW TENDENCIYALARÍ****A.P.Kurmanov – aǵa oqıtıwshı***Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı***СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
И ТЕНДЕНЦИИ ЕГО РАЗВИТИЯ****А.П.Курманов – старший преподаватель***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***MODERN METHODS OF TEACHING TECHNOLOGICAL EDUCATION
AND DEVELOPMENT TRENDS****A.P.Kurmanov – senior lecturer***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch so'zlar: texnologik ta'lim, texnologiya, STEM-ta'lim, loyihalash faoliyati, raqamli texnologiyalar, muhandislik tafakkuri, texnologiyani o'qitish metodikasi.

Rezyume. Maqolada ta'limni raqamlashtirish va maktab hamda kasb-hunar ta'limi dasturlari mazmunini o'zgartirish sharoitida texnologik ta'limni o'qitishning zamonaviy xususiyatlari ko'rib chiqilgan. "Texnologik ta'lim" fan sohasini amalga oshirishning metodik, didaktik va tashkiliy-pedagogik jihatlari, mazmun tuzilishini o'zgartirish, muhandislik tafakkurini rivojlantirish, raqamli texnologiyalar, loyihalash faoliyati va fanlararo yondashuvlarni qo'llash diqqat markazida. Texnologik ta'limni rivojlantirishning asosiy muammolari va istiqbollari ajratib ko'rsatilgan, ushbu soha o'qituvchilarini tayyorlashga qo'yiladigan talablar belgilangan.

Ключевые слова: технологическое обучение, технология, STEM-образование, проектная деятельность, цифровые технологии, инженерное мышление, методика преподавания технологии.

Резюме. В статье рассматриваются современные особенности преподавания технологического обучения в условиях цифровизации образования и трансформации содержания школьных и профессиональных образовательных программ. В центре внимания — методические, дидактические и организационно-педагогические аспекты реализации предметной области "Технологического обучения", изменение структуры содержания, развитие инженерного мышления, применение цифровых технологий, проектной деятельности и междисциплинарных подходов. Выделены ключевые проблемы и перспективы развития технологического обучения, обозначены требования к подготовке педагогов данной области.

Key words: technological education, technology, STEM education, project activity, digital technologies, engineering thinking, technology teaching methodology.

Summary. The article examines the modern features of teaching technological education in the context of digitalization of education and the transformation of the content of school and vocational education programs. The focus is on the methodological, didactic, and organizational-pedagogical aspects of implementing the subject area of "Technological Education", changing the structure of content, developing engineering thinking, applying digital technologies, project activities, and interdisciplinary approaches. Key problems and prospects for the development of technological education are highlighted, and the requirements for training teachers in this field are outlined.

Kirisiw. Texnologiyalıq bilim beriw zamanagóy bilim beriwdiń eń áhmiyetli bólimi bolıp, oqıwshılarda óndiris processleri, materiallar, texnika, texnologiya haqqında túsiniklerdi, ámeliy sheshimlerdi joybarlaw, konstrukciyalaw hám ámelge asırıw kónlikpelerin qalıplestiredi. Ol injenerlik pikirlew, texnologiyalıq sawatlılıq, ásbaplar, modeller, sanlı qurallar hám robototexnikalıq sistemalar menen islesiw qábiletin rawajlandırıwǵa qaratılǵan.

Zamanagóy sociallıq-ekonomikalıq ózgerisler, sanlastırıw, robotlastırıw, innovaciyalıq óndirislerdiń rawajlanıwı texnologiyalıq tálimniń mazmunı hám metodların jańalawdı talap etpekte. "Texnologiyalıq tálim" pání áste-aqırın texnikalıq bilimler, dizayn-oylaw, joybarlaw jumısı, informatika, ekonomika hám isbilermenlik tiykarların birlestiretuǵın pánleraralıq platformaǵa aylanbaqta.

Bul maqaladan gózlengen maqset – texnologiyalıq tálim pánin oqıtıwdıń zamanagóy ózgesheliklerine sıpatlama beriw, XXI ásir kompetenciýaların qalıplestiriwde onıń rolin anıqlaw hám texnologiyalıq bilim beriw metodikasın rawajlandırıw perspektivaların belgilew.

Mashqalanıń úyrenilgenlik dárejesi. Búgingi kúnde respublika JOODA texnologiyalıq tálim baǵdarında

bakalavrlar tayarlaw jolǵa qoyılǵan. Sonıń ushın joqarı oqıw ornı juwappershiligine bolajaq texnologiyalıq tálim oqıtıwshılarda kásiplik bilim, ámeliy kónlikpe hám tájiriýbelerdi qalıplestiriw, bilimlendiriwge dóretiwsilik penen qatnas jasaǵan halda mashqalardıń sheshimin tabıw, erkin pikirge tiykarlangan juwmaq shıǵarıw, informaciya hám virtual texnologiyalardan paydalanıwdı qalıplestiriw wazıypaları júklengen.

Usıǵan muwapıq, joqarı bilimlendiriw sistemasında texnologiyalıq tálim baǵdarları boyınsha oqıtıwshılardı tayarlaw processin jetilistiriw hám texnologiyalıq bilimlendiriw nátiyjeliligin arttırıwǵa qaratılǵan izertlewlerdiń analizi sonı kórsetti, bul mashqala boyınsha bir qatar ilimpazlar izertlewler alıp barǵan. Atap aytqanda, Respublikamızdıń pedagog ilimpazlarınan Sh.S.Sharipov, N.A.Muslimov, Ó.Q.Tolipov, O.A.Qóysinov, M.M.Qodirov, O.Tóraeva, R.Sársenbaeva hám basqalar tárepinen bolajaq texnologiyalıq tálim oqıtıwshılarnı tayarlawdı jetilistiriw mashqalaları boyınsha ilimiy-izertlew jumısları alıp barılǵan.

Temanıń teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarları. Texnologiyalıq tálim ádette tómendegilerdi úyreniwdi óz ishine aladı: materialtanıw; materiallarǵa islew beriw (aǵash, metall, gezlemeler, zamanagóy materiallar);

texnikalıq sıızw hám grafika; elektrotexnika tiykarları; joybarlaw-konstruktorlıq xızmeti; xojalıq hám óndiris texnologiyaları.

Búgin bul baǵdarlarǵa tómendegiler qosılmaqta: sanlı modellestiriw; prototiplestiriw (3D-baspa, SPB stanoklar); robototexnika; programmalastırıw hám avtomatlastırıw; injenerlik dizayn; texnologiyalıq processler qáwipsizligi tiykarları; isbilermenlik hám ekonomikalıq kompetenciýalar.

Texnologiyalıq tálimniń tiykarǵı maqsetleri:

1. Texnologiyalıq sawatlılıqtı qalıplestiriw;
2. Injenerlik hám joybarlaw pikirlewdi rawajlandırıw;
3. Oqıwshılardı zamanagóy joqarı texnologiyalıq jámiyetke tayarlaw;
4. Dóretiwshilik hám ámeliy belsendilikti rawajlandırıw;
5. Oylap tabıwshılıq hám konstruktorlıq máselelerdi sheshiw kónlikpelerin qalıplestiriw.

Texnologiyalıq tálimdi oqıtıwdıń zamanagóy metodları

Joybarǵa baǵdarlangan oqıtıw - joybarlaw jumısı zamanagóy texnologiyalıq tálimniń yadrosına aylanbaqta. Ol oqıwshılardı: real buyımlar hám modeller jaratıw; sheshimlerdi ideyadan ámelge asırıwǵa shekem joybarlaw; toparda islew; hár túrli tarawlardan alǵan bilimlerin qollanıw; injenerlik-konstruktorlıq kónlikpelerin qalıplestiriw.

Joybarlastırıwshılıq ádettegi ámeliy jumıslar toplamın orınlawǵa bolǵan diqqatti alıstıradı.

STEM hám STEAM qatnası – texnologiyalıq tálim STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics), geyde STEAM (kórkem óner, dóretiwshilik qosılıwı menen) tolıq modeliniń bir bólegine aylanbaqta [1].

STEM kózqarası bir pútin texnikalıq-ilimiy pikirlewdi qalıplestiredi, máselelerdi injenerlik hám matematika prizması arqalı tallaw qábiletin rawajlandıradı.

Oqıtıwdıń ámeliyatqa baǵdarlangan modeli – texnologiyalıq tálim ámeliy xarakterge iye. Házirgi sharayatta tómendegilerge itibar qaratılmaqta: real texnologiyalıq máselelerdi sheshiw; bilimlerde ámelde qollanıw; ásbaplar, stanoklar, sanlı qurılmalar menen islew; funkcional prototiplerdi islep shıǵıw [3].

Sanlastırıw usıllar sheńberin sezilerli dárejede keńeytedi:

3D modellestiriw (Tinkercad, Fusion 360, SketchUp);

- 3D baspa;
- tolıqtırılǵan hám virtual reallıq texnologiyalarınan paydalanıw;
- sanlı laboratoriyalar;
- elektron oqıw platformaları;
- óndiris processleri simulyatorları.

Zamanagóy mektep oqıwshılarda tómendegilerdi rawajlandırıwǵa umtıladı: injenerlik sezimi; texnikalıq obyektler menen islew qábileti; mexanizmler hám elektr sistemaların islew principlerin túsiniw.

Ónermentshilik qatnasınıń ornına injenerlik-konstruktorlıq qatnasına itibar qaratılmaqta.

Eń áhmiyetli komponentlerden biri bilim beriw robototexnikası bolıp esaplanadı: konstruktorlar (LEGO, VEX, Fischertechnik); mikrokontrollerler (Arduino, micro:bit); avtomatlastırılǵan sistemalar; sensorlar hám atqarıwshı mexanizmler [2].

Robototexnika programmalastırıw, injenerlik talqılaw hám toparda islew kónlikpelerin rawajlandıradı.

Zamanagóy texnologiyalıq tálim tómendegilerdi óz ishine aladı: 3D baspa; lazer járdeminde kesiw; frezerlew; virtual ustaxanalar.

Bul bolsa zamanagóy injener hám oylap tabıwshınıń áhmiyetli kompetenciýaların qalıplestiredi.

Texnologiyalıq tálim oqıtıwshısınıń kásiplik tayarlıǵı
Pedagogqa qoyılǵan jańa talaplar – Búgin texnologiyalıq tálim oqıtıwshısı tómendegilerdi iyelewı kerek: injenerlik kónlikpeleri; sanlı óndiris texnologiyaları; STEM-oqıw usılları menen; robototexnika hám programmalastırıw; joybarlaw xızmeti usılları menen; ustaz hám tyutor kompetenciýası [4].

Kadrlar tayarlaw mashqalaları - áhmiyetli máseleler qatarında: joqarı oqıw orınların materiallıq bazası jeterli emesligi; injenerlik-texnikalıq qánigelardıń jetispewshiligi; mektep talapları hám oqıwshılar tayarlıǵı ortasındaǵı ajralıw; pedagoglardıń sanlı kompetenciýasınıń asırıw zárúrligi [5].

Texnologiyalıq tálimdi oqıtıwdı rawajlandırıw mashqalaları hám perspektivaları

Mashqalalar:

1. Ustaxanaların jeterli dárejede úskelenenbegenligi;
2. Sanlı texnologiyalardan jeterli dárejede paydalanıw;
3. Oqıwshılardıń bir bóleginiń motivaciýası tómendligi;
4. Pedagoglardıǵı metodikalıq qıymshılıqlar;
5. Eski baǵdarlamaların zamanagóy sanaat talaplarına saýkes kelmewi.

Perspektivalar:

1. Zamanagóy mektep texnoparklerin shólkemlestiriw.
2. AI, VR/AR hám SDB stanoklardıń integraciýası.
3. Joybarlaw iskerligin keńeytiw.
4. Kishi klaslarda injenerlik pikirlew tiykarların úyreti.
5. “Mektep-texnikum-JOO-óndiris” úzliksiz texnologiyalıq bilimlendiriwdi rawajlandırıw.

Juwmaq. Texnologiyalıq tálim joqarı texnologiyalıq jámiyette nátiyjeli jumıs alıp barıwǵa uqıplı bolǵan zamanagóy oqıwshını qalıplestiriwde tiykarǵı orındı iyeleydi. Ol injenerlik pikirlew, sanlı sawatlılıq, dóretiwshilik hám ámeliy qábiletlerdi rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Zamanagóy tendenciýalar – sanlastırıw, STEM-kózqaras, robototexnika, joybar tiykarında oqıtıw – texnologiyalıq oqıtıw metodikasın qayta kórip shıǵıw hám pedagoglardıń qánigeligin arttırıwdı talap etpekte.

Texnologiyalıq bilimlendiriwdiń keleshegi eń jańa texnologiyalardı engiziw, pánleraralıq baylanıslardı keńeytiw, hár bir oqıwshınıń potencialın rawajlandırıwshı innovaciýalıq bilimlendiriw ortalıǵın jaratıw menen baylanıslı.

Ádebiyatlar

1. Левин И.А. Методика преподавания технологии в школе. – Москва: «Академия», 2021.
2. Поляков В.А. Технологическое образование в современной школе. – Санкт-Петербург: «Питер»: 2023.
3. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S., Quysinov O.A. Mehnat ta'limi o'qitish metodikasi, Kasb tanlashga yo'llash. Darslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014.
4. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. – Toshkent: «Fan», 2004.
5. Qo'ysinov O.A., Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchilari tayyorlashda mustaqil ta'limni tashkil etishning nazariyasi va metodikasi. Monografiya. – Toshkent: «Fan», 2009.

УДК 372.46:811.161.1(575.173)

КАК УЧИТЬ ДЕТЕЙ ГРАМОТНО ПИСАТЬ ПО-РУССКИ, ЕСЛИ РУССКИЙ НЕРОДНОЙ

(Версия для родного каракалпакского языка)

Часть первая

А.А.Остапенко – доктор педагогических наук, профессор
Кубанский государственный университет Краснодар, Россия

РУС ТИЛИ ОНА ТИЛ БЎЛМАГАН ТАҚДИРДА, БОЛАЛАРНИ РУС ТИЛИДА ҚАНДАЙ САВОДЛИ ЁЗИШГА ЎРГАТИШ МУМКИН

(Она тил сифатида қорақалпоқ тилига мосланган вариант)

Биринчи қисм

А.А.Остапенко – педагогика фанлари доктори, профессор
Кубан давлат университети Краснодар, Россия

HOW TO TEACH CHILDREN TO WRITE IN RUSSIAN CORRECTLY IF RUSSIAN IS NOT THEIR NATIVE LANGUAGE

(Version for Native Karakalpak Language Speakers)

Part 1

A.A.Ostapenko - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Kuban State University Krasnodar, Russia

Таянч сўзлар: рус тили она тил эмас, қорақалпоқ болалари, ёзиш кўникмаси, мазмуний ва техник компонентлар, нуткий қобилиятларнинг кетма-кетлиги, ўқитиш омиллари, икки тилли муҳит, хаттотлик.

Резюме. Мақола рус тилини она тили сифатида билмайдиган, хусусан, қорақалпоқ болалар учун бошланғич мактаб ёшидаги ўқувчиларда рус тилида саводли ёзиш кўникмаларини шакллантириш методикасини кўриб чиқади. Муаллиф ёзиш кўникмасининг мазмуний ва техник таркибий қисмларини ажратиб, уларнинг шаклланиш кетма-кетлигини батафсил тавсифлайди. Нуткий қобилиятларни ешитиш нутқини тушунишдан бошлаб қўл ёзувигача босқичма-босқич ривожлантириш модели тақлиф этилади. Рус тилини она тили бўлмаган тил сифатида ўзлаштиришга таъсир этувчи омилларга алоҳида эътибор қаратилади: тилларнинг ўхшашлик даражаси, ёзув тизими тури, икки тилли муҳит мавжудлиги. Ушбу омилларни таҳлил қилиш асосида ўқувчиларнинг она тили хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мослашувчан ўқитиш стратегияси ишлаб чиқилади.

Ключевые слова: русский язык как неродной, каракалпакские дети, навык письма, содержательная и техническая составляющие, последовательность речевых умений, факторы обучения, двуязычная среда, каллиграфия.

Резюме. В статье рассматривается методика формирования навыков грамотного письма на русском языке у младших школьников-инофонов, в частности, для каракалпакской аудитории. Автор выделяет две составляющие навыка письма — содержательную и техническую — и подробно описывает последовательность их формирования. Предлагается модель поэтапного развития речевых умений от понимания звучащей речи до каллиграфического письма. Особое внимание уделяется факторам, влияющим на освоение русского языка как неродного: степень схожести языков, тип графики письма, наличие двуязычной среды. На основе анализа этих факторов строится адаптивная стратегия обучения, учитывающая специфику родного языка учащихся.

Key words: Russian as a non-native language, Karakalpak children, writing skill, content and technical components, sequence of speech abilities, teaching factors, bilingual environment, calligraphy.

Summary. The article discusses a methodology for developing literate writing skills in Russian among primary school children who are non-native speakers, particularly for the Karakalpak audience. The author distinguishes two components of writing skills — content-related and technical — and details the sequence of their formation. A model for the gradual development of speech abilities, from understanding spoken language to cursive writing, is proposed. Special attention is paid to factors influencing the acquisition of Russian as a non-native language: degree of language similarity, type of writing system, and presence of a bilingual environment. Based on the analysis of these factors, an adaptive teaching strategy is built, considering the specifics of the students' native language.

В обучении русскому языку детей младшего школьного возраста, для которых русский язык не родной, особенно трудно обеспечить овладение практикой письма. Обычно из-за сложного инструментального состава навыка письма этот процесс растягивается на длительный период. Но проблемы овладения письменной речью на русском языке обусловлены сложностью самого языка, применяемыми способами обучения, а также особенностями родного (первого) языка.

Навык грамотного письма можно условно разделить на две составляющие: *техническая* сторона навыка, выражающаяся в способности изображать слова символами-буквами; *содержательная* сторона навыка —

собственно письменная речь как способность выражать свои мысли в письменной форме. Обе составляющие навыка письма формируются в определённой последовательности, нарушать которую нельзя. Разберёмся с каждой составляющей отдельно. Начнём с содержательной.

Последовательность формирования содержательной составляющей навыка грамотного письма

Формированию содержательной составляющей навыка грамотного письма предшествуют ряд более простых, более легко осваиваемых речевых умений, последовательность которых, видимо, *едина и для освоения навыка грамотного письма на родном языке*

(в нашем случае, каракалпакском) *и на «втором»* (в нашем случае русском) *языке*. Эта последовательность обусловлена степенью сложности: сначала осваиваются более простые навыки, а затем из них «вырастают» более сложные речевые навыки. При этом значительная часть операционального состава деятельности письма должна быть сформирована в составе других деятельностей ещё на дописменном этапе. Аналогично и большинство грамматических навыков должно формироваться в недрах деятельности ещё до введения грамматики в содержание обучения. Именно поэтому мы начали рассмотрение проблемы с содержательной стороны навыка грамотного письма.

Опыт общения с педагогами показывает, что эта последовательность речевых навыков *не очевидна*, поэтому её необходимо чётко вычленить. Она такова.

1. Самый *первый* и самый простой возникающий у ребёнка *речевой навык* – это умение *понимать звучащую речь*. Когда родителям годовалого малыша задают вопрос «Сколько слов знает Ваш ребёнок?», чаще всего они называют ориентировочное число слов, которые малыш может воспроизвести. Но ведь очевидно, что если у этого малыша трудное имя, то он на него откликается, даже не умея его произнести (воспроизвести). Когда говорят ребёнку «Принеси ведёрко», и он точно выполняет это действие, то вовсе не обязательно, чтобы он умел произносить слово «принеси» и слово «ведёрко». Понимать звучащее слово – это более простой речевой навык, чем умение его произносить. А освоение более простого навыка предшествует освоению сложного. **Понимать звучащее слово** – это уметь связывать образ предмета (ведёрко) или образ действия (принеси) со звучащим из уст взрослого словом. Связь «образ предмета/действия + звучащее слово» образует первый и самый простой речевой навык ребёнка.

2. *Второй речевой навык* состоит в отработанном умении *связно воспроизводить звучащий текст*. Этот навык более сложен, чем первый, и называется он говорение. Количество понимаемых ребёнком слов многократно превышает количество слов, которые он умеет произносить. Понимание звучащего слова значительно опережает говорение. Это очевидно.

3. *Третий речевой навык* – это навык *чтения текста, изображённого печатными буквами*. Здесь мы не будем долго останавливаться на подходах к обучению чтению, поскольку это многократно описано. Акцентируем внимание лишь на, казалось бы, очевидном утверждении, что *умение читать – это умение понимать графический текст* (печатный или рукописный). Увы, опыт работы с учителями начальных классов на курсах повышения квалификации убеждает нас в том, что под умением читать они, чаще всего, понимают иное (умение сливать буквы, звуки, слоги в слова, умение артикулировать и т.д.), нежели умение понимать графический текст. Третий речевой навык состоит в отработанном умении *понимать печатное слово, печатный текст*. Понимать печатное слово – это значит уметь связывать образ предмета/действия не только со звучащим из уст взрослого словом, но с его графически изображённым печатным образом. Тройная связь «образ предмета/действия + звучащее слово + печатное слово» образует третий речевой навык ребёнка – чтение печатных текстов.

4. *Четвёртый речевой навык*, который непосредственно связан с проблемой нашего проекта, – это *связное воспроизведение печатного текста*. Обретение этого навыка никак не может опережать чтения печатного текста. Писать печатными буквами, воспроизводить (печатать) на клавиатуре текст, который ребёнок не понимает (не читает), бессмысленно. И совершенно очевидно, что это требует неких дополнительных моторных навыков, соединённых с навыком чтения как понимания печатного текста. А это уже достаточно сложный синтетический навык и поэтому в ряду речевых навыков он стоит лишь четвёртым.

И русский, и каракалпакский языки обладают двумя видами графического представления – в виде печатной и в виде рукописной (каллиграфической) графики. А это требует освоения двух дополнительных речевых умений – *умения читать рукописные тексты* и *умения каллиграфично воспроизводить рукописный текст*. Во многих европейских странах, отчасти в США и Канаде, уже не один десяток лет отказались от необходимости учить детей по прописям, учить каллиграфии. В этих странах дети только «печатают», а не пишут тексты рукописными буквами. На наш взгляд, это необычайно объединяет культуру языка и выхолащивает эстетическую воспитательную составляющую языка. Замена рукописных альбомов и тетрадок со стихами и пожеланиями, которые были значительной частью личной жизни девушки, личными страничками в социальных сетях не только уничтожила таинственность и загадочность, но и примитивизировала восприятие текста и содержательно, и графически. Изысканность вензелей в альбомах перекочевала в примитивизм граффити на заборы. В преподавании каллиграфии кириллицы это пока что выразилось в тенденции упрощения графики через скоропись, что не так сильно упростило кириллическую письменность как латиницу.

5. Совершенно очевидно, что прежде чем учить ребёнка осваивать прописи и каллиграфично писать, необходимо его научить *читать рукописные тексты*. Традиционная методика начального обучения просто опускает целый этап речевого развития ребёнка. Пускай этот этап не самый длительный, но он должен быть. Но в школах нет книг с рукописными текстами. Их просто никто не издаёт якобы за ненадобностью. *Пятый речевой навык*, связанный с освоением *чтения рукописных текстов*, необходим для освоения каллиграфического письма. Пропускание этого этапа, перескакивание через него в дальнейшем серьёзно деформирует в первую очередь эстетическую сторону каллиграфии. Отсутствие богатого языкового опыта видения красивых каллиграфических рукописных текстов – одна из главных причин скверных почерков. Понимать рукописное слово – это значит уметь связывать образ предмета/действия не только со звучащим из уст взрослого словом и его графически изображённым печатным образом, но и с рукописным каллиграфическим словом. Четверная связь «образ предмета/действия + звучащее слово + печатное слово + рукописное слово» образует пятый речевой навык ребёнка – чтение рукописных текстов.

6. На основе умения читать рукописные тексты формируется *шестой навык* – *каллиграфическое письмо как способность графически воспроизводить рукописные тексты*.

7. На базе этих шести этапов происходит формирование *седьмого навыка – грамотного письма*.

Таков общий алгоритм перехода от простых к сложным речевым навыкам. Пренебрежение каким-то из его этапов приводит к дефектам речевого развития ребёнка. Изобразим его в виде цепочки: *1) умение понимать звучащий текст → 2) умение связно воспроизводить звучащий текст → 3) умение читать печатный текст → 4) умение воспроизводить печатный текст → 5) умение читать рукописный текст → 6) умение воспроизводить рукописный текст → 7) умение грамотно писать*.

Совершенно ясно, что и для детей с родным русским, и для детей с родным каракалпакским эта последовательность одинакова. Различие состоит лишь в том, какой язык осваивается первым как родной.

Последовательность формирования технической (моторной) составляющей навыка грамотного письма

Описанная цепочка-последовательность формирования содержательных речевых навыков позволяет выделить параллельную *последовательность технических (моторных) навыков*, без которых содержательная сторона немислива.

Ещё раз напоминаем, что основная часть операционного состава деятельности письма должна быть сформирована на дописменном этапе, поэтому мы ещё раз начинаем анализ речевой деятельности с дописменных речевых навыков.

1. Первому содержательному речевому навыку – пониманию звучащего текста – предшествует техническое *умение слышать и отличать речь от неречевых звуков*. Этот навык формируется на раннем этапе развития ребёнка и плохо вычлняется как отдельное действие, поскольку связан с одновременным овладением другими умениями (например, умением связывать звучащую речь с движениями губ матери). У слепых же детей освоение этого (не связанного со зрением) навыка дифференцируется и более точного вычлняется и исследуется.

2. Говорению как второму содержательному речевому навыку предшествует техническое *умение извлекать звуки и слова при помощи артикуляционного аппарата*. Хорошо известно, что какие-то звуки ребёнок осваивает без проблем, а какие-то без логопеда ему не даются. В психологии развития речи хорошо известен феномен, состоящий в том, что для младенца родным языком становится тот, на котором с ним говорят родители. При этом ему никто не объясняет то, как должен быть расположен язык между зубами, чтобы произнести тот или иной звук. Ребёнок «как бы сам собой» (без технологического понимания устройства артикуляционного аппарата) осваивает ряд фонем языка, который для него становится родным. Как только он начнёт связно говорить на ставшем для него родным языке, возникает потрясающее явление – артикуляционный аппарат как бы «задубевает» и иные фонемы, которые не входят в строй родного языка, становятся трудными и иностранными. Ещё вчера ребёнок без труда мог освоить французский звук [г], [в], греческий или английский [θ], [th], [ð], а сегодня после того, как он заговорил на родном языке, остальные звуки

стали для него неродными и трудными. А для того, чтобы их освоить, приходится долго объяснять ребёнку, как следует поставить язык. Это объясняется психологическим феноменом убывания количества степеней телесной свободы (в нашем случае, телесного артикуляционного аппарата) по мере обретения новых функциональных органов (в нашем случае, родной речи). Это явление точно описал В.П.Зинченко: «каждая новая стадия онтогенеза закрывает прежние степени свободы развития, которыми обладает организм. <...> Ухо младенца открыто для усвоения фонематического строя любого из почти 7000 языков, существующих на Земле. Однако очень скоро, по мере усвоения родного языка, створки закрываются, выделение фонем чужого языка становится трудной задачей» [1:349].

3. Чтению печатного текста как третьему содержательному речевому навыку предшествует техническое *умение узнавать печатные буквы и другие печатные речевые графические знаки*. Привычно этот этап называют букварным периодом. Уточним, что под букварным периодом мы понимаем этап освоения печатных букв, а не период работы с учебной книгой под названием «Букварь», «Азбука» или «Алпбе». При обучении русскому языку (хоть родному, хоть второму) этот период должен быть очень коротким. В русском языке всё же всего лишь 33 буквы, в каракалпакском – 34 (в отличие от китайского, где тысячи иероглифов), и тратить на их освоение учебное полугодие и даже учебную четверть – непозволительная роскошь. Отдельно от букварного этапа и, как правило, произвольно, между делом осваиваются остальные знаки. Цифры, как правило, осваиваются раньше букв, а синтаксические знаки – позднее.

4. Соответственно, четвёртому содержательному навыку воспроизводить связный печатный текст (писать текст печатными буквами) предшествует *умение воспроизводить сами печатные буквы и другие печатные знаки* (цифры, синтаксические знаки).

5. Чтению рукописного текста как пятому содержательному речевому навыку предшествует техническое *умение узнавать рукописные буквы и другие рукописные знаки*. Для детей с родным русским или каракалпакским языком этот этап предельно краток и даже почти незаметен.

6. Умению воспроизводить связный рукописный текст как шестому содержательному речевому навыку предшествует техническое *умение воспроизводить рукописные буквы и другие знаки*. Этот громоздкий и трудный этап, связан с моторикой кисти и требует специального описания технологии. Здесь же следует заметить, что для детей с родным каракалпакским не составляет труда воспроизводить русские знаки.

7. Отработка навыка грамотного письма никаких дополнительных технических навыков не требует.

Таким образом, мы выстроили параллельную содержательным навыкам цепочку-последовательность технических (моторных) навыков. Она такова: *1) умение слышать и отличать речь от неречевых звуков → 2) умение при помощи артикуляционного аппарата извлекать звуки и слова → 3) умение узнавать печатные буквы и знаки → 4) умение воспроизводить печатные буквы и знаки → 5) умение узнавать рукописные знаки → 6) умение воспроизводить рукописные буквы и знаки*.

Сведём обе последовательности в полную таблицу 1 речевых навыков.

Таблица 1

Содержательный (С) навык и его условное обозначение		Технический (Т) навык и его условное обозначение	
умение понимать звучащий текст	1С	умение слышать и отличать речь от неречевых звуков	1Т
умение связно воспроизводить звучащий текст	2С	умение при помощи артикуляционного аппарата извлекать звуки и слова	2Т
умение читать печатный текст	3С	умение узнавать печатные буквы и другие печатные речевые графические знаки	3Т
умение воспроизводить связный печатный текст (писать текст печатными буквами)	4С	умение воспроизводить печатные буквы и другие печатные речевые графические знаки	4Т
умение читать рукописный текст	5С	умение узнавать рукописные буквы и другие рукописные речевые графические знаки	5Т
умение воспроизводить связный рукописный текст	6С	умение воспроизводить рукописные буквы и другие рукописные речевые графические знаки	6Т
умение грамотно воспроизводить связный текст	7С		

Общая схема последовательности обретения речевых навыков выглядит следующим образом (рис. 1).

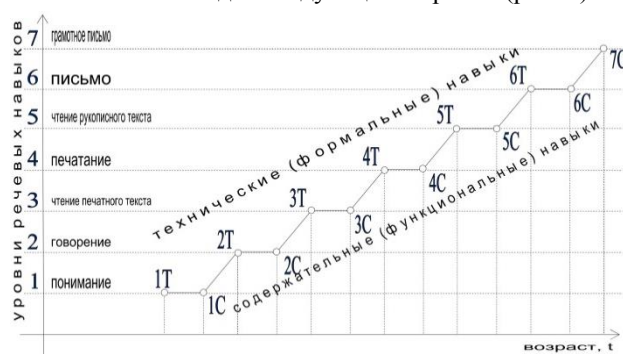

Рис. 1. Общая схема последовательности обретения речевых навыков

Последовательность освоения всех указанных речевых навыков и для детей с родным русским языком, и для детей-инофонов одинакова. Но для детей-инофонов освоение русского языка осуществляется на базе полноценной речевой деятельности на родном языке, поэтому в формировании формальной и функциональной грамоты будут определённые особенности. Они обусловлены тем, что некоторые из перечисленных речевых навыков уже были освоены ребёнком для родного языка и при освоении русского языка их повторно осваивать не надо. Фонемы каракалпакского языка отчасти совпадают или близки к русскому и ребёнку не надо осваивать их повторно. Кто-то уже умеет писать кириллические буквы, так как многим народам, попавшим в круг влияния русского народа, была дарована кириллическая письменность. Теперь мы рассмотрим факторы, позволяющие оценивать педагогические условия, предшествующие освоению русского языка детьми, представляющими разные народы. А эти начальные условия для разных национальных языковых сред различны, и их надо уметь анализировать.

Литература

1. Зинченко В.П. Образ и деятельность. — Москва: Ин-т практ. психологии; — Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997.
2. Гузеев В.В., Кушнир А.М., Остапенко А.А. Концепция эффективного обучения письму на русском языке как неродном. // Педагогические технологии, 2013, № 2. — С. 17-37.
3. Кушнир А.М., Остапенко А.А., Гузеев В.В. Как учить грамотному русскому письму детей-инофонов. // Народное образование, 2021, № 6. — С. 111-138.
4. Остапенко А., Гузеев В. Обучение грамотному русскому письму детей, для которых русский язык неродной // Чуждоезиковое обучение. Научно-методическое списание. Foreign Language Teaching. Education Journal. [София]. 2015. Vol. 42. № 5. — Р. 582-592.
5. Остапенко А.А., Гузеев В.В. Обучение грамотному русскому письму детей, для которых русский язык инославянский. // Русский язык как инославянский = Руски језик као инословенски. Вып. VII. — Белград: Славистическое общество Сербии, 2015. — С. 172-184.

**ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КОНТЕКСТЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ И ЯЗЫКОВЫХ
ОСОБЕННОСТЕЙ: РЕАЛЬНОЕ ВЫРАЖЕНИЕ МНОВЕКТОРНОГО ПОДХОДА
В ШКОЛАХ КАРАКАЛПАКСТАНА**

Г.Н.Пирниязова – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**МИНТАҚАВИЙ ВА ЛИСОНИЙ МАЪМУНДА ИНКЛЮЗИВ ТАЪЛИМ ХУСУСИЯТЛАРИ:
КЎП ВЕКТОРЛИ ЁНДАШУВНИНГ РЕАЛ ИФОДАСИ ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН МАКТАБЛАРИДА**

Г.Н.Пирниязова – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институту

**INCLUSIVE EDUCATION IN THE CONTEXT OF REGIONAL AND LANGUAGE FEATURES:
REAL EXPRESSION OF THE MULTI-VECTOR APPROACH IN KARAKALPAK SCHOOLS**

G.N.Pirniyazova – assistant lecturer

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: инклюзив таълим, Қорақалпоғистон, кўп векторли ёндашув, лингвистик хусусиятлар, дифференциал таълим.

Резюме. Ушбу мақола Қорақалпоғистондаги таълим муассасаларида инклюзив таълимнинг амалий кўринишини таҳлил қилади. Худудий ва лингвистик омилларни ҳисобга олган ҳолда, кўп векторли ёндашувнинг моҳиятини, педагогик механизмларини ва татбиқий имкониятларини чуқур ўрганади. Мавжуд тажрибалар асосида ижтимоий, тилшунослик ва психопедагогик муаммоларга ечим сифатида мослаштирилган таълим модели таклиф этилади.

Ключевые слова: инклюзивное образование, Каракалпакстан, многовекторный подход, языковые особенности, дифференцированное обучение.

Резюме. В данной статье анализируется практическое проявление инклюзивного образования в образовательных учреждениях Каракалпакстана. С учетом территориального и языкового факторов глубоко изучаются сущность, педагогические механизмы и практические возможности многовекторного подхода. На основе имеющегося опыта предлагается адаптированная образовательная модель как решение социальных, языковых и психолого-педагогических проблем.

Key words: inclusive education, Karakalpakstan, multi-vector approach, linguistic features, differential education.

Summary. This article analyzes the practical manifestation of inclusive education in educational institutions in Karakalpakstan. Taking into account territorial and linguistic factors, it deeply studies the essence, pedagogical mechanisms and practical possibilities of a multi-vector approach. Based on existing experience, an adapted educational model is proposed as a solution to social, linguistic and psycho-pedagogical problems.

Введение. В настоящее время инклюзивное образование стало одним из приоритетов глобальной образовательной политики, и оно считается важным инструментом обеспечения равных возможностей, справедливого отношения и прав человека во всем мире. Однако при реализации этой модели на практике важно учитывать специфические культурные, социальные и языковые особенности каждого региона.

В частности, процесс внедрения инклюзивного образования в Республике Каракалпакстан имеет свои особенности, отличные от общепринятых подходов. Здесь инклюзивность рассматривается не только как средство обеспечения равенства в образовании, но и как фактор сохранения и развития существующего языкового и культурного разнообразия и укрепления социальной стабильности. Наличие множества носителей языков в регионе, культурные различия между этническими группами требуют реализации модели инклюзивного образования в разных формах и подходах.

В этом смысле инклюзивное образование в Каракалпакстане служит не только обеспечению социальной справедливости, но и развитию межкультурного диалога, сохранению национальной идентичности, более глубокому и эффективному формированию инклюзивности за счет учета языковых и культурных потребностей каждого учащегося. Это, в свою очередь, еще раз подтверждает необходимость

адаптации региональной политики и образовательных стратегий к местным условиям.

В рамках практики инклюзивного образования от специалистов, работающих в образовательных учреждениях, требуются современные знания и высокая квалификация. Работники этой сферы должны иметь не только общепедагогическую или психологическую подготовку, но и глубокие знания и практический опыт в области специальной педагогики и специальной психологии. Поэтому в рамках предлагаемой модели инклюзивного образования обеспечение психолого-педагогической поддержки со стороны специалистов, непосредственно занимающихся практикой, рассматривается как один из важнейших приоритетов [3:44,50].

Литература и методология. Для глубокого понимания региональных и лингвистических особенностей инклюзивного образования необходимо опираться на разнообразные теоретические и практические источники. Отобранные в рамках данного исследования научные труды играют важную роль в раскрытии как теоретических основ, так и реального состояния инклюзивного образования в контексте многоязычия.

В труде А.Азизхужаева «Основы гуманистического образования и инклюзивный подход» подчеркивается приоритет гуманистических принципов в современной образовательной системе, а также необходимость

индивидуального подхода к каждому учащемуся. Автор рассматривает инклюзивность не только в аспекте обучения детей с особыми образовательными потребностями, но и в более широком контексте – с учётом социальных, культурных и языковых факторов. Эти положения служат теоретическим фундаментом для исследования инклюзивных процессов в регионах с многоязычной средой, таких как Каракалпакстан.

В статье И.Маматкулова и М.Давлетниязовой рассматриваются вопросы языковой политики в Каракалпакстане и их влияние на деятельность учащихся и педагогов. Авторы акцентируют внимание на проблемах, возникающих при обучении в условиях многоязычия: дефицит методических материалов, различия в уровне понимания учебного материала и социальная разобщённость. Эти наблюдения служат надёжной эмпирической основой для настоящего исследования.

Вышеуказанные источники позволяют сделать вывод о том, что для эффективного внедрения инклюзивного образования в региональном и языковом контексте необходим комплексный подход, включающий не только педагогические, но и социокультурные аспекты.

Методологическая база данного исследования основывается на сочетании качественных и количественных методов, что позволяет всесторонне проанализировать состояние инклюзивного образования в школах Каракалпакстана с учётом языковых и культурных факторов.

Исследование проводилось в несколько этапов:

Аналитико-теоретический этап: На основе отобранных научных источников были изучены ключевые понятия инклюзивного образования, языковые барьеры, аспекты культурной адаптации и суть многовекторного подхода. Этот этап позволил сформировать необходимый теоретический фундамент для проведения полевых исследований.

Анкетирование и статистический анализ: В ряде школ Каракалпакстана был проведён опрос среди учителей и классных руководителей по специально разработанной анкете. Полученные данные были закодированы и проанализированы с использованием программы SPSS.

Полуструктурированные интервью: Для более глубокого анализа были организованы беседы с педагогами, родителями и представителями школьной администрации. Эти интервью помогли раскрыть контекст и интерпретировать количественные данные.

Наблюдение: В некоторых классах проводилось непосредственное наблюдение за учебным процессом, в ходе которого изучались языковые барьеры, активность учащихся и методы преподавания. Этот этап позволил объективно оценить реальное внедрение инклюзивных практик в условиях многоязычия.

Комплексное применение вышеперечисленных методов обеспечило достоверность полученных результатов и позволило глубже понять специфику инклюзии в региональном контексте, а также подготовить практические рекомендации для совершенствования образовательной политики.

Результаты. В ходе проведённого исследования было установлено, что внедрение инклюзивного

образования в общеобразовательных школах Каракалпакстана напрямую связано с региональными и языковыми особенностями. Анализ полученных данных позволил выделить следующие ключевые результаты:

В регионе одновременно функционируют каракалпакский, узбекский и русский языки, что формирует сложную многоязычную среду в образовательном процессе. Это требует от педагогов индивидуализированного подхода и адаптации методов преподавания с учётом языковых различий. Выявлена прямая взаимосвязь между уровнем качества образования и способностью учащихся свободно выражать свои мысли на языке обучения.

В школах, применяющих многовекторный подход, наблюдается более гибкое отношение к различным потребностям учащихся. Особенно положительные сдвиги зафиксированы в работе с детьми с ограниченными возможностями, учащимися с языковыми барьерами и представителями социально уязвимых групп. Такой подход способствует более активному вовлечению этих категорий учеников в образовательный процесс.

Несмотря на то, что многие педагоги обладают базовыми теоретическими знаниями об инклюзивном образовании, в практической реализации наблюдаются методические затруднения. Особенно остро ощущается нехватка специализированных программ и методических материалов для преподавания в условиях многоязычия.

В отдельных учебных заведениях до сих пор отсутствуют необходимые условия для обучения детей с особыми образовательными потребностями – такие как пандусы, специализированные учебные средства и технические приспособления. Это указывает на существующие трудности в полной реализации принципов инклюзивности на практике.

В процессе исследования были проведены беседы с представителями местных сообществ и родителями. Установлено, что уровень информированности о сущности и целях инклюзивного образования остаётся недостаточным. В отдельных случаях зафиксированы случаи настороженного или отрицательного восприятия. Это подчёркивает актуальность расширения информационно-разъяснительной работы среди населения.

Основная цель инклюзивного образования – приблизить образовательный процесс к каждому человеку в соответствии с его индивидуальными потребностями и возможностями. Такой подход требует гибкости в дидактических методах и подходах, направленных на обеспечение права каждого обучающегося на получение знаний. Поэтому в процессе современного инклюзивного образования целесообразно применять следующие методические рекомендации:

Использование методов обучения, основанных на опыте, стимулирующих самостоятельную исследовательскую и активную деятельность обучающихся;

Опора на активные методы обучения, в частности, вовлечение обучающихся в обмен идеями посредством дебатов и интерактивных диалогов;

Уделять особое внимание глубокому пониманию основных концепций и идей в рамках каждого предмета;

Регулярно оказывать психологическую поддержку в общеобразовательных школах учащимся, которым требуется особое внимание;

Укреплять сотрудничество между учителями, родителями, администрацией школы, общественными организациями и местными сообществами в целях повышения качества образования.

Такие подходы позволяют трансформировать инклюзивное образование не только как формальное понятие, но и в практическую педагогическую практику и расширить возможности развития каждого ученика.

В современных школах индивидуальные особенности и уровень знаний учащихся существенно отличаются друг от друга. Однако главная цель образования – помочь всем ученикам найти свое место в обществе и сформировать социальные ценности. Инклюзивное образование – это способ привить уверенность детям с различными проблемами в физическом или психологическом развитии, уравнивать их со здоровыми сверстниками и убедить их в том, что они достойны обучения в той же школе и в той же среде [4:29,34].

Однако для успешной реализации столь важной инициативы необходимо решение ряда системных проблем. В частности, решающее значение имеют адекватная подготовка учителей, уровень обеспечения специальными методиками и дидактическими материалами, адаптация инфраструктуры, уровень образования родителей и общее отношение к включению в общество. Для преодоления этих проблем все участники образовательного процесса – учителя, психологи, администраторы, родители и широкая общественность – должны работать сообща. Именно с помощью такого интегративного подхода можно достичь положительных результатов инклюзивного образования [5:15, 19].

Обсуждение. Анализ процесса внедрения инклюзивного образования в школах Республики Каракалпакстан, проведенный с учётом региональных и языковых особенностей, выявил ряд значимых тенденций и вызовов. Полученные результаты показывают, что многовекторный подход представляет собой эффективный инструмент реализации инклюзивных принципов в условиях многоязычия и культурного разнообразия.

Особое внимание следует уделить тому, как многовекторная методология способствует более

точному учёту индивидуальных потребностей учащихся. Такой подход особенно оправдан в отношении детей с ограниченными возможностями, детей из социально уязвимых слоёв населения, а также учеников, чей родной язык отличается от основного языка обучения. Это способствует повышению качества образования и вовлечённости учеников в учебный процесс.

Однако успешная реализация инклюзии требует целостной подготовки системы образования. В частности, необходимо обеспечить педагогов методической поддержкой, организовать повышение квалификации, адаптировать учебные программы и создать доступную физическую среду в школах. Отсутствие этих факторов сдерживает полноценное внедрение инклюзивного подхода на практике.

Следует также отметить важность общественного сознания. В некоторых сообществах, где преобладают традиционные взгляды, инклюзивное образование воспринимается с настороженностью. Недостаточная информированность родителей о целях и преимуществах инклюзии затрудняет её принятие. В этой связи возрастает необходимость проведения просветительских мероприятий и вовлечения местных сообществ в процесс.

Таким образом, многовекторный подход в условиях Каракалпакстана выступает не только как педагогическая технология, но и как средство построения справедливой, открытой и толерантной образовательной среды. Он закладывает основы устойчивого развития системы образования и формирует инклюзивное общество, в котором каждому ребёнку обеспечиваются равные возможности для раскрытия потенциала, независимо от его социальных, языковых или физических особенностей.

Заключение. В заключение следует отметить, что в регионах с территориальной и языковой сложностью, таких как Республика Каракалпакстан, реализация инклюзивного образования требует более глубокого социокультурного подхода. В связи с наличием в таких регионах многоязычных носителей и детей с разным культурным происхождением подход также должен быть дифференцированным и гибким. В этой связи эффективной моделью, зарекомендовавшей себя на опыте Каракалпакстана, является многовекторный подход, основанный на учете индивидуальных потребностей каждого учащегося. Такая модель не только улучшает содержание и качество образования, но и укрепляет принципы социальной сплоченности, культурной толерантности и взаимопонимания в регионе.

Литература

1. Azizxo‘jayev A. Insonparvar ta’lim asoslari va inklyuziv yondashuv. – Toshkent: «Fan va texnologiya nashriyoti», 2022.
2. UNESCO. Global Education Monitoring Report: Inclusion and Education. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718>. 2020.
3. Mamatqulov I., Davletniyazova M. Qoraqalpoq hududida til va inklyuziya muammolari. // Til va madaniyat, 5(3), 2023, 44-50-b.
4. Karimova Z. Hududiy farqlarni hisobga olgan ta’lim modellari. // Zamonaviy ta’lim, 6(1), 2021, 29-34-b.
5. Salamova Z. Raqamli pedagogika va imkoniyati cheklangan bolalarni qo‘llab-quvvatlash. // Innovatsion ta’lim jurnali, 4(2), 2022, 15-19-b.

QARAQALPAQSTAN SÚWRETLEW HÁM ÁMELIY-BEZEW ÓNERLERI ARQALÍ STUDENTLERDÍN KÓRKEM DÓRETIWSHILIK QÁBILETLERIN RAWAJLANDIRIW MODELİ

T.V.Urazimova – kórkem-óner tanıw ilimleriniń kandidatu, docent
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ И ПРИКЛАДНОЕ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО КАРАКАЛПАКСТАНА

Т.В.Уразимова – кандидат искусствоведения, доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

A MODEL FOR DEVELOPING STUDENTS' ARTISTIC AND CREATIVE ABILITIES THROUGH THE FINE AND APPLIED DECORATIVE ARTS OF KARAKALPAKSTAN

T.V.Urazimova – candidate of art history, associate professor
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: badiiy-ijodiy qobiliyat, tasviriy san'at, dekorativ-amaliy san'at, ijodiy salohiyat, individuallikni shakllantirish, estetik did.

Rezyume. Maqola Qoraqalpog'iston tasviriy va amaliy-bezak san'atlari asosida talabalarning badiiy-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish modeliga bag'ishlangan. Tasviriy va amaliy san'atlarini o'rganish ijodiy salohiyatni boyitadi, utilitar funksiyani badiiy funksiya bilan birlashtirishga o'rgatadi, individuallikni shakllantiradi. Bundan tashqari, amaliy-bezak san'atiga o'rgatish jarayonida shaxsda estetik did, nonstandart tafakkur, kuzatuvchanlik, funksional va chiroyli buyumlar yaratish orqali o'z-o'zini anglash ko'nikmalari rivojlanadi.

Ключевые слова: художественно-творческие способности, изобразительное искусство, декоративно-прикладное искусство, творческий потенциал, формирование индивидуальности, эстетический вкус.

Резюме. Статья посвящена модели развития художественно-творческих способностей студентов на основе изобразительного и декоративно-прикладного искусств Каракалпакстана. Изучение изобразительного и декоративно-прикладного искусств обогащает творческий потенциал, учит сочетать утилитарную функцию с художественной, и формирует индивидуальность. Помимо этого, в процессе обучения декоративно-прикладному искусству у индивидуума развивается эстетический вкус, нестандартное мышление, наблюдательность и навыки самореализации через создание функциональных и красивых предметов.

Key words: artistic and creative abilities, fine arts, decorative and applied arts, creative potential, formation of individuality, aesthetic taste.

Summary. The article is devoted to the model of developing students' artistic and creative abilities based on the fine and decorative-applied arts of Karakalpakstan. Studying fine and decorative arts enriches creative potential, teaches us to combine utilitarian function with artistic function, and shapes individuality. In addition, during the process of teaching decorative and applied arts, an individual develops aesthetic taste, non-standard thinking, observation skills, and self-realization skills through creating functional and beautiful objects.

Kirisiw. Studentlerdiń kórkem dóretywshilik qábiyetlerin rawajlandırıw – bul shaxstń qáiplestirindegi áhmiyetli basqış bolıp, onda tiykarǵı itibar átiraptaǵı dúnya menen tanısw hám beyimlesiwge qaratıladı. Biraq bilim dúyanı ashsa, dóretywshilik onı hár qıylı jaǵdaylarda qollanıwdı úyretedi. Studentlerdiń kórkem ónerge qábiyetin rawajlandırıw modeli úsh basqıştan ibarat: teoriyalıq (súwretlew hám ámeliy kórkem ónerler tiykarları, tariyxı hám túrlerin úyreniw), ámeliy (texnikalardı ózlestiriw, dóretpeler jaratıw) hám refleksiv (nátiyjelerdi analizlew hám bahalaw, ózin-ózi rawajlandırıw). Bunnan gózlengen maqset – studentlerde dóretywshilik pikirlew, estetikalıq talǵam hám ózlestirilgen kónlikpelerdi turmista qollanıw kónlikpelerin qáiplestiriw, sebebi ámeliy-bezew kórkem óner turmıs penen tıǵız baylanıslı bolıp, kúndelikli turmıs ushin estetikalıq áhmiyetke iye buyımlardı jaratadı. Jumıstın tiykarǵı basqışları: teoriyalıq basqış (súwretlew hám ámeliy-bezew ónerlerin tariyxı hám túrlerin úyreniw; hár túrli texnikalar (oymashılıq, naǵıs salıw, kesteshilik, quyıw, naǵıs oyıw) hám materiallar (gúlal, metall, toqımashılıq, aǵash) menen tanısw; kórkem óner dóretpeleriniń ideyaları hám formaların talqılaw; ámeliy basqış (studentlerdiń kórkem óner texnikası hám usılların iyelew; dóretywshilik tapsırmalardı orınlaw: eskiz, model, real buyımlar islew; dóretywshilik procesinde materiallar

menen islew kónlikpelerin, standart emes pikirlew hám erkinlikti rawajlandırıw); refleksiv basqış (jaratılǵan jumıslar hám óz iskerligin talqılaw hám ózine baha beriw; nátiyjelerdi talqılaw, kúshli hám kúshsiz táreplerin anıqlaw; kórkemlik qábiyetlerdi bunnan bılay da rawajlandırıw ushın jańa maqsetler qoyıw).

Súwretlew hám ámeliy-bezew ónerleri quralları arqalı studentlerdiń kórkemlik qábiyetin rawajlandırıw metodologiyası klassikalıq usıllar, standart emes usıllar hám real turmıs penen baylanıstırıw tiykarında kompleksli qatnastı óz ishine aladı. Model kórkem ónerdiń tiykarǵı quralların (kompoziciya, reń, sızıq, kólem) úyretiw, hár túrli materiallar menen izleniw hám ámeliy islew arqalı dóretywshilik pikirlewdi rawajlandırıw, kórkem ónerdi turmıs buyımları hám qorshaǵan ortalıq penen baylanıstırıw arqalı dúyanı estetikalıq kózqarastı qáiplestiriwdi óz ishine aladı. Studentlerdiń kórkem ónerge baylanıslı qábiyetlerin rawajlandırıw metodologiyasınıń tiykarǵı komponentleri obrazlı-assosiativ pikirlew, obrazlı-assosiativ qıyal hám dekorativ-ámeliy qábiyetler esaplanadı. Bul bloklar dúyanı dóretywshilik penen ózgeritiw qábiyetin, standart emes pikirlewdi, individuallıktı, baqlawshılıqtı rawajlandırıwdı, sonday-aq, materiallar menen islew hám estetikalıq jaqtan tolıq kórkem ónimler jaratıwdı óz ishine aladı.

Tiykargı bólim. Qaraqalpaqstan súwretlew hám ámeliy-bezew ónerleri quralları arqalı studentlerdiń kórkem-dóretiwshilik qábiiletlerin rawajlandırıw modeli hám texnologiyası Ózbekstan Respublikası bilimlendiriw sistemasınıń túrli dárejelerinde ámelge asırıwdıń joqarı perspektivalarına iye.

1. Izertlewler joqarı oqıw orınlarınń real sharayatlardı súwretlew hám ámeliy-bezew ónerlerdiń pánler aralıq baylanısların tabıslı alıp barıw imkaniyatın beredi degen pikirdi tastıyıqladı. Tariyx, ádebiyat, muzıka menen baylanıslıq studentlerdiń estetikalıq talapların qáliplestiriwdiń nátiyjeli quralı, Qaraqalpaqstan súwretlew hám ámeliy-bezew ónerlerinde bolǵan qızıǵıwshılıq hám talaptı qáliplestiriwdiń quralı bolıp tabıladı, sebebi bunday pedagogikalıq usıl oqıwshılardıń gózzallıq haqqındaǵı ulıwma túsiniklerin, ámeldegi buyımlar hám hádiyselerdiń sáykesligin sezilerli dárejede keńeytiw hám sonıń menen birge, bul hádiyselerge differencial saylap qatnas jasawdı ámelge asırıw, studenttiń individuallıǵın rawajlandırıwdı ámelge asırıw imkaniyatın beredi.

2. Kórkem óner ónimlerin islep shıǵarıw hám miynet bazarı menen tıǵız baylanısta bolǵan kórkem óner bilimlendiriw sisteması komponentleriniń integraciyası úziksiz bilimlendiriw sistemasın jaratıwdı támiyinleydi hám studentlerdiń kórkem-dóretiwshilik qábiiletin rawajlandırıwdıń áhmiyetli pedagogikalıq shárti bolıp esaplanadı.

3. Kórkem-dóretiwshilik qábiiletlerdi rawajlandırıw studentlerdiń unamlı motivaciyasın qáliplestiriw, ilimiye-teoriyalıq tayarlıqtı ámeliy óz betinshe jumıs penen úziksiz baylanıstırıw hám sońǵı unamlı nátiyjege erisiw shárti menen tabıslı ámelge asırıladı. Oǵan oqıtıwshı tárepinen joqarı dárejedeǵi dóretiwshilik talaplar menen optimal qıyınlıqtaǵı tapsırmalardı orınlawda studentlardıń miynet súyǵıshlıǵın, shıdamlılıǵın, jumısqa uqıplılıǵın tárbiyalaw arqalı erisiledi.

4. Oqıtıw, tárbiyalaw hám kórkem-dóretiwshilik qábiiletlerin rawajlandırıwdıń integraciyalasqan pedagogikalıq texnologiyaları oqıtıw mazmunınıń studentlerdiń ámeliy kórkem iskerligi menen óz ara baylanıslılıǵın támiyinleydi. Bunday óz ara birge islesiwdiń nátiyjeliligin Qaraqalpaqstanńıń zamanagóy súwretlew óneri hám qaraqalpaq xalqınıń ámeliy-bezew ónerleriniń tariyxıy-mádeniy miyrasınıń pedagogikalıq baǵdarlanǵanlıǵı támiyinleydi.

5. Izertlew nátiyjeleriniń kórsetiwinshe, arnawlı tańlap alınǵan súwretlew hám ámeliy-bezew óner dóretpelerinen ruwxıy-dúnyalıq ideyalar, ádep-ıkramlılıq mazmunın óz ishine alǵan halda sistemalı túrde paydalanıw qaraqalpaq xalqınıń dástúrleri, úrp-ádetleri, folklorı tiykarında student shaxsın tárbiyalaw dárejesin arttırıwǵa xızmet etedi. Súwretlew hám ámeliy-bezew ónerlerdi oqıtıwdıń hár qıylı metodikaları unamlı nátiyje beredi hám studentlerdi Qaraqalpaqstanńıń etno-kórkem mádeniyatında tárbiyalawdaǵı wazıypalardı tabıslı sheshiwge járdem beredi.

6. Usınılǵan metodika boyınsha studentlerdi oqıtıw Qaraqalpaqstanńıń súwretlew hám ámeliy-bezew ónerleri tiykarında olardıń kórkem-dóretiwshilik qábiiletleriniń dárejesin kóteriwe ǵana emes, al ruwxıy bayıwına, kórkemlik talǵamınıń qáliplesiwine, texnikalıq bilimlerde iyelewine, miynet kónlikpeleri menen uqıplılıǵını

rawajlanıwına, miynetke psixologiyalıq hám ámeliy tayarlıq alıwına da múmkinshilik beredi.

7. Studentlerdi oqıtıwǵa dóretiwshilik penen qatnas jasaw olardıń kórkem-estetikalıq talǵamın, dóretiwshilik belsendiligin jáne de sapalı rawajlandırıwǵa, kórkem-dóretiwshilik talapların qáliplestiriwge, Qaraqalpaqstanńıń súwretlew hám ámeliy-bezew ónerleri kórkem-dóretiwshilik qábiiletlerin rawajlandırıwǵa járdem beredi.

8. Qaraqalpaqstan súwretlew óneri tariyxı búgingi kúnde estetikalıq jaqtan jetik insannıń qáliplesiwine úlken tásir kórsetiwge uqıplı qáliplesken qubılıs bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalqınıń etno-kórkem mádeniyatı jaslardıń ruwxıy mádeniyatın qáliplestiriwde, estetikalıq rawajlanıwında shın mánisinde sheksiz keńliklerde ashıp beredi. Studentlerdi Qaraqalpaqstanńıń etno-kórkem mádeniyatı menen tanıstırıw, olardıń kórkem-dóretiwshilik qábiiletlerin rawajlandırıw, jaslarda joqarı ádep-ıkramlılıq hám mádeniyatı qáliplestiriwge xızmet etedi. Kórkem dóretiwshilik studentlerge erisilgen tabıslar menen toqtap qalmawǵa, bárqulla ózin-ózi jetilistiriwge, dúnyanı gózzallıq nızamları tiykarında ózgertiwge umtılwǵa járdem beredi.

9. Qaraqalpaqstan etno-kórkem mádeniyatı ushın kórkem-dóretiwshilik qábiiletlerdi rawajlandırıwda anıq kórkemlik kónlikpeler, uqıplar, qábiiletlerdi rawajlandırıw jetekshi orındı iyelewi kerek.

Bul wazıypalardı ámelge asırıw ushın oqıw procesin tómendegi poziciyalardı esapqa alǵan halda dúziw maqsetke muwapıq:

➤ Qaraqalpaqstanńıń súwretlew, ámeliy-bezew ónerleri sabaqları hám sabaqlarınıń gumanitarlıq baǵdardaǵı basqa pánler menen óz ara baylanıslılıǵın ámelge asırıw;

➤ Qaraqalpaqstan súwretlew, ámeliy-bezew óneri, ulıwma bilimlendiriw hám kórkem-estetikalıq tárbiyanıń insannıń emocionallıq-sezimlik tarawın bayıtıwǵa, xalıq kórkem óneri dóretpelerine bolǵan sezimlerin rawajlandırıwǵa, shaxstıń kórkem-dóretiwshilik qábiiletlerin rawajlandırıwǵa baylanıslı birge islesiw;

➤ xalıq kórkem ónerin úyreniw tiykarında ámeliy-bezew ónerdi oqıtıwǵa sistemalı-kompleksli qatnastı ámelge asırıw mádeniyatıń zárúrli bólegi sıpatında kórkem ónerdiń barlıq tárepleri bir pútın bilimlendiriw mákanı sıpatında, bilimlendiriw sistemasında kórkem ónerlerdiń óz ara tásiiri hám integraciyası tiykarında, olardı pánler boyınsha oqıtıwdı saqlap qalǵan halda esapqa alınıwı kerek.

Súwretlew hám ámeliy-bezew ónerlerdiń rawajlanıwı Qaraqalpaqstan mádeniyatınıń tiykarların saqlaw, óz xalqı, óz eli ushın maqtanış sezimin ańlaw ushın zárúr. Qaraqalpaqstan súwretlew hám ámeliy-bezew ónerleri toplanǵan ruwxıy materiallıq tájiriybenni áwladtan-áwladqa jetkeriw kerekligi.

Tájiriybe juwmaqları Qaraqalpaqstanńıń súwretlew, ámeliy-bezew pánler aralıq baylanısları studentlerdiń kórkem-dóretiwshilik qábiiletlerin rawajlandırıw quralı ekenliginen derek beredi. Bunnan sonday juwmaq shıǵarıw múmkin, súwretlew, ámeliy-bezew óner sabaqları procesinde studentlerdiń dóretiwshilik belsendiligin qáliplestiriw, bilim beriw hám tárbiyalawdıń jańa forma hám metodların izlew bilimlendiriw sistemasında psixologiyalıq-pedagogikalıq metodlarǵa itibar qaratıwdı talap etetuǵın tiykarǵı baǵdarlar esaplanadı.

Qaraqalpaqstan etno-kórkem mádeniyatınıń studentlerdi estetikalıq tárbiyalawda, olardıń ruwxıy mádeniyatın qáılestiriwde, kórkem-dóretiwshilik qáıletlerin rawajlandırıwda, barlıq psixikalıq strukturalardı (kóriw sezimi, qıyal, este saqlaw, haqıyqatlıqqa bolǵan emocionallıq-sezimlik qatnas) rawajlandırıwda úlken imkaniyatlardı bar bolıp, olar birgelikte insan shaxsın belgileydi hám ózinde sáwlelendiredi.

Súwretlew óneri hám dástúriy ámeliy-bezew ónerleri tarawındaǵı bolajaq qánigelerdiń estetikalıq mádeniyatın qáılestiriwdiń usınıs etilgen sistemasın pánler boyınsha islep shıǵılǵan avtorlıq baǵdarlamalar tiykarında qollanıw individual-dóretiwshilik, pedagogikalıq, mádeniy-aǵartıwshılıq jumıs wazıypaların professional túrde durıs sheshe alatuǵın hám bir waqıttıń ózinde zamanagóy jámiyettiń zamanagóy sociallıq-mádeniy hám ekonomikalıq mákanına plastikalıq túrde kirip barıw hám beyimlesiwde ayırıqsha qáıletke iye bolǵan belsendi pitkeriwshi shaxsın qáılestiriw imkaniyatın beredi [1:177-179].

Ótkerilgen izertlewdiń májbúriy sheklewleri qatarında kóp sanlı beyimlestirilgen, diagnostikalıq metodikalardan paydalanıwdı atap ótiw múmkin, izertlewdiń maqset hám wazıypalarına sáykes keletuǵın basqa metodikalardıń bolmaǵanlıǵı sebepli pedagogtıń studentlerde estetikalıq dúnyaǵa kózqarastı qáılestiretuǵın individual-psixologiyalıq ózgeshelikleri tolıq kórip shıǵılmaǵan, bul bolsa kóp nárseni qamtıp alıwdıń múmkin emesligi menen baylanıslı. Bul basqa bir izertlewshi ilimiy jumısıń mazmunı bolıwı múmkin. Qaraqalpaqstanıń súwretlew hám ámeliy-bezew ónerleri quralları arqalı studentlerdiń kórkem-dóretiwshilik qáıletlerin rawajlandırıw boyınsha keleshektegi izertlewlerde jaslarda onı qáılestiriw ushın unamlı hám unamsız áhmiyetke iye bolǵan ishki psixikalıq sharayatlardı qarap shıǵıw oǵada áhmiyetli.

Juwmaq. Qaraqalpaqstanıń súwretlew hám ámeliy-bezew ónerleri quralları arqalı studentlerdiń kórkem-dóretiwshilik qáıletlerin rawajlandırıw mashqalasın tolıq qarap shıǵıwǵa dawa etpegen halda, bul izertlew, biziń pikirimizshe, házirgi hám oǵada quramalı dúnyamızda hár qıylı kórkem óner túrleriniń shaxstıń qáılestiwi hám rawajlanıwına tásirin keńnen izertlew ushın rawajlandırıwdıń mazmunı, formaları, metodları hám quralların pedagogikalıq jaqtan izlewdiń baslanǵısh noqatı bolıp tabıladı. Studentlerdiń kórkem-dóretiwshilik qáıletin rawajlandırıwda Qaraqalpaqstan súwretlew hám ámeliy-bezew ónerlerinen paydalanıw boyınsha izertlew jumsların ele de rawajlandırıwdı maqsetke muwapıq dep esaplaymız. Usı múnásibet penen izertlewdiń keyingi baǵdarları tómendegiler bolıwı múmkin: studentlerdi joqarı oqıw ornında tayarlaw procesinde olardıń kórkem-estetikalıq mádeniyatın arttırıwda joqarı oqıw ornı hám kásiplik tarawdıń óz-ara birge islesiwi; joqarı oqıw ornında studenttiń kórkem-estetikalıq mádeniyatınıń jeke ósiwin sociallıq-pedagogikalıq jaqtan qollap-quwatlaw; studenttiń kórkem-estetikalıq mádeniyatın qáılestiriwde ustaz-pedagoglardıń rolin arttırıw; studentlerdiń auditoriyadan tısqarı jumısı hám onıń Qaraqalpaqstan súwretlew hám ámeliy-bezew ónerleri quralları menen studentlerdiń kórkem-dóretiwshilik qáıletlerin rawajlandırıwǵa táhiri hám basqalar. Studentlerdiń kórkemlik qáıletin rawajlandırıwdıń belgilengen modelin qollanıw nátiyjesinde tómendegilerge iye boldıq: studentlerdiń dóretiwshilik oy-pikir hám qıyalınıń ósiwi; estetikalıq talǵamı hám gózzallıq seziminiń ósiwi; kórkemlik elementlerin real turmıs hám turmısta kóre biliwi hám qollana alıwı; óz betinshe dóretiwshilik jumıs alıp barıw kónlikpeleri hám intakerliginiń ósiwi.

Ádebiyatlar

1. Свешников А.В. Композиционное мышление. Анализ особенностей художественного мышления при работе над формой живописного произведения: учеб. пособие для студентов художественных факультетов. – Москва: «Университет», 2009.

PSIXOLOGIYA ILIMLARI

MAKTAB O'QUVCHILARI TAFAKKUR OPERATSIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

M.M.Djolimbetova – *psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ФОРМИРОВАНИЯ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ У ШКОЛЬНИКОВ ПСИХИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

М.М.Джолымбетова – *доктор философии психологических наук*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

FORMATION OF THINKING OPERATIONS OF SCHOOLCHILDREN PSYCHOLOGICAL FEATURES

M.M.Djolimbetova – *doctor of philosophy in psychology*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: maktab o'quvchilari psixologiyasi, tafakkur operatsiyalarining rivojlanishi, erkin fikrlash, bilish jarayonining rivojlanishiga ijtimoiy omillarning psixologik ta'siri

Rezyume. Ushbu maqolada maktab o'quvchilarini aqliy rivojlantirishning psixologik xususiyatlari, tafakkur operatsiyalarining rivojlanishi va fikr erkinligi, tafakkur haqida ma'lumotlar keltirilgan, shuningdek, tafakkur jarayonining turli adabiyotlarda o'rganilganligi va tahlil qilinganligi keltirilgan.

Ключевые слова: психология школьников, развитие мыслительных операций, свободное мышление, психологическое влияние социальных факторов на развитие познавательного процесса.

Резюме. В статье представлены сведения о психологических особенностях умственного развития школьников, развитии мыслительных операций и свободы мысли, а также изучение и анализ процесса мышления в различной литературе.

Key words: psychology of schoolchildren, development of mental operations, free thinking, psychological influence of social factors on the development of the cognitive process.

Summary. The state presents information on the psychological characteristics of schoolchildren's mental development, the development of mental processes and freedom of thought, as well as the study and analysis of the thought process in various literature.

Kirish. Maktab o'quvchilari bilimini rivojlantirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan so'nggi yillarda bir nechta muhim farmon va qarorlar qabul qilingan. Ular umumta'lim tizimida sifatni oshirish, innovatsion usullarni joriy etish va o'quvchilarning tafakkuri, bilimi, ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan.

Asosan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022-2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida»gi PF-134-sonli farmonida (11.05.2022 yil) - o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetentsiyalarini xalqaro mezonlarga mos ravishda rivojlantirish, yangi pedagogik texnologiyalar, fanlararo yondashuvlar asosida dars jarayonlarini takomillashtirish, maktablarni zamonaviy o'quv-uslubiy bazalar bilan ta'minlash va xalqaro baholash tizimlariga (PISA, TIMSS va PIRLS) tayyorgarlik ko'rish orqali o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirish kabi vazifalar maktab o'quvchilarining bilimini chuqur va keng rivojlantirishga, fikrlash qobiliyatini kuchaytirishga, ta'lim mazmunini xalqaro standartlarga moslashtirishga qaratilgan [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Aqliy qobiliyatlarning individual asoslari o'rtasidagi tafovutlar kabi uning yosh taraqqiyoti bilan bog'liq tafovutlarining mavjudligi ham shubhasizdir. Ya'ni inson psixikasining ontogenezdagi taraqqiyoti bir-biri bilan bog'langan bir rivojlanish bosqichidan ikkinchi sifat jihatdan farq qiluvchi bosqichga o'tish jarayonini ifodalaydi. Bu o'zgaruvchan davrlar, taraqqiyotning bosqichliligi – uzluksiz jarayonni shartli bo'lish natijasi emas, balki bu obyektiv reallikdir.

Hozirgi davrda tafakkurning predmeti yuzasidan psixologiyada turli tuman qarash va ta'riflar mavjuddir. Ularni ayrimlariga xarakteristika berib o'tamiz. S.L.Rubinshteyn nazariyasiga binoan, tafakkurni psixologik jihatdan o'rganishning asosiy predmeti jarayon, faoliyat tariqasida namoyon bo'lishdir. Muallif tafakkur operatsiyalari, shakllarini shakllantirishda jarayon, muammoli vaziyatni hal qilishda esa fikr yuritish faoliyati sifatida vujudga kelishini chuqur tahlil qilib beradi. S.L.Rubinshteyn tafakkur to'g'risidagi g'oyani rivojlantirib, uni subyekt faolligining paydo bo'lishi deb atadi.

A.N.Leontev tafakkur psixologiyasi predmeti yuzasidan mulohaza yuritib, tafakkurni turli ko'rinishlarga ajratadi, fikr yuritish faoliyati ekanligini tan oladi, lekin uni predmetli - amaliy faoliyat deb nomlaydi. Shuning bilan birga tafakkurning strukturasi, fikr yuritish motivatsiyasi to'g'risida nazariy - metodologik muammolarni o'rtaga tashlaydi.

P.Ya.Gal'perin fikriga ko'ra, tafakkur – bu orientirlash tadqiqot faoliyati, orientirovka jarayonidir, ya'ni orientirovka jarayoni, orientirovka faoliyati. Muallif psixologiya fani intellektual masalalarini yechishda subyektning tafakkurga orientirovka qilish jarayonini o'rganishdan iborat deb tushuntiradi. P.Ya.Gal'perin tafakkurning boshqa jihatlarini o'zining aqliy harakatlarni bosqichli shakllantirish nazariyasidan kelib chiqqan holda yoritishga intiladi.

A.V.Brushlinskiy tadqiqotlarida tafakkurning muhim yangilikni qidirish va ochish, gipoteza va nazariyalarni bashorat qilish, oldindan payqash xususiyatlari alohida ta'kidlab o'tiladi. Yuqoridagi mualliflardan farqli o'laroq A.V.Brushlinskiy tafakkurning umumlashtirib, bilvosita aks

ettirishdan tashqari muhim yangilikni izlash va ochish, oldindan bashorat qilish xususiyatlari mavjudligini dalillab ko'rsatadi [2:47].

Aqliy qobiliyatning yoshga bog'liq xolda rivojlanishi masalasi qator psixologlar tomonidan qayd etilgan. Jumladan, Chet el psixologlaridan J.Piaje, Dj.Kelli, A.Vallon, Rus psixologlaridan L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, L.I.Bojovich, V.A.Muxina, E.A.Golubeva, N.S.Leytes, o'zbek psixologlaridan M.G.Davletshin E.G'.G'oziev, B.R.Qodirov, Z.T.Nishanova va boshqalar tafakkur va aqliy qobiliyatning yoshga bog'liqligini turli yo'nalishlarda o'rganganlar. Ammo ta'lim amaliyotida bu muammo chuqur tahlil etilib, turli yoshda o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshirib borish bo'yicha ishlarni talab darajasida hal etilgan deb ayta olmaymiz. Aqliy qobiliyatlarning yoshga bog'liq holda, rivojlanishi qonuniyatlarini bilish turli yosh davrlarda tafakkur operatsiyalarini maqsadga muvofiq xolda shakllantirish imkoniyatlarini ochadi. Xususan, taniqli o'zbek psixologi E.G'.G'ozievning «Tafakkur psixologiyasi» nomli asarida bu boradagi tadqiqotlar keng yoritilgan. Yaniy, har bir yosh davr tafakkur va aqliy qobiliyatning namoyon bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishida o'ziga xos obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarni yuzaga keltiradi.

Bolaning nutqni egallagunga qadar bajaradigan aqliy harakatlari tafakkurning tabiiy va ijtimoiy-tarixiy shartlangan holda o'sishini ifodalasa, nutqni egallagandan so'ng sodir bo'ladigan aqliy o'zgarishlar va aqliy o'sish ijtimoiy shart-sharoit hamda maqsadga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya maxsuli ekanligini xarakterlaydi [3:42].

Mashxur rus psixologi L.S.Vigotskiy ko'rsatib o'tganidek, idrok va xotira maktab ta'limi boshlanishi

oldidan anchagina taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan bo'ladi, kichik maktab yoshidagi davrda esa intellekt jadal taraqqiy etadi. Tafakkurning rivojlanishi idrok va xotirani sifat jihatdan qayta o'zgarishga, ularni ixtiyoriy va boshqariladigan jarayonga aylanishga olib keladi. Vigotskiyning ko'rsatishicha, maktab yoshiga bola idrok va xotira funktsiyasiga nisbatan kuchsiz intellekt funktsiyasi bilan qadam qo'yadi. Biroq intellekt shunday rivojlanadiki, na xotira va na idrok bunday rivojlanishni o'z boshidan kechirmaydi.

Bu yerda ta'lim mazmuni va motivlarining stimullashtiruvchi roli, o'qituvchining ta'lim-tarbiya protsessini tashkil qiluvchilik roli xususan yaqqol ko'zga tashlanadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'quv jarayoni har xil yo'sinda tashkil qilinganda, ta'lim mazmuni o'zgartirilganda, o'qitishning turli usullariga qarab kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning tafakkuri nihoyatda xilma-xil xarakteristikaga ega bo'lishi mumkin [4:265].

Asosan, kichik maktab o'quvchilarida tafakkur operatsiyalari rivojlanishi konkret narsa va hodisalarning ko'rgazmali xususiyatlari va sifatlariga asoslangan holda kechadi, ya'ni bu davrda o'quvchilar tafakkuri konkret operatsiyalar bosqichida turadi.

«Tafakkur – ijtimoiy – sababiy, nutq bilan chambarchas bog'liq muhim bir yangilik qidirish va ochishdan iborat psixik jarayondir, boshqacha qilib aytganda, tafakkur voqelikni analiz va sintez qilishda uni bevosita va umumlashtirib aks ettirish jarayonidir» Shuning uchun ham biz, ko'rib chiqqan maktab o'quvchilarning tafakkur operatsiyalarini shakllantirish bo'yicha turli xil yoshdagi o'quvchilarga mashqlar o'tkazganimizda ularda bir qancha o'zgarishlar bor ekanligi aniqlandi [5:112].

Yoshi	Analiz va sintez	Taqqoslash	Umumlashtirish	Klassifikatsiyalash
6-yoshli	Qismlarga ajratishda bir qancha xatolarga yo'l qo'ydi, mashqlarni bajargisi kelmadi, bo'laklardan narsa yasashda qiynaldi, vaqt ko'p sarflandi, qarama-qarshi so'zni ayta olmadi, rasmda nima yetishmaganligini ayta oldi,	Taqqoslash uchun berilgan topshiriqlarni qiziqish bilan taqqosladi, ko'pchiligini topishda qiynaldi, rasm ko'rsatilib-unga xato ta'rif berilganda taqqoslab xato ekanligini aytdi	Bir guruhga mansub predmet nomlarini va u guruhga mansub bo'lmagan predmet nomini aytganimizda, o'quvchi umumlashtirishga qiynaldi. Aytilgan so'zlardan umumiylikni aniqlashda qiynaldi.	O'quvchi oldiga berilgan to'rtli hil rangdagi geometrik figuralarni klassifikatsiyalashda faqat ranglariga e'tibor qaratdi. Rasmlarda hayvonlar, mevalar, ozuqa narsalar ko'rsatilgan ularni aralashtirib klassifikatsiyalash taklif qilinganida o'quvchi qiynaldi, vaqt ko'p sarfladi
Yoshi	Analiz va sintez	Taqqoslash	Umumlashtirish	Klassifikatsiyalash
7-yoshli	Qismlarga ajratishda bir qancha xatolarga yo'l qo'ydi, mashqlarni bajarish vaqtida qiziqish bildirmadi, bo'laklardan narsa yasashda vaqt ko'p sarflandi, qarama-qarshi so'zni aytdi, rasmda nima yetishmaganligini ayta oldi.	Taqqoslash uchun berilgan topshiriqlarni qiziqish bilan taqqosladi, topishda qiynalmadi, lekin xatolar ko'p edi, rasm ko'rsatilib-unga xato ta'rif berilganda taqqoslab xato ekanligini aytdi	Bir guruhga mansub predmet nomlarini va u guruhga mansub bo'lmagan predmet nomini aytganimizda, o'quvchi umumlashtirishda qiynaldi. Aytilgan so'zlardan umumiylikni aniqlashda qiynaldi.	O'quvchi oldiga berilgan to'rtli hil rangdagi geometrik figuralarni klassifikatsiyalashda ranglariga va katta kichikligiga e'tibor qaratdi. Rasmlarda hayvonlar, mevalar, ozuqa narsalar ko'rsatilgan ularni aralashtirib klassifikatsiyalash taklif qilinganida o'quvchi qiynalmadi, biroq ko'p vaqt sarfladi

Yoshi	Analiz va sintez	Taqqoslash	Umumlashtirish	Klassifikatsiyalash
8-yoshli	Qismlarga ajratishda xatolarga yo‘l qo‘ydi, ammo to‘g‘riladi, bo‘laklardan narsa yasashda vaqt ko‘p sarfladi, ammo to‘g‘ri bajardi, qarama-qarshi so‘zni aytdi, rasmda nima yetishmaganligini ayta oldi.	Taqqoslash uchun berilgan topshiriqlarni qiziqish bilan taqqosladi, topishda qiynalmadi, lekin xatolar bor, rasm ko‘rsatilib-unga xato ta‘rif berilganda taqqoslab xato ekanligini aytdi	Bir guruhga mansub predmet nomlarini va u guruhga mansub bo‘lmagan predmet nomini aytganimizda, o‘quvchi umumlashtirishib, u predmetga kirmasligini aytdi. Aytilgan so‘zlardan umumiylikni izlashda ko‘p vaqt sarflab, takrorlab aytirib so‘ng aniqladi	O‘quvchi oldiga berilgan to‘rli hil rangdagi geometrik figuralarni klassifikatsiyalashda ranglariga va katta kichikligiga e‘tibor qaratdi. Rasmlarda hayvonlar, mevalar, ozuqa narsalar ko‘rsatilgan ularni aralashtirib klassifikatsiyalash taklif qilinganida o‘quvchi qiynalmadi, biroq ko‘p vaqt sarfladi
Yoshi	Analiz va sintez	Taqqoslash	Umumlashtirish	Klassifikatsiyalash
9-yoshli	Qismlarga ajratishda xato qilmadi, ammo ko‘p vaqt sarfladi, bo‘laklardan narsa yasashda to‘g‘ri bajardi, qarama-qarshi so‘zni aytdi, rasmda nima yetishmaganligini ayta oldi.	Taqqoslash va o‘xshashligini aniqlashda qiynalmadi, lekin xatolar bor, rasm ko‘rsatilib-unga xato ta‘rif berilganda taqqoslab xato ekanligini aytdi va to‘g‘rilab aytib berdi.	Bir guruhga mansub bo‘lmagan predmet nomlarini va u guruhga mansub bo‘lgan bir nechta predmet nomini aytganimizda, u predmetga kirmasligini va nima uchun ekanligini aytdi,	Turli xil rangdagi geometrik figuralarni klassifikatsiyalashda katta kichikligiga, gemetrikalik figuralariga e‘tibor qaratdi.
Yoshi	Analiz va sintez	Taqqoslash	Umumlashtirish	Klassifikatsiyalash
10-yoshli	Qismlarga ajratishda xato qilmadi, bo‘laklardan narsa yasashda to‘g‘ri bajardi, qarama-qarshi so‘zni aytdi, rasmda nima yetishmaganligini aytishda qiynalmadi.	Taqqoslash va o‘xshashligini aniqladi, rasm ko‘rsatilib-unga xato ta‘rif berilganda taqqoslab xato ekanligini aytdi va to‘g‘rilab aytib berdi.	Bir guruhga mansub bo‘lmagan predmet nomlarini va u guruhga mansub bo‘lgan bir nechta predmet nomini aytganimizda, u predmetga kirmasligini va nima uchun ekanligini aytdi,	To‘rli hil rangdagi geometrik figuralarni klassifikatsiyalashda katta kichikligiga, gemetrikalik figuralariga e‘tibor qaratdi.

Xulosa. Shunday qilib, maktab o‘quvchisi ta‘lim faoliyati jarayonida konkret tafakkurga ega bo‘lib boradi, ya‘ni narsa va xodisalarni tashqi tomondan bilishdan asta sekin ularning mohiyatini bilishga, muhim xususiyat va belgilarni tafakkurda aks ettirishga o‘tadi. Bu davrning yana bir muxim jihati aynan shu davrdan boshlab, ya‘ni ta‘lim faoliyatining yetakchilik roolidan foydalanib, o‘quvchilar tafakkuri va aqliy qobiliyatlarini ta‘lim jarayonida maqsadli rivojlantirish va jiddiy psixokorreksion ishlarni olib borish uchun shart-sharoitlar mavjud bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi «2022-2026- yillarda maktab ta‘limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-134-sonli Farmoni.
2. G‘oziev E. Umumiy psixologiya. I-II tom. – Toshkent: «Universitet», 2002.
3. Nishonova Z., Askarova N.A. va boshq. O‘quvchilarda past o‘zlashtirish diagnostikasi va psixokorreksiyasi. (uslubiy qollanma). –Toshkent: 2014.
4. G‘oziev E.G‘. Psixologiya (Yosh davrlar psixologiyasi). – Toshkent: 2002.
5. Sunnatova R.I., Karimova V.M., Tadjibaeva R.N. Mustaqil fikrlash. – Toshkent: «Sharq». 2000.

MUSOBAQA FAOLIYATIDAGI MURAKKAB VAZIYATLARGA O‘SMIR FUTBOLCHILARNING CHIDAMLILIGI VA MUVAFFAQIYATGA YUNALGANLIK MOTIVINI SHAKLLANTIRISH KO‘NIKMASI

A.U.Xaitov – *psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
Renessans ta‘lim universiteti*

НАВЫК ФОРМИРОВАНИЯ МОТИВА УСПЕХА И ВЫНОСИМОСТИ ПОДРОСТКОВ К СЛОЖНЫМ СИТУАЦИЯМ В СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

A.Y.Xaitov – *доктор философии по психологическим наукам, доцент
Университет образования Ренессанса*

THE SKILL OF FORMING THE ENDURANCE OF YOUNG FOOTBALL PLAYERS TO COMPLEX SITUATIONS OF COMPETITION ACTIVITIES AND THE MOTIVE OF SUCCESS

A.U.Khaitov – *doctor of philosophy in psychological sciences, associate professor
Renaissance education University*

Tayanch so‘zlar: o‘smir, futbol, musobaqa, murakkab vaziyat, iroda, qat‘iyat, matonat, maqsadga intiluvchanlik, bardoshlilik, motiv, muvaffaqiyatga erishish, vatanparvarlik.

Rezyume. Ushbu maqolada o‘smir futbolchilarni irodaviy tayyorlash jarayonida motivatsiyaning ahamiyati o‘rganilgan. Sportchilar faoliyat motivatsiyasini barqaror saqlash uchun irodaviy sifatlarni rivojlantirish kerakligi aniqlangan. O‘smir futbolchilar faoliyatida yuqori natijaga erishish uchun irodali bo‘lish bilan birga muvaffaqiyatga erishish va vatanparvarlik motivlarini rivojlantirish kerak ekanligi isbotlangan.

Ключевые слова: подросток, футбол, соревнование, трудная ситуация, воля, решительность, упорство, стремление к цели, толерантность, мотив, достижение, патриотизм.

Резюме. В данной статье рассматривается значение мотивации в процессе волевой подготовки футболистов-подростков. Определено, что спортсменам необходимо развивать силу воли для поддержания стабильной мотивации. Доказано, что для достижения высокого результата в карьере футболистов-подростков необходимо наряду с желанием развивать мотивацию успеха и патриотизм.

Key words: teenager, football, competition, difficult situation, will, determination, perseverance, pursuit of a goal, tolerance, motive, achievement, patriotism.

Summary. This article examines the importance of motivation in the process of volitional training of teenage football players. It has been determined that athletes need to develop willpower to maintain stable motivation. It has been proven that in order to achieve high results in the careers of teenage football players, it is necessary, along with the desire, to develop motivation for success and patriotism.

Kirish. Yurtimizda sportga qaratilayotgan yuqori darajali e‘tibor va yaratilayotgan imkoniyatlar natijasida sport bilan shug‘ullanayotgan yoshlar soni ortib bormoqda. Sportga qaratilayotgan e‘tiborlar natijasida jahon maydonlarida yurtimiz sportchilari yuqori natijalarni qo‘lga kiritib kelishmoqda. Bu borada yurtimiz futbolchilar 2026-yilda bo‘lib o‘tadigan futbol bo‘yicha jahon chempionatiga ilk bor yo‘llanmani qo‘lga kiritganligini aytib o‘tish lozim. Barcha faoliyat turlari kabi sport faoliyati bilan shug‘ullanish uchun ham o‘smir shaxsiga o‘ziga xos bo‘lgan omillar ta‘sir ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O‘smirlarga sport turini tanlashda ko‘p holatlarda ijtimoiy va psixologik omillar ta‘sirida motivatsiya yuzaga keladi [1]. Futbol sportini tanlashda esa o‘smirlarga asosan jahonning taniqli futbolchilarining faoliyatini kuzatish natijasida kuchli motivatsiya shakllanishi sir emas [7]. Shunga qaramay sport bilan shug‘ullangan barcha yoshlar ham professional sport turiga o‘tib bormasligi va havaskor sportchi sifatida faoliyat olib borishi kuzatiladi. Shunga asosan, sportning professional, havaskor va ommaviy sport shakllarining keltirish mumkin [5]. Professional sportda yuqori natijaga erishish asosiy motiv bo‘lsa, havaskor sportda kuchli bo‘lish, boshqalardan ajralib turish kabi motiv ustunlik qiladi [8]. Ommaviy sportda esa ko‘proq salomatlik uchun harakat qilish ifodalanadi. Shu bilan birga sportda mukofot olish, jamoa sha‘ni uchun kurashish motivi ham asosiy o‘rinda turadi [4].

Muhokama. Futbol sportini tanlagan o‘smirlarning o‘z faoliyatida yuqori natijalarga erishishi professional sport darajasiga o‘tib borishiga bog‘liq bo‘lib, o‘smirlik davridan futbolchilarning irodasi va motivatsiyasini rivojlantirishni talab qiladi [3]. A.V.Shaboltas sportda muvaffaqiyatga erishish, fuqarolik-vatanparvarlik, sport bilish kabi asosiy motivlarini ajratib bergan. Ushbu motivlarning yuqori darajada ifodalanishi irodaviy sifatlari shakllanganligiga asoslanadi va o‘smir futbolchilarning kelajak faoliyatida yuqori natijalarga erishishga zamin bo‘ladi [6]. Irodaviy sifat turli vaziyatlarda ham yuqori natijaga erishish motivlarining izdan chiqmasligini ta‘minlaydi [2]. O‘smir futbolchilarda o‘tkazilgan tadqiqotda 511 nafar (tajriba guruhida 276 nafar, nazorat guruhida 235 nafar) ishtirokchi qatnashdi.

Natijalar. O‘smir futbolchilarning faoliyat motivatsiyasini o‘rganish maqsadida olib borilgan diagnostika va psixokorreksiya amaliyoti natijasida TGda sportda muvaffaqiyatga erishish motivi TO m – 11,5 (42,4%) dan TK m – 25,5 (94,5%) gacha, fuqarolik-vatanparvarlik motivi TO m – 11,9 (44,1%) dan TK m – 25,3 (93,7%) gacha ko‘tarigan, NGda TO va TK natijalar o‘zgarishsiz qolgan. Sport faoliyat motivlari o‘smir futbolchilarning irodaviy sifatlari bilan bog‘liqligi korrelyasion tahlil asosida o‘rganildi. (1-jadval)

1-jadval. O'smir futbolchilarning sport faoliyat motivi va irodaviy sifatleri bog'liqligi N=276 (TG)

Sport faoliyat motivlari	Irodaviy sifatlar				
	Maqsadga intiluvchanlik	Qat'iyat, matonat	Jur'at, jasorat	Mustaqillik, tashabbuskorlik	Sabotlilik, o'zini tuta bilish
Muvaffaqiyatga erishish	0,86**	0,83**	0,74**	0,71**	0,78**
Sport bilish	0,71**	0,76**	0,69**	0,72**	0,74**
Kasbiy faoliyat	0,73**	0,76**	0,65**	0,59**	0,71**
Fuqarolik-vatanparvarlik	0,91**	0,88**	0,81**	0,83**	0,78**

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$;

Korrelyatsion tahlil natijasida sportda muvaffaqiyatga erishish motivi maqsadga intiluvchanlik, qat'iyat, matonat irodaviy sifatleri bilan, fuqarolik-vatanparvarlik motivi esa maqsadga intiluvchanlik, qat'iyat, matonat, mustaqillik, tashabbuskorlik irodaviy sifatleri bilan kuchli bog'liqlikka ega ekanligi aniqlangan. Shu bilan birga sport bilish va kasbiy faoliyat motivlari irodaviy sifatlar bilan ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi ifodalandi. Musobaqalaridan tashqari qiyin vaziyatlar va to'siqlar sportchida emotsional beqarorlik, xavotir, ishonchsizlik yuzaga keltirib faoliyat motivatsiyasiga ta'sir etadi. Shu sababli samaradorlik ko'rsatgichi asosida to'siqlar va qiyin vaziyatlarga chidamlilik, maqsadga olg'a intilish irodaviy sifati hamda yuqori natijaga erishish motivatsiyasi shakllangan holatdagi ko'rsatgichlarning korrelyatsion bog'liqligi aniqlandi.

O'smir futbolchilarning musobaqa jarayonida murakkab va irodasizlik namoyon bo'lishiga sabab bo'ladigan vaziyatlar mavjud bo'lib, tadqiqotda bunday vaziyatlarning 14 ta holati ajratilgan hamda o'yinning so'ngi daqiqalarigacha chidamkorlik etishmasligi (45%), birinchi gol o'tkazgandan keyin o'ziga kelolmaslik (41%), raqibning bosimiga bardosh berolmaslik (32%) kabi holatlar asosiy murakkab vaziyatlar sifatida namoyon bo'lgan. Musobaqa jarayoniga xos bunday murakkab vaziyatlarni yengib o'tishda sportchiga maqsadga intiluvchanlik, qat'iyat va matonat, sabotlilik va o'z-o'zini tuta bilish, jur'at va jasorat, mustaqillik va tashabbuskorlik kabi irodaviy sifatlarining ahamiyati yuqori ekanligi aniqlangan.

O'smir futbolchilarning musobaqa jarayonidagi murakkab vaziyatlar mosligiga ko'ra to'rtta asosiy faktorlarga birlashtirilgan. Birinchi faktorga "o'yinning so'ngi daqiqalarigacha chidamkorlik", "raqibning bosimiga bardoshlilik", "jarohat olgan holatda sabr bilan o'yinni davom ettirish", "g'alabaga intilish (maqsadga erishish) uchun jamoaviy qat'iy kurashish" bilan bog'liq bo'lgan vaziyatlar; Ikkinchi faktorga "birinchi gol o'tkazgandan keyin o'ziga kelish", "birinchi gol urgandan keyin o'yinni holatini saqlash", "penaltilar seriyasidagi hayajon" bilan bog'liq bo'lgan vaziyatlar; Uchinchi faktorga "noqulay raqibdan xavotir", "hujumda shoshmashosharlik taktikaga ta'siri", "kuchli jamoaga qarshi o'yinda jasorat ko'rsatish"

bilan bog'liq bo'lgan vaziyatlar; To'rtinchi faktorga "raqib yoki o'z jamoadoshlari bilan nizoga kirishish", "o'yin qoidasini buzish", "hakam qaroriga keskin qarshi chiqish", "haqoratli harakatlar qilish" bilan bog'liq bo'lgan vaziyatlar joylashgan. O'smir futbolchilarning sport faoliyati motivi musobaqa jarayonidagi murakkab vaziyatlar kiritilgan faktorlar bilan korrelyatsion tahlil qilindi. (2-jadval)

2-jadval. Sport faoliyat motivatsiyasi hamda musobaqa jarayonidagi murakkab vaziyatlar o'zaro bog'liqligi

Sport faoliyat motivlari	1-faktor	2-faktor	3-faktor	4-faktor
Emotsional zavqlanish	-0,09	0,12	0,21**	0,63**
Ijtimoiy o'zini-o'zi tasdiqlash	0,51**	0,43**	0,39**	0,57**
Jismoniy o'zini-o'zi tasdiqlash	0,47**	0,52**	0,41**	0,43**
Ijtimoiy-emotsional	0,13	-0,11	0,34**	0,57**
Ijtimoiy-axloqiy	0,64**	0,58**	0,46**	0,32**
Muvaffaqiyatga erishish	0,79**	0,74**	0,71**	-0,12
Sport bilish	0,57**	0,52**	0,49**	0,08
Ratsional-rekreativ	0,23*	0,47**	0,12	0,13
Kasbiy faoliyat	0,41**	0,59**	0,55**	0,15*
Fuqarolik-vatanparvarlik	0,81**	0,75**	0,73**	-0,07

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$;

O'smir futbolchilarning sport faoliyati motivlari hamda ularning musobaqa jarayonidagi murakkab vaziyatlar omillarining korrelyatsion bog'liqlik tahliliga asosan, sport bilan shug'ullanishda emotsional zavqlanish motivi to'rtinchi faktorlar bilan o'rta darajali bog'lanishga ega. Emotsional zavqlanishni asosan o'yin jarayonidan norozi holatda bo'lgan futbolchilar tomonidan jarayonni izdan chiqazishga harakat qilish boshqa futbolchilar yoki hakam bilan nizoga kirish, o'zining salbiy hissoyotini ifodalash uchun nomuvofiq harakatlar qilishda ifodalanadi.

Sportda muvaffaqiyatga erishish hamda fuqarolik-vatanparvarlik motivlari dastlabki uchta faktor bilan yuqori bog'liqlikka ega ekanligi ifodalangan. Musobaqa jarayonida o'smir futbolchilarning asosiy maqsadi muvaffaqiyatga erishish hamda vatanparvarlik ko'rsatish, o'z yurtining obro'si uchun kurashish bo'lgan holatda o'yin davomida raqibning bosimiga bardosh berishga, g'alabaga intilish uchun jamoaviy qat'iy kurashishga, jarohat olgan holatda ham sabr bilan o'yinni davom ettirishga, o'yinning so'ngi daqiqalarigacha chidamkorlik ko'rsatishga harakat qiladi. Shu bilan birga muvaffaqiyatga erishish va vatanparvarlik ko'rsatish uchun harakat futbolchilar birinchi gol urgandan keyin o'yinni tashlab qo'ymaydi, birinchi gol o'tkazgandan keyin tezda o'ziga kelib oladi, penaltilar seriyasida hayajonga berilmaydi. Bundan tashqari ular noqulay raqibdan xavotirlanmaydi, hujumda shoshmashosharlik oqibatida taktikani buzilishiga yo'l qo'ymaydi, kuchli jamoaga qarshi o'yinda jasorat ko'rsatadi.

Sportchilarda psixik barqarorlikning ta'minlanmaganligi musobaqa motivlarining buzilishiga

oliob keladi. Shu sababli psixokorreksiya amaliyotida TG ishtirokchilarining psixik barqarorligini ta'minlash amaliyoti tashkil etildi. TGda olib borilgan psixokorreksiya amaliyoti samaradorligi natijalariga asosan ishtirokchilarning psixik barqarorlik komponentlari bo'lgan musobaqada emotsional barqarorlik - 14,6 (90,9%), sportda o'zini boshqarish - 14,6 (91,1%), musobaqa motivatsiyasi - 4,3 (89,2%), stabillik-to'ziqlarga bardoshlilik - 15,0 (93,4%), stress barqarorlik - 9,4 (29,3%) shkalalari o'rtacha ko'rsatgichi ko'tarilishiga erishildi. Psixik barqarorlik komponentlarining sport faoliyati motivlari bilan aloqadorlik darajasini korrelyatsion tahlil orqali aniqlandi. (3-jadval)

3-jadval. Sport faoliyat motivatsiyasi hamda psixik barqarorlik komponentlarining o'zaro bog'liqligi

Sport faoliyat motivlari	Psixik barqarorlik komponentlari				
	emotsional barqarorlik	o'zini boshqarish	musobaqa motivatsiyasi	stabillik-bardoshlilik	Stress barqaror
Emotsional zavqlanish	0,12	-0,06	0,16*	-0,09	0,11
Ijtimoiy o'zini-o'zi tasdiqlash	0,65**	0,54**	0,27**	0,45**	0,31**
Jismoniy o'zini-o'zi tasdiqlash	0,58**	0,62**	0,45**	0,53**	0,48**
Ijtimoiy-emotsional	0,57**	0,31**	0,43**	0,25**	0,31**
Ijtimoiy-axloqiy	0,63**	0,59**	0,72**	0,68**	0,64**
Muvaffaqiyatga erishish	0,81**	0,70**	0,83**	0,74**	0,73**
Sport bilish	0,43**	0,51**	0,21**	0,12	0,14**
Ratsional-rekreativ	0,56**	0,48**	0,31**	0,61**	0,51**
Kasbiy faoliyat	0,39**	0,32**	0,27**	0,53**	0,24**
Fuqarolik-vatanparvarlik	0,75**	0,71**	0,84**	0,77**	0,72**

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$;

O'smir futbolchilarning sport faoliyati motivlari hamda ularning musobaqa jarayonidagi psixik barqarorlik komponentlarining korrelyatsion bog'liqlik tahliliga asosan, sportda muvaffaqiyatga erishish hamda fuqarolik-vatanparvarlik motivlari emotsional barqarorlik, o'zini boshqarish, musobaqa motivatsiyasi, stabillik-bardoshlilik, stress barqaror komponentlari bilan yuqori bog'liqlikka ega ekanligi aniqlangan. O'smir futbolchilarning musobaqa jarayonida g'alabaga qozonishi va muvaffaqiyatga erishishi hamda vatanparvarlik ruhini ifodalashi uchun musobaqa jarayonida emotsional barqarorlik va stress barqarorlikka erishishi, o'yin davomida o'zini boshqara olishi, qiyin vaziyatlarda o'z holatini saqlashi va bardoshli bo'lishi, musobaqa motivatsiyasi yuqori bo'lishi lozim ekanligini anglatadi.

Ijtimoiy o'zini-o'zi tasdiqlash motivi emotsional barqarorlik komponenti bilan ahamiyatli bog'liqlikka ega bo'lib, sportchi ijtimoiy muhitda o'zini tasdiqlashi, o'z o'rni va qadriga ega bo'lishi uchun o'zining emotsional barqarorligini saqlashi lozim. Jismoniy o'zini-o'zi tasdiqlash motivi o'zini boshqarish komponenti bilan ahamiyatli bog'liqlikka ega bo'lib, jismoniy kuch va imkoniyatga ega bo'lish uchun sportchi o'zini boshqara olishi kerakligini anglatadi. Ijtimoiy-axloqiy motiv musobaqa motivatsiyasi komponenti bilan yuqori, emotsional barqarorlik, stabillik-bardoshlilik, stress barqarorlik komponentlari bilan ahamiyatli bog'liqlikka ega bo'lib, futbolchilarning jamoa a'zolari sha'ni uchun kurashishda musobaqa motivatsiyasi yuqori bo'lishi, shu bilan birga emotsional barqaror, stress barqarorlik va murakkab vaziyatlarda stabil, bardoshlilikni saqlashi lozim.

Xulosa. O'smir futbolchilarni irodaviy tayyorlash jarayonida sportchilarning motivatsiyasini o'rganish samarali natija beradi. O'smir futbolchilarning musobaqa jarayonida yuqori natijaga erishishi uchun kuchli iroda va shu bilan birga muvaffaqiyatga erishish va vatanparvarlik motivlarining yuqori darajada rivojlanganligi zarur bo'ladi. Musobaqa jarayonidagi murakkab vaziyatlar sportchilarning motivatsiyasiga ta'sir etishi mumkin bo'lib, buning oldini olish uchun o'smir futbolchilarda murakkab vaziyatlarga bardoshlilikni ravojlantirish talab etiladi.

Adabiyotlar

1. Gapparov Z.G. Sport psixologiyasi. Darslik. – Toshkent: «O'zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi», 2021.
2. Xaitov A.U. O'smir futbolchilar o'yin jarayonidagi murakkab vaziyatlarda irodaviy sifatning ahamiyati. // O'zMU Xabarlar ilmiy jurnali. – Toshkent: 2024, №1/6. 220-223-b.
3. Xaitov A.U. O'smir futbolchilarni musobaqalarga irodaviy tayyorlash tizimida sportchi shaxsi psixologik barqarorligini ta'minlash. // O'zMU Xabarlar ilmiy jurnali. – Toshkent: 2024, №1/9/1. 207-210-b.
4. Горбунов Г.Д. Психопедагогика спорта: учебное пособие. 4-е изд. – Москва: «Советский спорт», 2012.
5. Зинченко Ю.П., Тоневский А.Г. Психология спорта: Монография. – Москва: МГУ, 2011.
6. Ильин Е.П. Психология воли. – Санкт-Петербург: ООО «Питер Пресс», 2009.
7. Ильин Е.П. Психология спорта. – Санкт-Петербург: ООО «Питер Пресс», 2008.
8. Родионов В.А., Родионов А.В., Сивицкий В.Г. Спортивная психология: учебник для академического бакалавриата. – Москва: «Юрайт», 2018.

ПСИХОЛОГИЯДА ПЕРФЕКЦИОНИЗМ СИНДРОМИ

Л.С.Турсунов – психология фанлари номзоди, доцент
 Низомий номидаги Ўзбекистон миллий педагогика университети

СИНДРОМ ПЕРФЕКЦИОНИЗМА В ПСИХОЛОГИИ

Л.С.Турсунов – кандидат психологических наук, доцент
 Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами

PERFECTIONISM SYNDROME IN PSYCHOLOGY

L.S.Tursunov – Candidate of Psychology, Associate Professor
 Uzbek national Pedagogical University named after Nizami

Таянч сўзлар: шахс, фаолият, синдром, перфекционизм, перфекционист, доминанта, ишонч, қаттиятлилик, хулқ-атвор, стресс, депрессия, аффект, мурасиз, қаттиятли, ишонч.

Резюме. Инсоният фан - техника таррақиётини энг юкори пағоналарини эгаллаши мумкин аммо шахс ўзини англашга келганида турли синдромларга дуч келаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Мазкур мақолада шахсни ўз шахси билан ва уни қуршаб турган шахслар билан зиддиятларига сабаб бўладиган перфекционизм синдроми ҳақида фикр юритилган.

Ключевые слова: личность, деятельность, синдром, перфекционизм, перфекционист, доминанта, вера, категоричность, поведение- привычки, стресс, депрессия, аффект, безупречность, решительность, уверенность.

Резюме. Человечество может достигать высших ступеней развития науки и техники, но, когда дело доходит до понимания самого себя, сталкивается с различными синдромами — это ни для кого не секрет. В данной статье рассматривается синдром перфекционизма личности, который является причиной конфликтов индивида с самим собой и с другими личностями.

Key words: person, activity, syndrome, perfectionism, perfectionist, dominant, faith, categoricity, behavior-habits, stress, depression, affect, flawlessness, decisiveness, confidence.

Summary. Humanity can achieve the highest levels of scientific and technological development, but when it comes to understanding itself, it encounters various syndromes—this is no secret to anyone. This article discusses the perfectionism syndrome of the individual, which causes conflicts between the person and themselves, as well as with other individuals.

Фан – техник тарақиётининг юкори чўқисини эгаллашига замин тайёрлаётган XXI – аср дастлабки чораги яқунланиши арафасида, инсоният ўз фелогенезида фаровонлигини таъминлаш учун улкан ютуқларга эришиб бормоқда. Шу билан бир қаторда уни қуршаб турган ижтимоий муҳитга нисбатан бўлган талабчанлиги ҳам кундан – кунга ортиб бормоқда десак ҳато бўлмайди. Аммо шахснинг ўз рухий ҳолатини бошқариш жараёнида турли қийинчиликларга дуч келаётганлигини алоҳида такидлаб ўтиш керак. Жамоат жойларида бир одамни бошқа шахсга беҳосдан туртилиб кетиши, жамоат транспортида бир одамдан ноҳуш хид келиши, бирор жойда навбатда турганимизда ёки авто тикинда ўзимизни ноҳоиз ҳаракат қилмаслигимизга нисбатан талабчанлигимизни оширига ҳаракат қиламиз лекин ҳис ҳаяжонимизни яширишимизни иложи йўқ.

Ўзимизга нисбатан талабчан бўлишимиз яхши: бу билан биз ўз фаолиятимизни яхши бажарамиз, фаровонлик даражамизни оширишга интиламиз, ижтимоий кўникмаларимизни ривожлантирамиз ва янги билимларга эга бўламиз. Аммо шахс ўзи ва жамият талаби даражасида руҳиятини бошқариш мукаммаллигини эгаллашини эҳтимоли нисбатан паст даражадалиги инсоншунослик билан шуғулланувчи фанлар томонидан ўз исботини топган. Аксари жамият аъзолари ўзлари ва уларни қуршаб турган бошқа шахсларни камчиликларига унчалик эътибор бермайдилар ёки ана шу камчиликни кўрмасликка ҳаракат қиладилар яна бошқа бир тоифадаги шахслар бошқаларни ва ўзларини камчиликларини бўрттириб акс эттирадилар ҳамда руҳан сиқилиб юрадилар бундай шахсларни фанда перфекционистлар деб номланади.

Перфекционистик аломати юкори бўлган шахс харчан ҳато қилмасликка интилади ва ўзларига нисбатан ноўрин қаттиққўллик қилади ва ўзи соҳасида ютуқларга эриша олмаса, ўзини заифдек ҳис қилади.

Бундай шахслар ўз ҳатти – ҳаракатлар орқали нафақат ишлаб чиқариш жараёнида ўз мавқейларини йўқотадилар балки кундалик ҳаётда ҳам ўзларини фикрларини тўғрилигини, фаолиятлари мукаммал эканлигини қайта-қайта исботлашга уринишдан чарчамасликлари натижасида ўзларини шахсий кадрларига путур етказадилар.

Перфекционист шахс мунтазам ўзининг турли муаммолар қуршовида эканлигини ҳис қилади. Ана шу муаммолар бартараф этиш учун бошқа шахслар томонидан ёрдам берилса ва шу ёрдам асосида эришилган ижобий натижа перфекционист шахс томонидан қисқа фурсатда ўз моҳиятини йўқотади. Қанчалик ютуқ ва муваффақиятларини таъкидлаб урғу берсангиз ҳам, ҳеч қачон етарли бўлмайди. Мақтов ва эътироф бундай шахсни ўзлигидан узоқлаштиради. Унинг нутқида сиз кўпинча “тўғри”, “ҳато”, “мутлақо”, “ҳеч қачон”, “яхшироқ”, “энг” каби сўзларини такрор - такрор эшитишингиз мумкин. Бундай шахсларнинг ўзлигини ҳис қилиши ташқи омилларга боғлиқ бўлиб, ўзини омадсиз деб ҳис қилиш учун битта ҳато қилиши кифоя. Унинг мулоҳазаси фақат ўз ҳато ва камчиликларини илғаб олишга қаратилган бўлади.

Перфекционистлар доим нималарнидир ўйлаб, сиқилиб, стресс остида яшайдиган одамлардир. Аксари ҳолларда ўз соғлиқларидан нолишдан чарчамайдилар. Шахсни доимий норозилиги аксари ҳолларда унда стресс ва дипресс ҳолатларга мойилликни оширади. Баъзи перфекционистлар ўзларининг ҳис-туйғуларини

бошқаришда қийинчиликларга дуч келишади ва арзimas масалаларга нисбатан рухий портлашади. Ушбу кўринишлар кундалик фаолият учун ресурслар етишмаслигидан далолат беради: бу ўз-ўзини химоя қилиш ва химоя қилиш ҳақидаги чуқур ишонччи орттиришга қаратилган.

Шахс экстремал вазиятга тушганида - афектив депрессия ҳолати юзага келиб, у ўз ҳис-туйғуларини бошқара олмаслик даражасидаги жазаваланиш ҳолатига тушиб қолиши табиий ҳол ҳисобланади. Бир ҳиссиётни кучли доминанталигини бостириш учун бошқа ҳис-туйғуларнинг жиловланиши натижада депрессияга олиб келади.

Перфекционистик шахсларда шунчалик кўп ғоялар ва ташвишларга мавжудки, уларнинг мияси ҳар доим ҳаддан ташқари керак бўлмаган маълумотлар билан тўлиб тошган бўлади. Улар ташвишланишга мойил бўлиб, доим бир хил масала ёки манба устида тўхташмайди, бу эса онгли фаолият унумдорликни пасайтиради ва стресс даражасини оширади ҳамда қарор қабул қилишда қийинчиликларга олиб келади.

Умуман олганда кишилик жамиятида перфексионизмга мойил шахсларни соғлом ёки невротик (носоғлом) турларини учратиш мумкин.

Перфекционизмнинг невротизм турини асосий белгиси - ҳам руҳан ҳам жисмонан чарчаганлиги ва стрессли ҳолатда эканлиги кўзга ташланади. Доимий равишда ҳаётдан нолиб, камчиликларни бўртитиб тавсифлаб кимлардандир айб қидириб, ўзини ҳақлигини тез-тез таъкидлайди. Бундай шахсларни фикрларини ўзгартириши мураккаб кечиши билан бир қаторда улар томонидан қутилмаган қалтис ҳаракатлар амалга оширилиши ҳам табиий ҳол ҳисобланади. Халқимиз орасида базан бу каби шахслар исмларини ортига “тажанг”, “ўжар”, “қайсар” каби сифатларни қўшиб қўядилар ҳам. Перфекционизмнинг невротик вариантыдаги шахс - ўзини бошқалар билан солиштириш, ўз менлигининг моҳиятини ошириб юбориш ва бошқалар шахсидан устун ҳамда яхшироқ эканлигини намоён қилишга ҳаракат қилишдир.

Перфекционистлар одатда, қутилмаган воқийлик ва ходисаларга нисбатан ҳаддан ташқари ҳиссий таъсирчан бўлиб, ўз фикрларини баён қилиш жараёнида, сўзларнинг нотўғри талаффузи ҳақида ташвишланишлар.

Перфекционистик қатти-ҳаракатлари, соғлиқлари ва фаровонликларига ҳаддан ташқари кўп эътибор қаратилиши мумкин. Соғлиғи ҳақида қайғуриб, ўзлари тайёрламаган ичимлик ва озукани ейиши қийинлиги ҳақида ташвишланиб, шифокорга тез-тез мурожат қилишлари ҳам оддий ҳолат.

Перфекционистик шахс ташвишлари асосида хато қилишдан қўрқини тез-тез таъкидлаб туришади. Улар муваффақиятсизликка учрагандан кўра, ҳеч қандай фаолиятни амалга оширмаслик яхшироқ деб ўйлашади.

Перфекционизмнинг соғлом вариант - бу аксари шахсларнинг ўзларида акс эттиришга интиладиган ҳуқ - атворни бир кўриниш ҳисобланиб, “Мен доимий равишда ривожланишман, мен заиф томонларимни биламан ва улар устида ишлайман” тамойили бўйича яшашдир. Соғлом перфексионизм - бу инсоннинг ижтимоий муҳитга муваффақиятли мослашишига имкон берадиган психологик ҳодиса. Масалан,

масъулиятли одамга янги иш жойида ўзини кўрсатишига ва ўзини юқори малакали мутахассис сифатида намоён этишга ёрдам беради.

Перфекционист ўзини оқлаш учун фойдаланадиган омиллардан асосийси - бу муваффақиятга эришишидир. Бирор нарсага эришгандан сўнг, у ўз ютуқларини оддий деб қабул қилади. Перфекционизм синдроми шахсни фақат иш ва моддий неъматлар атрофида айланишига олиб келади.

Перфекционизм синдроми бўлган одамлар бирор бир фаолиятини режалаштириш ва рўйхатлар тузиш учун соатлаб вақтни сарфлашлари мумкин, лекин ҳеч қачон бирон бир вазифани тўлиқ бажармайдилар.

Перфекционизмнинг асосий белгилари :

- Бажариш мураккаб ёки имконсиз бўлган фаолиятни режалаштириш;
- Фаолиятни ўзига ва натижасига нисбатан юқори умидлар;
- Майда қисимларга кучли эътибор бериш ва синчковлик орттириш;
- Амалда бажариладиган фаолиятнинг туб моҳиятини аниқлай олмаслик;
- Фаолият ва унинг натижасидан завқлана олмаслик;
- Юқори даражада интизом ва тартибни талаб қилиш;
- Ўзига ва ўз имкониятларига ишонччи мавжуд эмаслиги;
- Ташқаридан бўладиган танқидга нисбатан мурасасизлик;
- Бирор бир қарор қабул қилишдан олдин иккиланиш ва қатъиятсизлик.

Перфекционизмнинг асосий келиб чиқиши сабаби ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги муносабатларнинг бузилиши деган назария мавжуд.

Ҳаддан ташқари юқори талаблар, мактабдаги муваффақиятсизликлар ёки ёмон баҳолар учун жазо, қатъий хатти-ҳаракатлар қоидалари, шахсий вақтнинг етишмаслиги ва тез-тез танқид қилиш, боланинг ўзига ҳамда қобилиятига ишончсиз бўлиши, ота-она меҳрига тўймаслик перфекционист бўлишга замин яратади.

Жаҳон психологлари олиб борган тадқиқотлари натижасига кўра, перфекционизмнинг энг асосий патогенези тарбиядаги камчилик ва болага нисбатан эътиборсизлик деб ҳисобланади.

Баркамолликка интилиш ва ҳиссий эҳтиёжларни эътиборсиз қолдириш, ота-онанинг роли рад этилиши, авторитар назорат ва оиладаги кескин салбий психологик муҳитнинг мантикий натижасидир. Оилада улғайтган бола ота-онаси томонидан тан олинишига ҳаракат қилиши ва танқиддан қочиши, оилавий қадриятларни кўр -кўрона бошқалар кўриши учун амалга ошириши ўз - ўзидан бола шахсида перфекционизм куртақларини юзага келтиради.

Юқоридаги перфекционизмнинг асосий икки туридан ташқари қуйида келтирилган турлари мавжудлигини таъкидлаб ўтишимиз лозим:

- Ўзига йўналтирилган перфекционизм (мукамалликка интилиш). Ўзи учун имконсиз даражада юқори талабларни белгилаш.

• Бошқаларга йўналтирилган перфектсионизм. Бошқалардан ниҳоятда юқори натижаларидан умид қилиш.

• Бошқа шахсларга нисбатан белгиланган перфектсионизм. Бошқаларнинг орзуларини қондиришга интилиш.

• Бутун дунёга қаратилган перфектсионизм. Дунёда содир бўлаётган воқеликларга нисбатан қайғуриш.

Перфектсионизм даражаси юқори бўлган шахсларда турли хил руҳий касалликларни юзага келиши ва ривожланишига мойиллик юқори бўлади.

Перфектсионизмнинг салбий оқибатлари қуйидагилардан иборат:

- ҳиссий чарчоқ ва руҳий толиқиш;
- депрессия;
- ўзига нисбатан турли талаблар туфайли ҳаддан ташқари зўриқиш;
- бошқалардан бепарқлик ҳамда узоқлашиш (бегоналашиш) ҳисси;
- фаолиятнинг паст маҳсулдорлиги;
- шахслараро низоларнинг пайдо бўлиши, ёлғизлик;
- гиёҳвандлик ёки спиртли ичимликларга қарамлик.

Адабиётлар

1. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. – Тошкент: ЎзФИЖ нашириёти, 2010.
2. Гаранян Н.Г. Перфектсионизмни ўрганишга типологик ёндашув. // «Психология саволлари», 2009, № 6.
3. Малкина И.Г. Шахс тузилишидаги ўз-ўзини намоён қилиш ва перфектсионизм ўртасидаги муносабатларни ўрганиш. // «Психология олами», 2010, № 1.

Перфектсионизмнинг барча бу асоратлари охир-оқибатда сурункали стресс фонида одамда соматик касалликлар пайдо бўлишига олиб келади. Тез-тез бош оғриғи, мигрен, қон босимининг ўзгариши, юрак ритмининг бузилиши, бош айланиши ва бошқа ҳолатлар пайдо бўлади. Перфекционистлар кўпинча ҳаддан ташқари масъулият, тутриксиз фикрлар ва ташвишларнинг кучайиши билан азобланади.

Хулоса. Перфектсионизмнинг шахсда ривожланиши олдини олиш учун болага тўғри тарбия бериш ва уни қўллаб қуватлаш каби фаолиятга урғу берилиши лозимлиги инсоншунослик билан машғул фан мутахасислари бот – бот таъкидлаб бежиз эмас. Отаналар авторитар тарбия услубидан, қаттиқ жазолар ва жиддий талаблардан воз кечишлари лозим. Фарзандини бошқа болалар билан солиштирмаслик қонунига қаттиқ амал қилиш ва фарзандини ютуқларидан қатъий назар, ота – она сифатида фарзандни севишини кўрсата олиши муҳимдир. Перфектсионизмга мойил бўлган катталарга ўзларининг ўзига хослигини қадрлашларни ва дам олиш ҳамда иш вақтларини тўғри режалаштиришлари тавсия қилинади.

USTAZLAR SheJIRESI

MASHAQQATDA GO‘ZAL BU HAYOT

Y.M.Xalimbetov – falsafa fanlari nomzodi, dotsent

S.J.Yuldashev – tibbiyot fanlari nomzodi, dotsent
Samarqand tibbiyot instituti

A.N.Mahmudova – tadqiqotchi
Samarqand davlat tibbiyot universiteti

D.R.Jiyanboyeva – tadqiqotchi

N.Jiyanboyev – tadqiqotchi
Buxoro davlat tibbiyot instituti

ЖИЗНЬ ПРЕКРАСНА В ТРУДНОСТЯХ

Ю.М.Халимбетов – кандидат философских наук, доцент

С.Ж.Юлдашев – кандидат медицинских наук, доцент
Самаркандский медицинский институт

А.Н.Махмудова – исследователь
Самаркандский государственный медицинский университет

Д.Р. Жианбаева – исследователь

Н.Жианбаев – исследователь
Бухарский государственный медицинский институт

LIFE IS BEAUTIFUL IN HARDSHIP

Y.M.Khalimbetov – candidate of philosophical sciences, associate professor

S.J.Yuldashev – doctor of medical sciences, associate professor

A.N. Makhmudova – researcher
Samarkand State Medical University

D.R.Zhiyanbayeva – researcher

N.Zhiyanbayev – researcher
Bukhara State Medical Institute

Sharq gavhari – Samarqand azaldan ilm-ma‘rifat beshigi bo‘lib kelgan. Chunki bu zaminda jahon ilm-fani tamadduniga munosib hissa qo‘shgan buyuk allomalar, mutafakkirlar, xalq dardiga darmon bo‘lgan shifokorlar yetishib chiqqan. O‘tgan ikki Renessans davrida ham Samarqand jahonning turli hududlaridan ilm-ma‘rifat istab keluvchilar ko‘p bo‘lgan. Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev jamoatchilik etiborini mamlakatimizda ilm-fan va ta‘limni rivojlantirishga jalb etib, bizda Uchinchi Renessans (Uyg‘onish) davriga poydevor qo‘yish imkoniyati borligini ta‘kidlaganidan so‘ng, ko‘pchilik ziyolilar bu ibora-tushuncha haqida amaliy ishlar qila boshladilar. Prezident Sh.Mirziyoyev nimaga asoslanib ushbu ezgu da‘vatga jazm etdi? Birinchidan, olamdagi barcha sezilarli o‘zgarishlar Osiyodan boshlangan. So‘nggi ikkita Renessans davri asoschilarining ko‘pchiligi hozirgi O‘zbekiston hududida yashagan va ijod qilganlar. Ikkinchidan, shu tufayli ham xalqimiz qonida bunyodkorlik, ma‘rifatparvarlik genlari bor; gap ana shu ezgu tuyg‘ularni uyg‘otadi. Uchinchidan, odamlar mamlakatda boshlangan shiddatli islohotlarni ma‘qulladi va unga faol tarzda qo‘shilishdi. Karantin cheklovlariga qaramasdan, “Ilm-ma‘rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili” davlat dasturi juda ko‘p

yo‘nalishlarda amalga oshirildi. To‘rtinchidan, istak bilan emas, balki aniq maqsad bilan ko‘zlangan reja millatlarning g‘ururini, orzu-havaslarini, ishtiyoqini oshirdi. Nemis olimi G.Zuter shunday yozgan: “Bag‘dod akademiyasidagi 515 nafar olimning barchasi arab millatiga mansub deb kelinardi. Vaholanki, tug‘ilib o‘sgan joylariga qaraganda, ularning aksariyati Markaziy Osiyo Movarounnahrda bo‘lib chiqdi.” Nil daryosidagi suv hajmini o‘lchovchi asbobni ixtiro qilganlar ham hozirgi Xorazm vahasida yashagan alloma – Abu Rayhan Beruniydir. Mels Kabulovni davralarda ajratib olish qiyin emas edi, nigohlari faylasuflarnikiga o‘xshaydi, jiddiy, kam gap, o‘zini ko‘rsatishga intilavermaydi. Kasbiga esa olimona ibora bilan yondashardi. Menga qolsa, “ilm” so‘ziga “fikir”, “sabit” va “mashaqqat” so‘zlarini sinonim sifatida qo‘llardim. Mels Kabulov Qoraqalpog‘iston Respublikasining Qo‘ng‘irot tumanida 1944-yili dunyoga kelgan. 1960-yilda Samarqand Davlat tibbiyot Instituti davolash fakultetiga o‘qishga kirib, uni muvaffaqiyatli tamomladi. Bilim olishga chanqoq, ilmiy tibbiyot, xalqning dardiga darmon bo‘lish g‘oyasi bilan talabalik yillaridanoq a‘lo o‘qish, tartib-intizomli bo‘lish, ilmiy – amaliy anjumanlarda faol qatnashib, o‘sha vaqtlarda faoliyat ko‘rsatgan olimlar – professorlar M.N.Hayitov, F.M.Golub, N.I.Medvedev, A.Yu.Yusupov, I.Z.Zakirov, O‘.K.Vahobova va ilmiy maslahatlari, mehribonliklari asosida o‘zining ilmiy ishlariga asos sola boshladi. M.Kabulov 3-kursda umumiy jarrohlik fanini o‘zlashtirishi paytida taniqli olim, akademik O‘ktam Aripovich Aripov nazariga tushadi hamda uning ko‘rsatgan yo‘l-yo‘riqlari va otalarcha g‘amxo‘rligi va maslahatlari sababli jarroh bo‘lishga qaror qiladi. Ijodkor

shifokor har qanday sharoitda o'ziga qiziqarli va xalqiga foydali, jamiyat uchun kerakli bo'lgan amal va ilmiy sohani topa oladi. Mels Kabulov ilmiy va amaliy izlanishlar olib borish uchun Qoraqalpog'iston Respublikasi sil kasalliklariga qarshi kurashish dispanserida mashhur bosh shifokor Sapar Sultanov rahbarligida ish olib boradi. Keyinchalik esa, 1969-yilda o'sha davrda Toshkent Davlat tibbiyot instituti rektori lavozimida ishlayotgan O.A.Aripov Orolbo'yi aholisi uchun suv va havodek zarur bo'lgan onkolog mutaxassisi yetishmayotganligini inobatga olib, yosh Melsni qo'llab-quvvatlab unga Toshkent medisina instituti hisobidan klinik maqsadli ordinaturaga va aspiranturaga o'rin ajratib uni Leningrad shahriga jo'natadi. U Leningrad shahridagi N.N.Petrov nomli Onkologiya Ilmiy tekshirish Institut direktori, akademik Aleksandr Ivanovich Rakovning rahbarligi ostida ilmiy va klinik – jarroxlik ishlar olib borib, o'pka saratoni bo'yicha 1973-yili fan nomzodi unvoniga sazovor bo'ldi. 1972-yilning 24-avgust kuni Hukumatning tegishli qaroriga asosan O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash Vazirligi Onkologiya va Radiologiya ilmiy-tadqiqot instituti Qoraqalpog'iston filiali ish boshladi, - deydi professor Mels Kabulov. Oradan 8 oy o'tib ushbu filialga ishga keldim. O'sha yillarda butun diqqat-e'tiborimni bir masalaga, ya'ni qizilo'ngach saratonining oldini olish yo'llarini ilmiy va amaliy tadqiq etishga qaratdim. "Kasallikning oldini olsa bo'ladi", deydi ishonch bilan olim. Bu fikrni amalga oshirish paytida ustoz, O'zbekiston Onkologiya va Radiologiya ilmiy tekshirish Institut direktori, akademik Narimon Kadirovich Muratxodjayevning maslahati bilan amalga oshirildi. Buning uchun ishni Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisining turmush tarzi, yashash joyi, tabiat sharoitini, urf-odatlarini xamda ovqatlanishi kabi jihatlarni atroflicha o'rganib, ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Jonkuyar shifokor, "Qoraqalpog'istonda qizilo'ngach saratonining oldini olish yo'llari" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini Sankt-Peterburg shahrida akademik Robert Ivanovich Vagner rahbarligida 1992-yili muvaffaqiyat bilan ximoya qildi.

Etuk olim Mels Kabulov o'z vatani Qoraqalpog'istonning uzoq ovullarida yashaydigan aholining sharoitlarini bilgani sababli, Mo'ynoq va Taxtakopir tumanlarini tanlab olib, to'plangan materiallar va xalqning turmush tarzi, suvning tarkibini, tabiiy sharoitning murakkabligini hisobga olib, Respublika aholisi 78 foizining qonida "C" vitaminining yetishmasligi aniqlandi. Doktorant Mels Kabulov insonlarda qizilo'ngach raki oldidan paydo bo'ladigan leykoplakiya va ezofagit bilan kasallanganlar qonida "A" vitamini kasalga chalinmagan insonlarga

nisbatan to'rt karra oz ekanligini aniqladi. Natijada o'n yil davomida Mo'ynoq tumanida uch ming aholining qizilo'ngachi tekshiruvdan o'tkazildi. Tekshiruv yakunida Mo'ynoqda yashovchi aholida qizilo'ngach saratoni sobiq ittifoq ko'rsatkichlari bilan taqqoslanganda o'n besh baravar, Qoraqalpog'istonning qolgan tumanlariga nisbatan uch marta ko'p ekanligi aniqlandi, profilaktik va davolash ishlari amalga oshirildi. Jonkuyar shifokor, "Qoraqalpog'istonda qizilo'ngach saratonining oldini olish yo'llari" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini Sankt-Peterburg shahrida akademik Robert Ivanovich Vagner rahbarligida 1992-yili muvaffaqiyat bilan ximoya qildi. Bajarilgan kompleks-profilaktik ishlar natijasida Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisi orasida qizilo'ngach kasalligi ko'rsatkichi so'ngi 50 yil davomida besh barobar kamayishiga erishildi.

Mels Kabulovichning buyuk xizmatlarini davlatimiz munosib tarzda baholab unga 1992-yilda Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi ilmiy unvoni, 2016-yilda "Sog'liqni saqlash a'lochisi" ko'krak nishoni, 2024-yilda "Oliy ta'lim a'lochisi" ko'krak nishoni hamda 2025-yilda esa "Mehnat faxriysi" ko'krak nishonlari bilan taqdirlangan. Shuningdek 2025-yilda "Tibbiyot xodimlari kuni" munosabati bilan professor M.K.Kabulov 1-darajali "Sog'lom avlod uchun" ordeni bilan tantanali ravishda mukofotlangan. Izlanuvchan va tinib-tinchimas olim hozirgi kunda ham Qoraqalpog'iston tibbiyot institutining xirurgiya va transplantologiya kafedrasida professor lavozimida yosh avlodga ta'lim-tarbiya berib kelmoqda.

Bizlar, Samarqand davlat tibbiyot universiteti professor-o'qituvchilari, minglab Qoraqalpog'istonlik talabalar orasidan Mels Kabulovning tafakkuri keng, ichki dunyosi va irodasi baquvvat, ruhan pok, qalban yetuk, shogirdlari, farzand- u nabiralari to'g'ri tarbiyalab, barkamol inson darajasiga yetkazgan olim, Qoraqalpog'iston tibbiyot olamining faxriga aylanib ulgurgan taniqli shogirdimizning yubileyi munosabati bilan, yaqinda "Mels Kabulovning insonparvarligi, qobiliyati tufayli "qo'li yengil" mashhur jarroh-onkolog maqomiga erishganini mahorat bilan yoritib, tanishib ko'pchilik ustozlar tomonidan og'ir kasalliklarni davolash borasida Orolbo'yi aholisining haqiqiy salomatlik posboniga uzoq umr, baxt va saodat tilaymiz!

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2025-yil 10-noyabrda tibbiyot xodimlari bayrami munosabati bilan o'tkazilgan bayram tadbirida Samarqand davlat tibbiyot universiteti jamosini ham yaxshi niyatlar bilan eslab o'tdilar.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Ulug' niyatli xalqning ishi ham ulug, hayoti yorug, kelajagi farovon bo'ladi. – Toshkent: «O'zbekiston», 2019.
2. Mirziyoyev Sh.M. Markaziy Osiyo yangi davr ostonasida. / Yangi O'zbekiston gazetasi, №234 13-noyabr, 2025.
3. Rizaev J. Ma'naviy mustaqillik nima beradi? / «Zarafshon» gazetasi, 12 fevral, 2022.
4. Otajonov G. El dardiga darmon bo'lish saodati. / «Xalq so'zi» gazetasi 23-Yanvar 2025-yil.
5. M.Kabulovning 80-yilligiga bag'ishlangan maqolalar to'plami. – Toshkent: 2024.
6. // Вопросы Онкологии. 2025, Выпуск 5.

M A Z M U N Í

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriiyası hám tariyxı

Абатов А.Р. Академик Собир Камалов: илмий-педагогик ва сиёсатшунослик соҳасидаги фаолиятлари	3
Ajjeva M.B. Kimyo ta'limida kompetensiyaviy yondashuvdan foydalanishning pedagogik asoslari	6
Babasheva G.B. O'quvchilarni kritik fikrlashga o'rgatishda xalq pedagogikasining ahamiyati	10
Бекманова Ж.А. Система арттерапевтических технологий в логопедической работе с разными видами речевых нарушений у детей дошкольного возраста	12
Ernazarova S.K. Berdaq ruwxıy miyrasınıń shaxs tárbiyasındaǵı ornı	15
Isakova M.I. PISA va TIMSS xalqaro tadqiqotlari kontekstida fizika o'qituvchilarini tayyorlashning zamonaviy tendensiyalari	18
Каллибекова Г.А. Век многоязычия как преимущество современного общества	21
Kazimbetova Z.M. Dóretiwsilik mekteplerin xalıqaralıq akkreditaciyanı ótkeriwdıń áhmiyeti	23
Kuniyazov X. Dzyudochi-talabalarni pedagogik-psixologik tayyorlashda raqamli va psixoregulyatsion texnologiyalardan foydalanish	26
Kuvandikova D.K. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida matematika fanini o'qitishda ta'lim texnologiyasi innovatsion modelining o'rni	29
Qaljanov P.O. Qoraqalpog'iston respublikasida golbol sportining rivojlanishi va O'zbekiston chempionatlaridagi yutuqlari	32
Niyazimbetova N., Kamalov A.B. Fizik tajribalar orqali o'quvchilarda ijodiy fikrlash ko'nikmalarni shakllantirish	34
Orazimbetov E.K. New approaches to the patriotism education and upbringing of youth based on karakalpak folk pedagogy	37
Pazilov A.K. Talabalarga etnopedagogik qadriyatlarni taqdim etishda tayaniladigan yondashuvlar	41
Primbetov K.T. Talaba-jaslardı globallasıw procesinde mánáwiý tarbiyalawdıń innovatsiyalıq mexanizmleri	45
Сапарова Г.А. Миллий ўзликни англашда қорақалпоқ халқи маънавий-ижтимоий ҳаёти ривожининг ўзига хос хусусиятлари	48
Tajimuratova K.A. Dizatrik bolalarda uchraydigan yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etish	51
Umarkhujayeva Kh.S. CBLT in developing listening skills	54
Utepbergenov A.K. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining pedagogik tayyorgarligi holatini diagnostika qilish: tahliliy-diagnostik tadqiqot natijalari va modernizatsiyalash yo'nalishlari	56

Tálim - tárbiya teoriiyası hám metodikasi

Artiqov M.B., Sherimmatova M.R., Rahimboyeva N.J., Sherimmatova S.R. Kompetentli yondashuv asosida "Karbon kislotalar" modulini o'qitishni takomillashtirish	59
Bekmuratova M.U., Allanazarova I.A. Raqamli o'yin texnologiyalaridan foydalanish orqali o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirish mexanizmlari	62
Bekmurzaev A.Q. Fizikalıq zorıǵıwdıń túrli rejimlerinde jas sportshılarda júrek-qan tamır sistemasınıń adaptatsiyalıq ózgeriwsheliǵı	65
Даулетов К.А. Проблемы и противоречия в современной методике обучения дисциплине «Материаловедение»	68
Esbergenova G.B. Shet tilin úyreniwde ana tiliniń psixologiyalıq ózgesheligi	71

Eshbayeva M. Fizika faniga nisbatan o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini shakllantirishning metodik usullari	73
Xaytmetov I.S. Badiiy gimnastika bilan shug'illanuvchi 8-10 yoshli qizlarda egiluvchanlikni rivojlantirish	76
Ilyasova Z.K. Informatika ta'limida sun'iy intellekt texnologiyalarining metodologik asoslari	79
Juginisova J.I. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'q'ituvchilarida pedagogik dasturiy vositalar yaratish ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari	82
Kudaybergenova T. Elektron oqiw sabaqlıqlar hám vizual metodikalıq támiynat – huqıqıy tálim nátiyjeliliginiń girewi	85
Kurmanov A.P. Texnologiyalıq tálim pánin oqıtıwdıń zamanagóy usılları hám rawajlanıw tendenciyları	88
Остапенко А.А. Как учить детей грамотно писать по-русски, если русский неродной (Версия для родного каракалпакского языка) Часть первая	90
Пирниязова Г.Н. Инклюзивное образование в контексте региональных и языковых особенностей: реальное выражение многовекторного подхода в школах Каракалпакстана	94
Urazimova T.V. Qaraqalpaqstan súwretlew hám ámeliy-bezew ónerleri arqalı studentlerdiń kórkem dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıw modeli	97

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

Djolimbetova M.M. Maktab o'quvchilari tafakkur operatsiyalarini shakllantirishning psixologik xususiyatlari	100
Xaitov A.U. Musobaqa faoliyatidagi murakkab vaziyatlarga o'smir futbolchilarning chidamliligi va muvaffaqiyatga yunalganlik motivini shakllantirish ko'nikmasi	103
Турсунов Л.С. Психологияда перфекционизм синдроми	106

USTAZLAR ShEJIRESI

Xalimbetov Y.M., Yuldashev S.J., Mahmudova A.N., Jiyanboyeva D.R., Jiyanboyev N. Mashaqqatda go'zal bu hayot	109
---	-----

QUTLIQLAYMIZ!

80 jilliq yubiley

Belgili ilimpaz-matematik, húrmetli ustaz Xudayberganov Gulmirza 80 jasta!

Gulmirza Xudayberganov 1946-jıl 1-fevralda Xorezm walaýatında (házirgi Qaraqalpaqstan Respublikası, Ámiwdarya rayónı, Mańıt qalasında) diyqan shańaraǵında tuwılǵan. Mańıttaǵı M.V. Lomonosov atındaǵı orta mektepti pitkerip, 1963-jılı Tashkent mámleketlik universitetiniń (házirgi Ózbekstan Milliy universiteti) mexanika-matematika fakultetine oqıwǵa kirdi. 1966–1969-jılları M.V. Lomonosov atındaǵı Moskva mámleketlik universitetine (MGU) oqıwǵa jiberilip, belgili alım prof. B.V.Shabattıń bassılıǵında ilim jolına qádem qoydı.

Professor G. Xudayberganovtıń ilimiy potencialı hám miynetleri xalıqaralıq dárejede tán alınǵan. Búgingi kúnge shekem ol 150 ge jaqın ilimiy maqalalar hám 18 oqıw ádebiyatların baspadan shıǵardı. Onıń 3 monografiyasınıń biri Xorezm Mamun akademiyasında (2008), al ekewi Rossiyada Sibir federal universiteti tárepinen (2011, 2017) basıp shıǵarıldı. Alımınıń izertlew nátiyjeleri Rossiyanıń Sibir federal universiteti, Ózbekstan Milliy universiteti, Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Urgensh mámleketlik universiteti, Qarshı mámleketlik universiteti hám Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutlarında arnawlı kurslarda hám ilimiy seminarlarda keńnen qollanımaqta.

Alım Ózbekstan hám Rossiyadan tısqarı dúnyanıń kóplegen mámleketlerinde: Germaniya (Galle, Gyttingen), Yugoslaviya (Xerceg-Novı), Túrkiya (Antalya), Malayziya (Kuala-Lumpur) sıyaqlı qalalarda ótken xalıqaralıq konferenciyalarda bayanatlar jasadı. TEMPUS baǵdarlaması sheńberinde Ullı Britaniya (2001) hám Finlyandiya (2002) universitetlerinde boldı. Sonday-aq, AQSh (Kaliforniya universiteti, 2014), Italiya, Izrail hám Rossiyanıń iri ilimiy oraylarında (Moskva, Kazan, Sochi) ótken xalıqaralıq konferenciyalarda Ózbekistan matematika iliminiń abroyın joqarı dárejede qorǵadı.

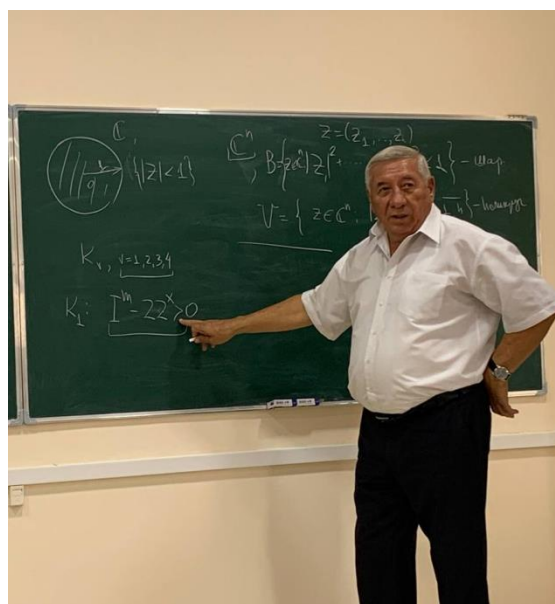
G.Xudayberganovtıń Qaraqalpaqstan matematika ilimin rawajlandırıwdıǵı xızmetleri ayrıqsha. Ol kóp jıllar dawamında Nókis qalasındaǵı joqarı oqıw orınları ushın kadrlar tayarlawǵa biybaha úles qostı. Onıń ilimiy bassılıǵında S.Kosbergenov, B.Prenov, D.Djumabaev, B.Otemuratov, B.Kurbanov, A.Xalknazarov, M.Eshimbetov sıyaqlı shákirtleri ilim doktorları hám PhD dárejelerin alıp, búgingi kúnde ilimiy pedagogikalıq xızmetlerin dawam etpekte. Bul pıdayılıǵı ushın ol «Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń húrmetli professorı» ataǵına iye bolǵan.

Búgingi kúnde, Ózbekstan matematikalıq jámiyetiniń vice-prezidenti, Amerika matematikalıq jámiyetiniń aǵzası, Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken xalıq bilimlendiriw xızmetkeri, fizika-matematika ilimleriniń doktorı, professor Gulmirza Xudayberganovtı 80 jillıq yubileyi menen shın kewilden qutlıqlaymız!

QUTLIQLAYMIZ!

80 jilhq yubiley

**Belgili ilimpaz-matematik, húrmetli ustaz
Xudayberganov Gulmirza 80 jasta!**

Dıqqat, jazılıw – 2026!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2026-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 02.00.00 – ximiya ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 420.000 (tórt júz jigirma mın) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍN BASÍP SHÍǴARÍLWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmazwı, 8 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın – 2101. Mákemeler ushın – 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 14.02.2026 Buyırtpa: № 0305 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 8 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>